

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (84) 2021

қазан, қараша, желтоқсан, 2021

октябрь, ноябрь, декабрь, 2021

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **К.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демир Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gies-sen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Мемлекеттік тіркеу № KZ79VPY00044391

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен 05.03.2001 жылы берілді.

Государственный регистрационный, № KZ79VPY00044391 выдан от 05.03.2001 года

Министерством культуры, информации и общественного согласия.

State registration number, No. № KZ79VPY00044391 issued on 05.03.2001

by the Ministry of culture, information and public consent.

А. Алдаш*

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: aimank51@mail.ru

ҚАЗІРГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ТІЛІ: ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ СӨЗ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Коммуникативті-ақпараттық және әсер ету функцияларын атқаратын Бұқаралық ақпарат құралдарын (БАҚ) тілдік жағдаяттардың көрінісі деп тануға болады. Сондықтан БАҚ тілі мен стилі арқылы, әсіресе сыртқы факторлардың ықпалынан туындайтын тілдің ішкі ресурстарының динамикасын байқауға болады: жаңа тіркестер жасалады, қалыптандыруды қажет ететін жаңа қолданыстар мен қазақыландырылған терминдер, кальктанған тіркестер, діни лексика, жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексика, ауызекі сөйлеу тілінің белгілері, экспрессивті-образды орамдар қолданылады, олар медиамәтіндердегі қазіргі сөзқолданыстарды, стиларалық диффузияны танытады. Осы себепті қазіргі қазақ БАҚ тіліндегі лексика-фразеологиялық құбылыстарды дер кезінде, ұдай сараптаудың өзектілігі байқалады, бұл ең алдымен тілтанушының бір саласы ретіндегі қазақ медиалингвистикасының дамуына үлес қосады, тіл мәдениеті мәселелерін де қадағалауға ықпал етеді. Мақалада соңғы онжылдықтардағы қазақ БАҚ тіліне шолу-талдау жасау негізінде қазіргі қазақ мерзімді баспасөз тіліндегі өзіндік тілдік-стилдік ерекшеліктер (функционалдық аспект тұрғысынан) қарастырылады.

Әлемдік лингвистикада және қазақ тіл білімінде мерзімді баспасөз тілінің өзіндік лексикасы, стильдік белгілері (стильдік байлаулы лексикасы) болатындығы, оның лексикалық құрамын негізінен қоғамдық-саяси лексика құрай-тыны, көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилінің ішінара қолданылуы ықпал ету функциясына байланысты болып табылады.

Тірек сөздер: функционалдық стиль, баспасөз тілі, әдеби тіл, стиларалық диффузия, саясатсөз, эмпирикалық әдістер, медиалингвистика.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің *OR1146583* «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы жоба аясында әзірленген.

А. Алдаш*

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*E-mail: aimank51@mail.ru

ЯЗЫК СОВРЕМЕННОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ: СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕУПОТРЕБЛЕНИЯ

Аннотация. Средства массовой коммуникации (СМИ), выполняющие коммуника-

тивно-информационную функцию и функцию воздействия, являются в некоторой мере совокупностью речевых ситуаций. По языку и стилю СМИ, особенно под влиянием внешних факторов, можно наблюдать динамику внутренних ресурсов языка: появляются новые словосочетания, лексические инновации, казахизированные термины, калькированные сочетания, требующие кодификации, актуализация теологической лексики, использование диалектизмов и профессиональной и разговорной лексики, активное употребление экспрессивно-образных словосочетаний и др., которые характеризуют современное состояние речеупотребления, межстилевой диффузии в медиатекстах. Возникает необходимость изучения лексико-функциональных явлений, создающих языковую сторону современных казахских СМИ, способствующие развитию казахской медиалингвистики – самостоятельного направления в языкознании, а также проанализировать эмпирические материалы СМИ в аспекте теории культуры речи.

В статье на основе обзор-анализа языка казахских СМИ последних десятилетий рассматриваются наиболее специфичные и характерные для настоящего момента особенности казахской газетной лексики (исходя из ее функционального аспекта). В мировой лингвистике и казахском языкознании язык периодической печати имеет свою лексику, стилистические особенности (стилистически связанная лексика), его лексический состав в основном обусловлен функцией влияния, составом общественно-политической лексики, частичным использованием стиля художественной литературы и разговорной речи.

Ключевые слова: функциональный стиль, язык периодической печати, межстилевая диффузия, идеологема, эмпирические методы, медиалингвистика.

A. Aldash*

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: aimank51@mail.ru

THE LANGUAGE OF MODERN PERIODICALS: SOCIAL CHARACTERISTICS AND FEATURES OF SPEECH USE

Abstract. Mass communication media (mass media), performing a communicative and informational function and the function of influence, are to some extent a set of speech situations. According to the language and style of the media, especially under the influence of external factors, one can observe the dynamics of internal language resources: new phrases, lexical innovations, Kazakhized terms, calcified combinations requiring codification, actualization of theological vocabulary, the use of dialectisms and professional and colloquial vocabulary, the active use of expressive-figurative phrases, etc., which characterize the current state of speech use, interstitial diffusion in media texts. There is a need to study lexico-functional phenomena that create the linguistic side of modern Kazakh media, contributing to the development of Kazakh media linguistics - an independent direction in linguistics, as well as to analyze empirical media materials in the aspect of the theory of speech culture. Based on the review analysis of the language of the Kazakh mass media of recent decades, the article examines the most specific and characteristic features of the Kazakh newspaper vocabulary (based on its functional aspect).

In world linguistics and Kazakh linguistics, the language of the Periodical Press has its own

vocabulary, stylistic features (stylistically linked vocabulary), its lexical composition is mainly due to the function of influence, the composition of socio-political vocabulary, the partial use of the style of fiction and colloquial speech.

Key words: functional style, language of periodicals, interstitial diffusion, ideologeme, empirical methods, media linguistics.

Кіріспе

Тілдің және оның қолданыстық қызметінің қоғамдық құрылымның өзгерістеріне ілесе жанданып, түрленіп, жаңарып отыратындығын тарихшы-тілшілер де, қолданбалы лингвистика саласы бойынша зерттеуші мамандар да ұдайы нақтылап келеді. Тілдің өнбойындағы жандануға әсіресе саясаттың басқаша бағдарға бет бұруының әсері мол. Бұл қазақ әдеби тілінің лексика саласынан айрықша көрінеді: мәселен, біралуан сөздерге ілгерідегі қоғамдық-саяси құрылым «таңып-байлап» берген әлеуметтік коннотацияның өзгеруі (дінбасы, жекеменшік, бәсеке, делдал, жалгер, ұлтжанды, баспа-бас және т.б.), тұлғалардан пейоративтік бағалаудың алынуы (ресемантизация үдерісінің болуы) қоғамдық өзгерістердің тілдегі жаңғыруды туындатқанына дәлел. Жалпы, тұтастай алғанда, қазіргі қазақ әдеби тілінде әлеуметтік ортадағы, қоғамдағы, ұлттық ойсанадағы үрдістерді таныта алатын фактілер мол; жекелеген тың сипаттар мен тіпті «бірсәттік» жаңалықтардың өзі тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізуі мүмкін, демек, ағымдағы тілді ағыммен ілесе, қоғамның аяқ алысымен қатар қадам баса отырып зерттеу тіл тарихы үшін де, қолданбалы лингвистика бойынша да әрқашан маңызды.

Соңғы жылдарда әлеуметтік-қоғамдық дамудың екпінімен тіл жүйесінде жүріп жатқан өзгерістерді шетелдік ғалымдар «тілдегі демократияландыру» деп те атайды. Осындайлық атау телінудің өзі де тіл мен қоғам дамуының арасындағы байланыстың барынша тығыз екендігін көрсетеді; бұдан бұрынғы кезеңдердегі қазақ тілінің даму динамикасына тән сипаттар саясатқа бағындырыла «орыс тілінің игілікті әсері» типтес анықтамамен бағаланғаны белгілі.

Тілдегі демократияландыру ұғымы «жазудағы // сөйлеудегі еркіндік» ұғымымен байланысты. Тағы да салыстырмалы түрде қарастырсақ, 1970-80 жылдарда мерзімді баспасөз тілі сөз қолданысы мен стилі жағынан бірсыдырғы түрде (нивелировка), стандартты қалыпта көрініс тапқан болатын. Зерттеушілер бұл жайтты «сериялы түрде қайталанатын таптаурындар, стандарттылық; сөйлеудегі әмбебаптылық» деп атаған еді. Қоғам өзгерісі аз ғана мерзім ішінде тілдің қолданылу сипатына да бостандық әкелді. Баспасөз материалдарында тақырыптық қоюдан бастап, мәтін сегменттерін орналастыру, жанрлық-стильдік сөз саптау ерекшеліктерін «араластыру», сөйлем деңгейінде ауызекі сөйлеу тілі синтаксисін пайдалану сияқты еркіндік пайда болды. Бұл әрбір баспасөз нұсқасының дербестігін танытуға, оқырманға ықпал ету қызметін күшейтуге, әрбір журналистің талант-қарымын ерекшелендіруге, сайып келгенде, әрбір баспасөздің өзіндік келбеті, бет-бейнесі болуына жол ашты. Дей тұрсақ та баспасөз жасаушылардың осындай, оқырманға қалайда барынша ықпал етушілік мүддесін көздеуі ережелерде орныққан, қалып алған және қандайдабір қоғам өзгерісі әсер ете алмайтын заңдылықтардың, қағидалардың бұзылуын да байқатып отыр. Ал баспасөз – бұдан қырық жылдай бұрын академик Р. Сыздық көрсетіп бергеніндей, әлі күнге дейін сауаттылық, әдеби норма, сөз мәдениеті жағынан тілді пайдаланушылар үшін бағдар болып келе жатқан беделді сала.

Белгілі бір заңдылықтардың, қағидалардың «бұзылуы» дегенді екі ыңғайда бағалау жөн: жағымды жағы – бұл қолданысқа түскен тілдің қазіргі жай-күйі; тілдің жүйе ретіндегі имманентті заңдарындағы өзгерістер. Тіл, ғалым Ю. Лотманның пікірінше, «код +оның қозғалысы». Демек, әсіресе лексикадағы, парадигмалық, синтагмалық қатарлардағы «бұзылыстар» объективті, тілдің жандана, өміршеңдене түскенін байқататын фактілер; ал бұл – арнайы зерттеулерді қажет ететін фактілер.

Материал және әдістер

Соңғы жылдардағы ресми, беделді мерзімді басылымдардан эмпирикалық материал жинақталып, тілдік фактілерге шолу-талдау жасау үшін іріктеу, топтастыру, жүйелі түрде сипаттау, бағалау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Жиырмамыншы ғасырдағы бұқаралық ақпарат құралдарын қоғам-дық құбылыс ретінде зерттеген немесе олардың тілі мен стилін қарастырған еңбектерде масс-медиа үлгілері билік мақұлдайтын белгілі бір идеяны насихаттаушы, осы идеяға қоғам мүшелерін ұйығушы ыңғайында бағаланған болатын және бұқаралық ақпарат құралдары осыған байланысты біріншіден, ақпарат беруші, екіншіден әсер етуші функцияларына ие деген тұжырымдар жасалған болатын. Бұлайша баға, әрине, орыс тіл біліміндегі зерттеулерден бастау алды (Э. Розенталь, В. Костомаров, Г. Солганик), қазақ тілтануындағы түйіндер де орыс тілші-ғалымдарының көзқарастарымен тұспа-тұс келіп жатты. Бұндағы себеп – сол кезеңдерде қай тілдегі болмасын, бұқаралық ақпарат құралдарының жоғарыда көрсетілген жалпы қызметі, бағыты бірдей болды, сондықтан орыс және қазақ тіліндегі әсіресе мерзімді баспасөздің лексикалық жүйесі бірдейлестірілген сипатта болды. Бұған қоғамдық-саяси лексикамен қатар «сериялы» сөз тізбектерінің (*астық үшін күрес, еңбек тынысы, дала аруы, ақалтын, жұмсақ алтын, көгілдір отын*), жоғары пафосты сөздердің (майталман, достықтың бұлжымас іргетасы, жасампаздық, еңбек эстафетасы, даңқты, еңбек ырғағы, биіктерден көріну), басқа да бағалауыш тілдік бірліктердің жұмсалуды дәлел бола алады.

«Газетная оценочная лексика, – депжазды 1970-1980 жылдарарасындағы газет тілін арнайы зерттеген ғалым Г. Солганик, – наиболее важный и крупный разряд газетного словаря. Эта многообразная и влиятельная в газете лексика удовлетворяет острую потребность газетно-публицистической речи в выражении социальной оценки предметов, явлений и понятий общественной жизни и во многом способствует выполнению важнейшей для газеты агитационно-пропагандистской функции (Солганик, 1981).

Қазақ тіліндегі газеттер тіліне де осындай сипаттар тән болды деп нақты бағалауға болады.

Қазақ мерзімді баспасөз тілі алғашқы қалыптасқан кезеңінен бастап қазірге дейін зерттеушілердің назарынан түспей келеді. Осы тармақтың ұдайы қарастырылу себептерін белгілі тілтанушы Р. Сыздықтың «XX ғасырдың I жартысында әдеби тілдің функционалдық стильдерге тарамдала бастауы... ең алдымен мерзімді баспасөз тілінің тууына байланысты болды» (Сыздық, 1977) деген пікірімен, сондай-ақ тілші-ұстаздың өткен ғасырдың 60-ыншы жылдарындағы газеттер тілін әдеби тілдің стильдер жүйесіне қатысты, тілдің дамуындағы жаңа өзгерістерді танытуы жаңынан жетекші, басым сала бола бастағаны туралы тұжырымдарымен (Әбілқасымов, 1971: 1982) түйіндеуге болады. Демек, мерзімді баспасөз тілі – функционалдық стильдердің

қатарындағы доминант сала; әдеби тілдің даму процесіндегі басты тенденциялар осы тармаққа тікелей қатысты; сондықтан тіл тарихын, әдеби тіл мәселелерін, мақсаттық стильдер, әдеби норма, тіл мәдениеті, аударма және терминология проблемаларын ғылыми талдауда қоғам дамуының әр кезеңдеріндегі қазақ мерзімді баспасөз тілінің тікелей немесе ішінара объектіге алынуы – заңды құбылыс.

Нәтижелер және талқылау

Әлемдік лингвистикада және қазақ тіл білімінде мерзімді баспасөз тілінің өзіндік лексикасы, стильдік белгілері (стильдік байлаулы лексикасы) болатындығы, оның лексикалық құрамын негізінен қоғамдық-саяси лексика құрай-тыны, көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилінің ішінара қолданылуы ықпал ету функциясына байланысты екендігі, сөйтіп, газеттер тіліне біршама таптаурындық, қалыптылық тән екендігі туралы тұжырымдар жасалған болатын және бұл тұжырымдар өткен ғасырдың 70-жылдарындағы сипаттарды қорытқан еді.

Қазақ тілтануындағы көлемді ғылыми еңбектер, ғылыми көпшілік мақалалар мерзімді баспасөз тілінің тілдік ерекшеліктерінің әр ыңғайда зерттеу объектісі болғандығын танытады. Тіл тарихына (Н. Қарашева, С. Исаев, Р. Барлыбаев), әдеби норма және тіл мәдениетіне (Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Қ. Неталиева, Н. Уәлиев, Ғ. Қалиев, М. Серғалиев), терминологияға (Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиұлы) қатысты маңызды пікірлер бар екендігі, сондай-ақ соңғы уақытта сөз болып отырған саланың мақсаттық стильдер, аударматану, прагмалингвистика (О. Бүркітов, Б. Момынова, Қ. Есенова, С. Аташев, С. Қисымов, Ф. Жақсыбаева) аспектілерінде тың бағытта қарастырыла бастауы осыны дәлелдейді.

Түбегейлі жаңарған қазіргі қоғамдағы әлеуметтану ғылымы тұрғысынан қарағанда, масс-медиа (бұқаралық ақпарат құралдары) – әлеуметтік-мәдени феномен.

Масс-медиа тілі – жанрлық ерекшеліктері, қоғамдық құбылыстарды баяндап, жеткізіп беруі жағынан белгілі бір халықтың нақты бір кезеңдегі мәдениетінің сипаттамасы. Әлемдік тіл ғылымы бұны бүгінгі таңда анық мойындап отыр. Осыған байланысты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың өн бойында тілдің синхронды-диахронды дамуын бейнелеп беретін басты қайнаркөз (әдеби тіл тарихы, стильдік тармақтардың қалыптасуы мен олардың тілдік ерекшеліктері, тіл мәдениеті мәселелері бойынша фактілер жинақтауда, жалпы ғылыми қорытындылар жасауда мерзімді басылымдар бірден-бір сүйеніш болды), тіпті «өзіндік зат» ыңғайында зерттеліп келген бұқаралық ақпарат құралдарының өз табиғаты да, сондай-ақ тілдік-стильдік ерекшеліктері де бүгінгі таңда қоғамдық құбылыстармен қатар, ұлттық мәдениет, лингвоконцептология, антропологиялық лингвистика салаларымен ұштастырыла талдана бастады. Бұл – медиалингвистика деп аталатын жаңа тармақтың пайда болғандығын дәлелдейді.

Медиалингвистика саласының әлеуметтік сипаттамасынанықтап алу үшін түрлі эмпирикалық әдістер (мониторинг, контент-талдау, рейтинг) қажет болады. Зерттеушілер әсіресе контент-талдау мен рейтинг әдістері масс-медиа тілінің барша сипатын дәл тануға мүмкіндік жасайды деп есептейді. Контент-талдау зерттеу пәнінің сандық сипаттамасын анықтап алуға мүмкіндік береді; яғни бұқаралық ақпарат құралдарының шын мәніндегі бұқаралылығы (тиражы, қалық жұртшылыққа таралуы); ақпараттық толымдылығы (өмірдің барлық салаларына қатысты ақпаратты қамтып жеткізуі); арналған аудиториясы, авторларының әлеуметтік-зияткерлік деңгейі,

оқырманға ойын-сауық материалдарын ұсынуы контент-талдау арқылы барынша нақтыланады, ал рейтинг қоғам мүшелерінің арасында масс-медианың нақты бір үлгісінің бедел-деңгейін анықтайды. Ал тілдің қолданысы тұрғысынан келгенде, осы саланы зерттеген шетелдік ғалымдар мәтіндердің жасалуына әсер ететін сыртқы факторлармен қатар функционалды-жанрлық жіктемелердің көбейгендігі мен әр алуандығына отырып, медиамәтіндісинтагма, стилистика, интерпретация, мәдени өзіндік белгілер прагмалингвистикалық құндылықтар, медиасауаттылық сияқтыларды өзара тығыз байланыстаталдау керек деп есептейді (Добросклонская, 2005: 7). Бұған аз-кем тоқталуымыздың себебі жалпы тілдегі динамикалық құбылыстарды бағалау мен сараптау үшін қазақ тілтанымында медиамәтінді осындай тұтастыққа зерделеу маңызды.

Қазіргі масс-медианың мазмұнын қоғам мүшелері қалай қабылдайтынын анықтау – медиалингвистика үшін басты мәселелердің бірі. Бүгінгі кезеңдегі бұқаралық ақпарат құралдарының жалпы сипаттамасын беретін басты әдістер қатарында қоғам мүшелерін, жұртшылықты біріктіру, шоғырландыру функциясын, сондай-ақ бәсекеге қабілетті масс-медиа үлгілерін жасап, жоғары рейтингіге көтеру үшін әсер ету функциясын күшейту мақсатындағы бағыттарды атауға болады. Қазіргі қазақ масс-медиасының тілдік-стильдік ерекшеліктері осы мүдделерге қарай бет бұрды, сөйтіп, функционалдық стильдердің осы тармағының тақырыптық түрлері (бизнес, нарық экономикасы, құқық қорғау салаларының қызметіне қатысты тақырыптар), жанрлық түрлері (диалогқа құрылған гипермәтіндер, дайджест түріндегі қысқа хабарлар және т.б.) анағұрлым жаңарды. Бұл жайттар, сөз жоқ, масс-медианың тілін де жаңғыртты.

Қазақ баспасөзінің қазіргі сипатында әдеби тілдің нормаларының мейлінше міндетті болуынан гөрі еркінденуге қарай ойысып бара жатқандығы байқалады. Жинақталған материалдарға қарағанда, әсіресе қазақ баспасөзінің негізгілерінде, көпшілігінде лексикалық қорды еркіндікпен пайдалану басым. Қазіргі газеттердің лексикасында төмендегідей сипаттар айырықшаланып көрінеді: қоғамдық-саяси лексикаға қарағанда, эканомика және заң терминдері ауқымды көлемде жұмсалады, бұл қоғамның жаңа сипатына – нарықтық экономикаға қатысты материалдардың үзбей жарияланатындығына байланысты (*бағам; көлеңкелі экономика; бағаны ырықтандыру; әлемдік рынок; сыртқы рынок; келісілген баға саясаты; жылжымалы валюта; меншік иесі; жекешелендіру*);

– қоғамда жүретін қарқынды өзгерістерге сай шартты түрде қысқа мерзім аралығында бірқатар сөздердің архаикалық тілдік бірліктер қатарына шапшаң ауысуы немесе кейбір терминдердің деактуалдануы (мысалы, 1990 жылдар тұсында «жаңа» деп танылған жариялылық, жекешелендіру, купон типтестердің деактуалдануы; біз бұл арада жекелеген лексикалық тілдік бірліктердің тез арада деактуалдануына назар аудартып отырмыз, бұл қоғамдық, экономикалық, әлеуметтік өзгерістердің шапшаң ауысуына байланысты екендігі даусыз);

– қазақ тілі синонимдік қатарларының ұғым-түсінік, зат пен құбылыс атауларын даралауда, экспрессия үшін кеңінен қолданылуы және экспрессия мақсатындағы бірқатар сөздердің газет тілінің пәрменді лексикасына айнала бастағандығы (*Президент – Елбасы, ақпар – ақпарат*- хабар- дерек- мағлұмат; тізбе – тізім – тізілім; көру – тамашалау; дағдарысты жеңу – дағдарысты еңсеру – дағдарысқа қарсы тұру; қарқындылық таныту – серпінділік таныту; азайту – бәсеңдету; қуанышқа бөлеу – қуанышқа кенелту; сыйлау – сыйға тарту);

– қоғам өзгерістеріне қарай профессионалдық лексиканың жаңа мелиоративті мағынада жұмсалуды және актуалдануы (*мешіт, мүфти, ораза, намаз, айт, рамазан, мәуліт, тәлаба*);

– қазіргі масс-медида жалпы қолданысқа түсетін ұғым-түсініктердің, заттардың атауларымен қатар тар аядағы терминдердің баламалары батыл ұсынылады, бұл жағынан қазіргі қазақ мерзімді басылымдарының тілін жаңа сөз жасаудағы басты арналардың бірі деп санауға болады (мысалы, есептеме, дайындама, кептеліс, кептелме, үлескер, жинақтаушы банк, үлестік шығыс, бұйымның пішімсізі, өршулі крекинг, шынытүйіршіктер, асбокабық, шыныталшығы, керіш, қышқылтөзімді бұйымдар, дірілтұмсық, шекелі уатқыш, балғалы уатқыш, ақ қауанды қырыққабат, есептеулер, сарып ауруы (бруцеллез), жұмыс өтілі, көпбейінді және т.б. – тілдік фактілер «Егемен Қазақстан» газетінің бір нөмірінен алынды – 7 сәуір, 2009 жыл);

– оқырманға ақпаратты шапшаң қабылдату жағынан семантикасы барынша толымды жаңа сөздердің, күрделі сөздердің пайдаланылуы, бұлар көбіне-көп ұлттық ойсанаға әсер ету мақсатында рубрикалардың, дайджест материалдардың атауы ыңғайында ұсынылады (мысалы, Ақорда, Әй, керім! Дүние-дүрмек, Қала-қарбалас, Топжарған, Ойталқы, Жанайқай, Таразы, Айна, байғазы, сүйінші, Керемет, Арзан, Рахмет);

– қоғамдық өзгерістерге орай көптеген сөздердің жаңа, жағымды мағынада жұмсалуды (бәсеке, шаруа, кәсіпкер, банкир);

– тақырыпаттардың толыққанды ақпараттық қуатта болуы (мерзімді баспасөз материалдарының тақырыптары толық, логикалық аяқталған сөйлем құрылымына ауысты);

– ауызекі сөйлеу тілі тұлғаларының пайдаланылуы. Мыс., Әлекеңнің ашуы қатты (президент Александр Лукошенко туралы); Елекең батыл ой айтты (Б.Ельцин); Мемлекеттік қызметшілер мен басқалардың астында 800 Мерседес жүр. Оның 200-інің иесі «боқмұрындар» екен;

– экспрессиялық қуаты күшті сөздердің игерілуі. Мыс., жанайқай; шыңғырған шындық; талбесік; дат;

– дыбыс үйлесімділігіне құрылған тіркестердің болуы. Мыс., Урбанизацияның үрейлі елесі; Автомобильдердің аламан бәйгесі;

– мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер және олардың интерпретацияланған тұлғалары. Мыс., *Төртеу түгел болса, төбедегі қаржы түседі; Тәуекел түбі – тіл үйрену; Билікке әркімнің-ақ бар таласы; Жіліктің майлы басы кеден деген; Соңғы аталғандар көбіне-көп материалдардың тақырыптарында қолданылып, ықпал ету қызметінің пәрменділігін арттыра түсу мақсатында жұмсалады;*

– мемлекеттік құрылымға қатысты номенклатуралық атаулар мен терминдер және олардың стильдік реңкі бар баламалары (*Парламент; Мәжіліс төрағасы; министрлік; департамент; Елбасы; Атазаң*);

– байырғы мағыналық корреляциясы өзгерген саяси мәнді лексикалар (бұл топқа діни лексиканы жатқызуға болады); кеңестік реалийлерді беретін мағыналары бейақтуалданған сөздер;

– әлеуметтік-мәдени, саяси терминдердің қазақ тілінің өз әлеуеті арқылы жасалған жаңа баламалары, жаңа қолданыстар. Мыс., ақпаратжиымы-массив информации; әмір-тыйым – вето; әріпсан – индекс; бетбағыт – тенденция; рұқсаттама – пропуск; рабайсыз инфляция – гиперинфляция; пәтуа – консенсус; қорғаншы – опекун; бағакөрсеткі – преискурант; тізімдеме – опись; ықпалшара – санкция; оралман – репатриант және т.б. Бұл ретте атап өтетін жайт – мерзімді баспасөз тілі қазақ тілі терминдер жүйесінің өзге

тілдерге «жұтылып» кетпеуі жолында, терминдердің қазақша баламаларын жасауда, оларды ұсынуда, сұрыптауда, терминдерді ұлттық ұғымға бірдейлестіру бағытында жетекші рөл атқарып келді және қазіргі тұста да осы бағытта белсенді көрініп отыр. Бұл сипат жөнінде, яғни «әдеби тілімізден берік орын алып, белгілі қажеттікті өтеп жүрген тілдік құбылыстардың көбі-ақ әуел баста мерзімді баспасөз тілінде қолданыла бастап, кейін қалыптасып, нормаланып барып әдеби тілге енетіндігін» нақты бір кезеңге байланыстыра көрнекті зерттеуші С. Исаев атап өткен болатын (Исаев, 1973: 1983);

–қысқарған сөздердің жанаулігілерінің, кейбір калька аудармалардың пайдаланылуы.

– саяси мазмұндағы мәтінге экспрессиялы, образды тіркестердің араласуы.

Бірінші мысал.

Егістік масатыдай құлпырады. Биыл оңтүстіктің көктемі аяғын ұзынынан салып, шалжиып жатыр. Асығатын емес. Жақында іссапармен Созақ ауданына барғанбыз. Жылдың бұл мезгілінде боз жусаны болмаса, көсенің иегіне әр жерден біткен тікенекше шөптесіні желге үрпий тұратын даланы реңі биыл басқаша. Табиғат-ана желге жасыл бояуын аямай-ақ жағыпты. Масатыдай құлпырады. *Қойдың құмалағына, жытырлаған жұлдыздарға қарап бал ашатындар* қыс ортасында-ақ «биыл көктем ауыр келеді, құрғақшылық болады» деп бірінің аузына бірі түкіргендей сөйлеп еді. Құдіреті күшті Алла «пенденің емес, менің дегенім болады, соған көздеріңді жеткізейін» дегендей, апта құрғатпай селдетіп-селдетіп алады (Егемен Қазақстан, 6 мамыр, 2009 жыл).

Әрі қарай негізгі мәтін ауыл шаруашылығына байланысты терминдерден, бейтарап баяндаудан тұрады:

Масақты дәнді дақылдар мен мақсары, жоңышқа егу аяқталды. Облыс әкімі Асқар Мырзахметов ауыл шаруашылығы саласы бойынша аудан, қала әкімдеріне нақты тапсырмалар берген (Егемен Қазақстан, 6 мамыр, 2009 жыл).

Екінші мысал.

Еліміздегі тұрақтылық пентатулықты һәм тұтастықты мемлекеттік тіл-қазақ тілінің қолдану аясын кеңейтуге пайдалануға әбден болады. Бұнда ешқандай кедергі жоқ. Өйткені қазір біздің елімізде, Құдайға шүкір, ұлтаралық келісім ойдағыдай («Айқын», 1 мамыр, 2009 жыл).

Әлеуметтануғылымының аспектілерінен қарағанда, сарабдалақпарат беру, «салқын-қанды, байсалды» баяндау жағынан «Егемен Қазақстан» басылымының рейтингісі жоғары, сондай-ақ «Айқын» газетін де әр алуан салалардағы ақпаратты дәл, әрі дер кезінде жеткізуі жағынан алдыңғы қатарда деп санауға болады. Дегенмен жоғарыдағы мәтін ауызекі сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі элементтерін (масатыдай құлпырады, аяғын ұзынынан салып, шалжиып, көсенің иегіне әр жерден біткен тікенекше және т.б.), кейбір архаизм тұлғаларды (*һәм*), жаңа сападағы коммуникативтік парадигманың актуалды белгісі болып қалыптасып келе жатқан коммуникативтік репликаны (*Құдайға шүкір*) әлеуметтік-саяси лексикамен араластыра пайдалану үлгілері бар екендігін көрсетеді, бұл қазіргі мерзімді баспасөз тілін «барлық стильдердің тілдің бірліктерінің шоғыры» деп бағалауға мүмкіндік береді. Медиалингвистика тұрғысынан қарағанда мақалалардың авторлары – жоғары білімді мамандар, саясаттанушылар, қоғам қайраткерлері.

Сонымен қатар келтірілген фактілер қазіргі масс-медианың тілінде алдыңғы кезеңдердегі бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне тән болып есептелетін стильдік байлаулы белгілердің (стилистикалық окрашенная лексика) дәл сондайлық айқын

дәрежеде емес екендігін, бөліп атарлық қоғамдық-саяси лексика жоқ екендігін, олардың орнына пәрменді лексиканың жүйелене бастағандығын көрсетеді.

Мерзімді баспасөз тіліндегі осындай лексика үлгілері басқа стильдің элементтерінің араласуы немесе стильаралық диффузияның көрінісі; лидерлер лексикасы; саяси мәнді лексика; политема; идеологема тәріздес түрліше атаулармен аталып жүр және ғылыми тұрғыдан осы аталғандардың анықтамасы қалыптаса қойған жоқ.

Көрсетілген қолданыстардың басты ерекшелігі, біздің байқауымызша, оларды ең алдымен қоғамдағы әр алуан жағдайларға баға беру, қоғамға баға беру мағынасының болатындығы. Нақтырақ айтқанда, саясатсөздерде (идеологемада) қоғамдағы идеялардың бағытына, саяси шындық өмірдегі процестер мен құбылыстарға, болып жатқан әлеуметтік оқиғаларға жеке тұлғаның қарым-қатысы көрсетіледі, жағдайлар мен құбылыстарды социум өз тарапынан бұрынғы қалыптасқан идеяларға сүйене отырып бағалайды, бағалау көбіне-көп субъективті сипатта болып отырады. Саясатсөздер (идеологема) – қоғам дамуының бүгінгісінің вербалды бейнеленуі.

Демек саясатсөздер (идеологема) құрамы жағынан қоғамдық-саяси лексика сияқты тұрақты емес, ол ұдай өзгеріп, толығып, әрі жаңарып отыруы мүмкін.

Қорытынды

Мерзімді баспасөзде, сөз жоқ, прагматикалық қызмет атқаратын аталған фактілер, тілдік тұрғыдан келгенде, нақты бір сөз семантикасына модальдық, бағалауыштық, эмоционалды-экспрессивтік мағыналардың үстемеленуі немесе сөз иағынасының кеңеюі, яки болмаса коннотацияның ұлғаюы; сөздің «саясилануы», прагматикалық ақпаратты беруі жағынан лексикаланған, яғни тілде тұрақты статус алған элементтер деген айырым белгілері тұрғысынан да айқындала қоймаған. Ал бұл мәселелердің қарастырылуы өзекті, өйткені қазіргі мерзімді баспасөз тілінің жаңаша сипатына тән белгілер әдеби тілдің қазіргі жай-күйін, дамуындағы соңғы бағыттар мен тенденцияларды танытуы жағынан да маңызды. Қазіргі мерзімде баспасөз тіліндегі өзгерістер «бірсәттік» немесе уақытша көріністер емес және бұл сипаттардың тіл жүйесіне әсер етпей өтуі мүмкін де емес.

Екіншіден, қазіргі тілтануда бүгінгі қолданылып жүрген тілдің жай-күйіне, «ағымдағы тілге» көңіл бөлу жағдайы бәсеңдеу болып отыр. Алдыңғы кезеңдерде қазақ мерзімді баспасөз тілі әсіресе әдеби норма, стиль, тіл мәдениеті аспектілерінде дүркін-дүркін талқыланып, талданып, тілді тұтынушы жалпы қауымның «сүзгісінен» өткізіліп отырғандығы белгілі. Осының себебінен мерзімді баспасөз өзінің тілін, стилін өзі ұдайы қадағалап, реттеп (саморегуляция) отырды және әдеби тілдің нормаларын белгілеудің, танытудың негізгі көзі болды.

Демек, қазіргі кезде бүгінгі қолданылып жүрген, «ағымдағы тілдің» сипатына назар аудару қажет. Мерзімді баспасөз тілі ерекшеліктерінің сөздіктер, анықтамалықтар түрінде жүйеленуі, мәслихаттар деңгейінде талқылануы және басқа да тиімді шаралар мерзімді баспасөз тілінде, тұтастай алғанда жалпы қазақ әдеби тілінде қазіргі кезде жүріп жатқан процестерді дер кезінде саралауға, танып-білуге мүмкіндік береді, тілдегі және әдеби нормадағы демократияланудың себептерін анықтауға, сайып келгенде, әрі қарай іргелі ғылыми тұжырымдар жасау қажеттілігін аңғартады.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік-мәдени феномен дәрежесіндегі қазіргі қазақ масс-медиясының тілі гуманитарлық бірнеше ғылым салаларының аспектілерімен байла-

нысты кешенді зерделенгенде ғана жаңа дәуірдегі қазақ әдеби тілі лексикалық-грамматикалық құрылымына тән басты сипаттарды объективті түрде танып-білуге болады, ал бұл қазақ тілтанымында жаңа сала – медиалингвистика саласын дамытудың өзекті екендігіне дәлел бола алады. Қазір Қазақстанда шығатын екі мыңнан астам мерзімді баспасөздің (оның ауқымды бөлігі қазақ тілінде) және радио-хабарлардың ұлттың санасындағы өзгерістерді жеткізуі, ұстаным-бағыты (ел тұрғындарын, қоғам мүшелерін шоғырландыру, бейбіт саясатты барынша насихаттау мүддесін айқын, әрі нақты ұстанатын мерзімді баспасөзбен қатар позициясы нақты немесе позициясы солқылдақ немесе пікір-көзқарасы «құбылып», өзгеріп тұратын, кейде тіпті манипуляция жасайтын, сондай-ақ әдеби-мәдени, ойын-сауық бағытындағы баспасөз нұсқалары, республикалық, аймақтық және жекеменшік түрлері) қандай екендігін әртүрлі эмпирикалық әдістер (рейтинг, контент-анализ, сұрастырым), тұтастай алғанда, әлеуметтік лингвистика әдістері арқылы анықтап барып, тілі мен стиліне баға беру медиалингвистика саласы нысаналарының негізгілері екендігін атап көрсетеміз. Медиалингвистика аясында қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарының жанрлық сипатын, тілі мен стилін кешенді түрде қарастыру қоғамдық-әлеуметтік парадигманың өзгеруінен коммуникативтік парадигманың да жаңарғанын зерделеуге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Әбілқасымов Б. (1971) Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым. – 185 б.
- Әбілқасымов Б. (1982) XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі (баспа нұсқалар тілі негізінде). – Алматы: Ғылым. – 228 б.
- Исаев С. (1973) Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы (мерзімді баспасөз материалдары бойынша). – Алматы: Мектеп. – 195 б.
- Костомаров В.Г. (1999) Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – Издание третье, испр. и доп. – СПб.: «Златоуст». – 320 с.
- Солганик Г.Я. (1981) Лексика газеты (функциональный аспект). – М.: Высшая школа. – 112 с.
- Сыздықова Р. (1977) Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // ҚазССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – №3. – Б. 1-8.
- Добросклонская Т.Г. (2005) Вопросы изучения медиатекстов: Опыт исследования современной английской медиаречи // Монография. — М.: УРСС Эдиториал. – 288 с.

REFERENCES

- Abilqasymov B. (1971) Alqashqy qazaq gazetterining tili. – Almaty: Gylym. – 185 b. [Abylkasymov B. (1971) the language of the first Kazakh newspapers. – Almaty: Science. – 185 P.] (in Kazakh)
- Abilqasymov B. (1982) XIX gasyrдың екінші jartysyndagy qazaq Adebі tili (baspa nūsqalar tili negizinde). – Almaty: Gylym. – 228 b. [Abylkasymov B. (1982) Kazakh literary language in the second half of the XIX century (based on the language of printed versions). – Almaty: Science. – 228 P.] (in Kazakh)
- Isaev S. (1973) Qazaq Adebі tilining sovеt dAuirinde damuy (merzimdi baspasoz materialdary boynsha). – Almaty: Mektep. – 195 b. [Isaev S. (1973) development of the

Kazakh literary language in the Soviet era (based on periodicals). – Almaty: School. – 195 P.] (in Kazakh)

Kostomarov V.G. (1999) *Íazykovoï vkus epohi. Íz nablüdeni nad rechevoi praktikoi mass-media. – Ízdanie trete, ispr. i dop. – SPb.: «Zlatoust». – 320 s.* [Kostomarov V.G. (1999) *The linguistic taste of the epoch. From observations on the speech practice of the mass media. – Third edition, ispr. and add. – St. Petersburg: "Zlatoust". – 320 p.*] (in Russian)

Solganik G.Ía. (1977) *Leksika gazety (funkcionAlnyi aspekt). – M.. Vysshaia škola, 1981. – 112 s.* [Solganik G.Ya. (1981) *Lexicon of the newspaper (functional aspect). – M. Higher School. – 112 p.*] (in Russian)

Syzdyqova R. (1977) *QazaqAdebi tili – 60 jylda (damuyndagy tendensialar) // QazSSRGA Habarlary. Til-Adebiet seriasy. – №3. – B. 1-8.* [Syzdykova R. (1977) *Kazakh literary language – 60 years (trends in its development) // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Language is a series of literature. - No. 3 -- p. 1-8.*] (in Kazakh)

Dobrosklonskaia T.G. (2005) *Voprosy izuchenia mediatekstov: Opyt issledovania sovremennoi angliskoi mediarechi // Monografiya. – M.: URSS Editorial, – 288 s.* [Dobrosklonskaya T.G. (2005) *Questions of studying media texts: Research experience of modern English media language // Monograph. — M.: URSS Editorial. – 288 p.*] (in Russian)

А. А. Қаршығаева*

«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: kar_ainur@mail.ru

ӘЛПБИ – ДЫБЫСТАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ КӨРНЕКІ ЖҮЙЕСІ

Аннотация. Мақала латын графикасына көшу кезінде кездесетін қиындықтарды сипаттауға арналады. Бұл қиындықтар, әрине, уақытша және теориялық тұрғыдан шешілері анық. Бірінші кезекте әлемдік тілдер жүйесіндегі қазақ тілінің типологиялық ерекшелігімен байланысты.

Мақаламызда Профессор Ә.Жүнісбектің еңбектеріне сүйене отырып, қазіргі қазақ тіл біліміндегі басты мәселе – тілдің дыбыстық құрылымын талдаудың жаңа әдістерін береміз. Бұл ұлттық сананы жаңғырту аясында болуы керек. «Евроцентризм» – үнді-еуропалық тілдерді талдау әдістері мен ұстанымдары, мұнда фонология фонетиканы талдаудың теориялық негізі болып табылады.

Қазақ тілінің ішкі ерекшеліктері мен заңдылықтарын сипаттау үшін нақты зерттеу аппараты (ұғымдар мен терминдер) қажет екені сөз болады. Нәтижесінде дыбыстардың құрамы мен жүйесінің тембрлік сипаттамаларын, дыбыстардың, буындардың және морфемалардың модификацияларын табуға болады. Бұл нақты анықтауға және дыбыстардың сингармониялық және ассимиляциялық модификация жүйесін сипаттауға, ұлттық әліпби құруға, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарға көрнекі иллюстрациялар ұсынуға, оқыту әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Профессор Ә.Жүнісбектің теориялық және практикалық зерттеулерінің нәтижелері латын әліпбиін құрудың теориялық негізінде қарастыруға болады. Ұлттың рухани жаңғыруы тілдің жаңаруынан басталады және әліпби жүйесінің негізі болып табылады: ұлттық әліпби – ұлттық сөз – ұлттық тіл.

Тірек сөздер: көмей дауыс, ерін дауыссыз, тіл ортасы дауыссыз, тілшік дауыссыз, тіл ортасы дауысты, тілшік жуысым, көмей қуысы.

А.А. Каршигаева*

Университет «Туран», Алматы, Казахстан

*E-mail: kar_ainur@mail.ru

АЛФАВИТ – НАГЛЯДНАЯ СИСТЕМА АРТИКУЛЯЦИОННЫХ СЕГМЕНТОВ РЕЧИ

Аннотация. Статья посвящена описанию трудностей, которые встречаются при переходе на латинскую графику. Эти трудности, конечно, временные и теоретически решаемые, тем не менее их описание и пути решения являются актуальными. Это связано, в первую очередь, типологической особенностью казахского языка в системе мировых языков.

Профессор А.Жунисбек пишет, что в современной казахской (тюркской) лингвистике главной проблемой является поиск новых методов анализа звукового строя языка. Это должно происходить в рамках процесса возрождения национального сознания. «Европоцентризм» это – методы и принципы анализа индоевропейских языков, где теоретической основой анализа фонетики является фонология. «Тюркоцентризм» это – методы и принципы анализа тюркских языков, где теоретической основой анализа фонетики является сингармонизм.

Далее, по мнению ученого, для того чтобы определить и описать внутренние особенности и закономерности казахского (тюркского) языка необходимо специфический исследовательский аппарат (понятия и термины). В результате может быть обнаружены исконные тембральные характеристики состава и системы звуков, возможные модификации звуков, слог и морфем. Это позволит реально определить состав и описать систему сингармонических и ассимилятивных модификаций звуков, составить национальный алфавит, обеспечить наглядными иллюстрациями учебников и учебных пособий, усовершенствовать методику преподавания.

При переходе на латинскую графику, профессор предупреждает, что следует учесть то, что в казахской лингвистике состав и система морфем, их линейная величина также описаны в русле индоевропейской традиции, в результате ряд морфемных единиц и их звуковой состав определены и описаны не верно, и предложен орфографические и орфоэпические правила их исправления.

Результаты теоретико-практических исследований проф. А.Жунисбека будут использованы как теоретические основы составления латинского алфавита. Духовное возрождение нации начинается с возрождения языка и алфавит является основой процесса: национальный алфавит – национальное слово – национальный язык.

Ключевые слова: гортанный голос, губной согласный, среднеязычный согласный, язычный (увулярный) согласный, среднеязычный гласный, увулярные согласные, глоточный резонатор.

A.A. Karshigaeva*

Turan University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: kar_ainur@mail.ru

THE ALPHABET IS A VISUAL SYSTEM OF ARTICULATION SEGMENTS OF SPEECH INHERENT IN A PARTICULAR LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the description of the difficulties that, naturally, will be encountered in the transition to the Latin script. These difficulties, of course, are temporary and theoretically solvable; nevertheless, their description and solutions are relevant. This is primarily due to the typological feature of the Kazakh language in the system of world languages.

Prof. A. Zhunisbek writes that in modern Kazakh (Turkic) linguistics, the main problem is the search for new methods for analyzing the sound structure of the language. This should take place within the framework of the revival of national consciousness. «Eurocentrism» is the methods and principles of the analysis of Indo-European languages, where phonology is the theoretical basis for the analysis of phonetics. «Türkocentrism» is the methods and principles of the analysis of the Türkic languages, where the theoretical basis for the analysis of phonetics is syngarmology.

Further, according to the scientist, in order to define and describe the internal features and patterns of the Kazakh (Turkic) language, a specific research apparatus (concepts and terms) is needed. As a result, the original timbre characteristics of the composition and system of sounds, possible modifications of sounds, syllables and morphemes can be discovered. This will make it possible to really determine the composition and describe the system of singharmonic and assimilative modifications of sounds, compose a national alphabet, provide visual illustrations for textbooks and teaching aids, and improve teaching methods.

When switching to the Latin script, the professor warns, it should be noted that in Kazakh linguistics the composition and system of morphemes, their liner value are also described in the mainstream of the Indo-European tradition, as a result, a number of morpheme units and their sound composition are defined and described incorrectly, and spelling and orthoepic rules to correct them.

The results of theoretical and practical research by Prof. A. Zhunisbek will be used as a theoretical basis for compiling the Latin alphabet. The spiritual revival of the nation begins with the revival of the language and the alphabet is the basis of the process: the national alphabet – the national word – the national language.

Key words: guttural voice, labial consonant, coronal consonant, lingual (velar) consonant, vowel velar, uvular Schelin, pharyngeal cavity.

Кіріспе

Бүгінгі күнгі бұқаралық ақпарат құралдары мен зиялы қауым өкілдері арасында кеңінен талқыланып жатқан мәселелердің бірі – қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру үрдісі. Жаңа әліпбидің бізді жаңа мүмкіндіктерге, зор жетістіктерге бастайтыны сөзсіз. Себебі латын қарпі – ғылым мен техниканың, интернет пен IT-технологиялардың тілі. Шынымен де жаңа технология дәуірінде Қазақстанның латын графикасын таңдауы – мемлекеттік деңгейдегі өте маңызды шешім. Бастысы латын әліпбиі рухани болмысымызды байытып, қоғамдық ой-санамызды жаңғыртады. Өз ерекшеліктерімізді сақтай отырып әліпбиді өзгерту тіліміздің халықаралық аренаға шығуына және ғылыми-техникалық прогрестің заманауи жетістіктеріне жол ашады, әлемдік мәдени тұтастықты нығайтып, коммуникациялық үдерістерге одан әрі интеграциялануға мүмкіндік туғызады. Ақпарат алу мүмкіндіктері кеңейіп, шет тілдерден енген сөздер ұлттық ерекшеліктерімізге қарай икемделетінін, көп ұлтты халқымыздың бірлігін одан әрі бекемдеп, бүкіл түркі әлемін біріктіруге күш салатынын да атап айту керек.

Ұлттың өзіндік болмысын танытатын таңбалар жүйесі, сол ұлттың тарихы, мәдениетінің таңбаланған жәдігері. Жазу арқылы өткені мен бүгінгі және болашақ өміріміз жалғастық табады. Ол – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін алтын көпір. Ал, жазудың өзгертілуі сол халықтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне, тіпті, әлеуметтік психологиясына әсер ететіні сөзсіз.

Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын. нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Қазақ жазу ілімі теориясында әріп саны фонема санымен бірдей болуы жетілген жазу екенін танытады деген тұжырым А.Байтұрсынұлы еңбектері арқылы қалыптасты. Әріптің фонемадан аз болуы түркі тілдеріндегі сингармония заңының. сөздің негізгі құрылымы мен мағыналық ерекшелігін аша алу қасиетімен байланысты.

«Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танымыз» деуінде үлкен мән бар

(Байтұрсынов, 1992: 332). Демек, ғалым үшін қазақ тілінің айтылымындағы фонема саны мен әріп саны шамалас, дәл келуі керек.

Әліпби мен жазу мәселесіне әлеуметтік лингвистикатүрғысынан жетенезараударған жөн. Жазу мен әліпби мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болады. Алдымен әр тілдің дыбыс қорын анықтап, содан кейін әр дыбысты әріптермен таңбалау қажет. Жазбаша тілді ауызша тілдің графикалық бейнесі деуге болады. Жазудың қандай түрі болмасын белгілі бір таңбалар арқылы жасалады. Әліпби жасау үшін алдымен графикалық лингвистика теориясын терең танып, тілдің дыбыс жүйесіндегі фонемалардың өзіндік фонологиялық ерекшеліктеріне жете назар аударып, бөгде тілдерден енген сөздерге қатысты фонемаларды қалай таңбалау керек деген мәселелерді шешіп алу керек. Тілдің болмысын танытатын негізгі заңдылықтарын біліп, тілдің табиғатына сай келетін, өзіндік дыбысталу ерекшеліктеріне кері әсер етпейтіндей мәселелерді ескеру керек. Осы жазу барысында әр дыбыстың өзара кездесу жиілігі де назарға алынуы тиіс екендігін көптеген лингвист-ғалымдар ескертеді (Garifolla Esim // <https://kaz.caravan.kz>).

Профессор Құдайберген Жұбановтың «Әліппеміз бұқарашыл болсын», «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы», «Қосынды ма, дара ма?» атты мақалалары арқылы ғалым сол кезеңнің негізгі ғылыми-тәжірибелік мәселелерін шешкен, тіл саясатының негізінде енгізілген латын таңбасындағы жазудың емшелерін орнықтыруға күш салған.

Профессор Құдайберген Жұбановтың пікірінше қазақ тілінде сапасы әртүрлі 26 дыбыс бар, бірде жуан, бірде жіңішке (е дауысты дыбысынан басқасы) болып айтылады да, бас-аяғы 51 дыбыс бар екенін айтады. Алайда олардың бәрін бірдей белгілеп жатпай, қазақ тілі дыбыстарының құрамын *а, б, ш, ж, д, е, з, й, к, л, м, н, ң, қ, р, п, о, с, т, ұ, у, ұу, з, ы, ый* деп анықтайды (Жұбанов, 1975).

«Дыбысталу түріне қарай» деген анықтаманың негізі артикуляциялық тұрғыдан «дауыс шымылдығының» қызметі болып табылады. Профессор Құдайберген Жұбанов «дауыс шымылдығы» деген атауды алғаш пайдаланып, оның тіл дыбыстарының жасалуы (артикуляциясы) үшін аса маңызды сөйлеу мүшесі екенін көрсетеді.

«Қосынды дауыстылардың» артикуляциясы қазақ тіліндегі и, у таңбаларының әртүрлі оқылымы мен айтылымын. бір жөнге салудың жолын көрсетті. Қазақ тілінің оқулықтары мен әліпби құрамында дауысты дыбыс болып саналып жүрген таңбалардың дыбыс құрамын Профессор Құдайберген Жұбанов айқын көрсетіп, олардың қандай дыбыстардың тіркесімінен тұратынын таратып берді.

Материал және әдістер

Біз латын таңбаларын алуда олардың ішкі таңбалық мәні мен сандық болмысына назар аударуымыз керек. Өйткені біз осы таңбалар арқылы, өзіміздің ұлттық коды бар атауларымызды таңбалауды бастамақпыз. Ең алдымен, әліпби құрауда профессор Ә.Жүнісбек айтып кеткен *ы, і* дыбыстарының орны мен таңбалануында бірізділіктің сақталмауы әлі де болса ойландыруы тиіс.

Қазір әлеуметтік желіде латын әліпбиі жайлы әңгіме толастамай тұр. Өйткені біреу ұнаттып айтса да, біреу ұнатпай айтса да латын жазуының (графикасының) жайы өзін толғандырып отырғандықтан айтады.

Қазіргі тұста латын графикасына көшу жұмыстарында дыбыс – фонема – графема – әріп байланыстарын зерттеген ғалымдар Ә.Жүнісбек, Н.Уәли, Қ.Күдерина сияқты т.б. фонолог мамандардың сөзіне құлақ қойған жөн деп білеміз.

Латын графикасына (таңбасы) негізделген қазақ әліпбиін жасау ісінде тіліміз дыбыс жүйесіндегі төл дыбыстар мен өзге тілден енген кірме дыбыстарды жеке-жеке

қарастырып, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен жазу барысында туындайтын әртүрлі заңдылықтары ескерілуі тиіс. Сондықтан Әліпби жобасын жасау ісінде латын графикасын қазақ әліпбиіне икемдеу бағытында өзінің салмақты ойлары мен ғылыми маңызды зерттеулерін көп талқысына ұсынып, айтып кеткен білікті ғалым Әлімхан Жүнісбек еңбектерінің маңызы зор деп білеміз.

Қазіргі таңда Ә.Жүнісбек бастап, артына қалдырып кеткен ғалымдар қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі 28 фонеманы (9 дауысты, 19 дауыссыз) латын графикасымен таңбалап, жаңа қазақ әліпбиін дайындап отыр. Бұл бұрынғы 42 әріптің қысқарып, шамамен 10 таңбасы алынып тасталыныатынан көрсетеді. Әліпбиде «ашы», «тұщы» және өзге тілден келген «щетка», «ши» деген санаулы сөзді таңбалау үшін арнайы «щ» әрпі алынған болса, енді осындай әріптердің қысқаруы нәтижесінде кірме әріптерге қатысты 30-40 басы артық ереже өзінен өзі жойылып кетеді екен. Сондықтан қазір Ә.Жүнісбек, Н.Уәли сияқты ғалымдар қазақ әліпбиін латын графикасына көшіріп қана қоймай, бұл жұмысты одан әрі, қазақ жазуын реформалау (қайта қарастыру) ісімен байланыстыру қажеттігін айтып отыр.

Әдебиетке шолу

Мақалада А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ә. Жүнісбек, С. Мырзабеков, А. Салқынбай еңбектеріне шолу жасалды

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі ғалымдарымыз қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру ісін қазақ жазуын реформалау (қайта қарастыру) ісімен байланыстыру жұмыстарының ғылыми анықтамасын дайындап отыр. Ахмет Байтұрсынов жасаған төте жазу орыс ғалымдары арқылы әлемге танылып, жоғары бағасын алды. Ғалымның жазу санасында ашқан осы ғылыми жаңалығы, жазу заңдылықтарымыздың негізгі тірегі болып, басқа әліпбиге, латынға, одан кириллицаға көшкенімізбен де қазіргі күнде де жазуымызға қызмет етіп келеді. Төте жазуда болмасақ та, әліпби түзу және жазу заңдылығы Ахмет Байтұрсынов ұстанған қағидаларға негізделген. Ал қазіргі қиындықтарымыз да осы Ахмет Байтұрсынов көрсеткен кейбір ұстанымдардан ауытқып, кірме дыбыстарды әліппеге талғаусыз қабылдап, содан соң кірме сөздерді де өзгеріссіз жазып, өзіміздің төл сөздеріміз бен терминдерімізді де ғалым көрсеткен жолмен қарыштата алмауымыздан туындады. Қазір қазақ тілтанымы ғылыми реформаны күтіп тұр, сол реформа фонетикадан басталу керек.

Әлем тілдерінің құрамындағы қазақ (түркі) тілінің өзіндік орнын тауып беру, сол реформаның басы болып табылады. Сондықтан да әлем тілдерінің туыстық жіктелім белгілерін қайта қарап шығу негізгі мақсаттың бірі болды. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық зерттелім ғылыми аппараты қалыптастырылды. Сөйтіп, қазақ (түркі) тілтанымына негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқасында тілдің, ақиқат дыбыс құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туды.

Профессор Ә.Жүнісбектің еңбегінде дыбыстың жасалымына (артикуляциясы) қатысты мынадай тұжырымдар жасалған:

Дыбыстың жасалымы (артикуляциясы): дыбысты жасауға қатысатын сөйлеу мүшелерінің аты аталып (ерін, тіс, қызыл иек, тіл ұшы, тіл алды, тіл ортасы, тіл арты, тіл түбі, тілшік), жасалу орны көрсетіліп, сол сөйлеу мүшелерінің, өзара қиысу жолдары

(ашық, қысаң, тоғысыңқы, жуысыңқы, діріл, жанама) сипатталып, дауыс желбезегінің (дауыс жарғағы, дауыс шымылдығы деп те аталады) қатысу деңгейі көрсетіледі.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы), яғни дыбыс айтылу тұрғысынан талданып-сипатталады.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы): ауыз қуысындағы резонаторлар жүйесінің қалпы аталып (ауыз қуысты, көмей қуысты, жанама қуысты), сөйлеу мүшелерінің өзара қиысу күші (лепті тоғысыңқы/лепті жуысыңқы, босаң тоғысыңқы/босаң жуысыңқы, бос тоғысыңқы/бос жуысыңқы) сипатталады.

Дыбыстың естілімі (перцепциясы), яғни дыбыс естілу тұрғысынан талданып-сипатталады.

Дыбыстың естілімі (перцепциясы): ауыз қуысынан, ауаға шыққан дыбыстың құлаққа жеткен нәтижесі (жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, еріндік дыбыс, езулік дыбыс, қатан, ұяң, үнді дыбыс) сипатталады.

Сонда әрбір дыбыс төмендегідей тізбек бойынша талданып шығады: дыбыс ауыз қуысында жасалады, сонан соң ауа кеңістігіне шығады, сөйтіп құлаққа келіп жетеді. Оның ретін төмендегідей жолмен көрсетуге болады.

Дыбыстың жасалым, айтылым, естілім сәттерінің әрқайсысының өзіне тән ұғымдарымен атаулары бар. Оларды бір-бірімен араластырмай, жеке-жеке талдап шығу қазақ фонетикасында алғаш рет ұсынылып отыр.

Сонымен, тез келген дыбыс үш тұрғыдан қаралады. Әрқайсысының өзіне ғана тән ұғымдары мен атаулары бар. Бұл – фонетикалық талдаудың жолы.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарын акустика-артикуляциялық ерекшеліктеріне қарай бес топқа, бөліп жіктеуге болады. Атап айтқанда:

Тілдің көлденең қалпына (қатысына) қарай:

– тіл арты дауыстылар: А, О, Ұ, Ы;

– тіл ортасы дауыстылар: Ә, Ө, Ү, І.

Тілдің (жақтың) тік қалпына (қатысына) қарай:

– ашық дауыстылар: А, Ә;

– қысаң дауыстылар: Ұ, Ы, Ү, І.

Еріннің қалпына (қатысына) қарай:

– ерін(дік) дауыстылар: О, Ұ, Ө, Ү;

– езу(лік) дауыстылар: А, Ы, Ә, І, Е.

Әуез қатысына қарай:

– жуан дауыстылар: А, О, Ұ, Ы;

– жіңішке дауыстылар: Ә, Ө, Ү, І, Е.

Құрамына қарай:

– жалаң дауыстылар: А, Ә, Ы, І, Ұ, Ү;

– құранды дауыстылар: Е, О, Ө. (Жүнісбек, 2007: 125).

Қазақ тілі дауыстыларының осы жасалым моделіне еңбеген дыбыстар төл дыбыстар қатарына жатпайды. Сөйтіп төл-кірме дауыстылардың басын ажыратып алуға болады. Сонымен қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жасалым моделі дауыстылардың арасында қатаң жүйе бар екенін көрсетті. Кез келген дауыстының бір белгісі ауысса екінші дауысты пайда болады. Мысалы, А дауысты дыбысы «ашық» белгісінен айрылса, онда бірден қысаң Ы дауыстысына айналып кетеді; «тіл арты» белгісінен айрылса, онда бірденнен тіл ортасы Ә дауыстысына айналып кетеді;

Сол сияқты, Ы дауысты дыбысы «қысаң» белгісінен айрылса, онда бірденнен ашық А дауыстысына айналып кетеді; «тіл арты» белгісінен айрылса, онда бірденнен тіл

ортасы I дауыстысына айналыа кетеді; Сол сияқты, Ы дауысты дыбысы «езулік» белгісінен айрылса, онда бірденнен еріндік Ұ дауыстысына айналып кетеді; керісінше, Ұ дауысты дыбысы «еріндік» белгісінен айрылса, онда бірденнен езулік Ы дауыстысына айналып кетеді;

Сол сияқты, I дауысты дыбысы «езулік» белгісінен айрылса, онда бірденнен Ұ дауыстысына айналып кетеді; керісінше, Ұ дауысты дыбысы «еріндік» белгісінен айрылса, онда бірденнен езулік I дауыстысына айналып кетеді; Сол себепті дауыстылардың модельдегі орны тұрақты, жасалымында (артикуляциясында) ауытқулар болмайды. Қазақ тілінде орыс тіліндегідей сапалық босаңсудың (качественная редукция) байқалмайтындығы (жоқтығы) сондықтан.

Сонымен қатар Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс мәні емле ережелерінің салдарынан қазақтілінің төл сөздерінің жазылымына бірнеше кірме дыбыстар еніп кетті. Оның өзі қазақ тілтанымының теориялық фонетикасына да, практикалық фонетикасына да нұқсан келтіріп жатыр. Теориялық тұрғыдан – қазақ тілінде жоқ «фонемалардың» санын көбейтіп жіберді, практикалық тұрғыдан – оқу-әдістеме шараларын қиындатып жіберді. Сонымен, кірме әріптердің әсері күшейіп барады:

- бірінші, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзып барады;
- екінші, қазақ тілінің буын жігін бұзып болды;
- үшінші, қазақ тілінің морфем желісін бұзып болды;
- төртінші, қазақ сөзінің тасымал ретін шатыстырып бітті.

Ол кірме әріптер: И, У, Я, Ю, Щ (1-сурет). Алдымен қазақ тілінің төл дыбыстарының құрамын анықтап, жүйесін сипаттап алған соң барып, кірме дыбыстар жайлы сөз еткен дұрыс болар. Олар қазақ дыбыстарының құрамы мен жүйесінен үндесім орнын тауып сінді ме, жоқ, әлде жапсырма-жамау күйінде қалды ма? Жауап біреу – егер кез келген кірме дыбыс үндесім заңына бағынбаса, онда ол қазақ дыбыстарының құрамына енген жоқ деген сөз. Қазақ тілі дыбыстарын фонем мәртебесінде қарастырудың нәтижесінде қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің и, у, я, ю, щ таңбалары енгізіліп кетті. Мұның өзі қазақ тілінің морфем, буын және тасымал жүйесін бұзып кетті. «Орыс сөздері қалай айтылса, солай айтып, қалай жазылса, солай жазу керек» деген тоталитарлық (әкімшіл-әміршіл) емле-ереже алынды. Соның нәтижесінде қазақтың төл әліпби құрамына оннан аса кірме әріптер (дыбыстар) енгізіліп, қазақ әліпбиі екі тілдің қазақ-орыс (тіптен, орыс-қазақ) әліпбиі болып шыға келді.

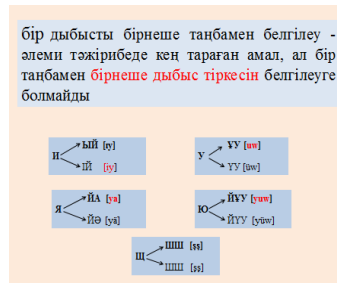
Ең бастысы, қазақ тілінің іргелі заңдылығы, үндесім (сингармонизм) құбылысы, зерттеу амалының негізіне айналды. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі екпін мен фонемаға деген көзқарас өзгерді, үндес імн ің жуан/ж ің ішке әуезі мен еріндік/езулік әуезі сингармологиялық мәртебесі тең бірліктер ретінде қарастырылды. Қазақ тілі дыбыстарының әліпби құрамының сыртында олардың үндесім және үйлесім құрамы анықталды. Жасалым (артикуляциялық) фонетикаға зерттелімнің негізі ретінде көңіл бөлініп жатыр.

Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс құрамының басы ашылып, айтылымы (орфоэпиясы) тиянақталды.

Төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні, төмендегідей (мый, тій, сұу, сұурөт, жая, әлйә, айұу, үйуу, ашшы, кешше, тұшшы):

Мұндағы у таңбасының дыбыс мәні латын әліпбиінің құрамындағы w әрпімен белгіленіп отыр. Өйткені қазақ тілінде ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді дауыссыз бар. Ол дауыссыз халықаралық практикада осы таңбамен беріледі (ондай дыбыс ағылшын тілінде де бар, ағылшын тілінде сауаты өсіп келе жатқан жас ұрпақ оны тез аңғарып,

жеңіл қабылдайды). Ал орыс тілінде ондай дауыссыз дыбыс жоқ. Олардың *Көкиетая* дегенді *Көкчетая* деп өз тіліндегі тіс-еріндік, жуысыңқы, ұяң в дауыссызымен алмастыратындығы сондықтан. Қазақ тіліндегі дауыссыз у мен орыс тіліндегі дауысты у дыбыстары естілім ұқсастығына қарап, өзара шатастырылып жүр. Өкінішке қарай, орыс тілінің емле ережесі арқылы қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына енген *и, у, я, ю* таңбаларының (дыбыстарының емес) әрқайсысын өз алдына дербес дауысты дыбыстар деп қабылдау бар. Өйткені оқу бағдарламалары мен оқулықтар түгелдей осы ережені құптап отыр.

1-сурет – *и, у, я, ю, ш* қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні

Кез келген жазу тілдің ішкі өзіне тән құрылымы мен табиғи айтылымына зиян тигізбеу керек. Керісінше, тілдің әдеби айтылымының қорғанышы болу керек. Ол үшін:

1. Жазу сөздің дыбыс құрамын дәлбейнелегенде ғана дұрыс жазу болады. Ендеше, қазақ жазуы қазақ сөзінің үндесім әуезін дұрыс көрсетіп отыру керек, басқаша айтқанда, жуан айтылатын сөздің таңбасы мен жіңішкеайтылатын сөздің таңбасының арасында көрнекі айырма болсын.

2. Жазу қазақ сөзінің буын құрамын бұзбау керек. Мысалы, *миы, су-ы* [мый-ы], [сұу-ы] болмау керек, *мы-йы, сұ-уы* болу керек. Қазақ тілінде сөз ішінде буын дауыстыдан басталмайды (3-сурет). Оқулықтардағы осындай кереғарлықтардың қиындықтарын айтып, балаларға түсіндіре алмай, олардың алдында «бірде олай болады, бірде бұлай болады» деп екі сөйлеп, әлек болып жатқан мұғалімдердің пікірі ескерусіз қалып жатыр.

3. Жазу қазақ сөзінің тасымалережесіне сай болу керек. Тағы да *ми-ы, су-ы* болып тасымалданбау керек, *мы-йы, сұ-уы* болып тасымалдану керек.

4. Жазу қазақ тілінің морфем (түбір мен қосымшалар) желісін үзбеу керек. Мысалы, қазақ тілінің «егер түбір дауыссызға бітсе, қосымша дауыстыдан басталады» деген іргелі заңдылығы бар. Сонда *мың = мы-ңы, мыс = мы-сы, мый = мы-йы* болып, тіл жүйесі бұзылмайды.

Жазуда *и, у* әріптерімен таңбаланып жүрген дыбыстарға, бір жағынан, «*дауыстыдан кейін дауыссыз, дауыссыздан кейін дауысты болады*» деген мектеп және жоғары оқу орындарының оқулықтарында, жаңсақ анықтама берілсе, екінші жағынан, олар «*дауысты мен дауыссыздардың тіркесін белгілейтін таңба*» деген академиялық грамматикадағы ақиқат анықтама беріледі. Өзара артикуляциялық үйлесімі күшті, естілімі ұқсас болып келетін қысаң дауыстылар мен үнді дауыстылар тіркесінің құрамды бөліктерін ажыратып алу оңай болмайды (оның үстіне орыс тілінің *ы, и* дауыстыларының естілімі мен қазақ тілінің *йы, ий* дыбыс тіркестерінің естілімі өзара ұқсас болуы да өз әсерін тигізді. Кезінде қазақтың төл сөздерінің құрамында

и таңбасын жазу туралы тоталитарлық ереже қабылдауда, сөз жоқ, осы жай себеп болған болу керек).

Ендеше, *и, у* таңбаларының дыбыс құрамын *ый, ій, ұу, уу* дыбыстарының тіркесі деп қарау керек. Өйткені қазақ жазуының құрамына енген кірме әріптердің дыбыстық мәнін анықтау аса күрделі фонетикалық мәселеге айналып отыр. Себебі қазақ тілінің оқулықтары мен әдістемелік құралдарында кірмеәріптер бірде дауысты, бірде дауыссыз, ал енді бірде дыбыс тіркесі деп түсіндіріліп келеді (5-сурет). Соның салдарынан, екіншіше қарай, олар қазақ тілінің жаңа әліпби құрамынан шығарылмай жатыр.

Жаңа фонема болу үшін (4-сурет) ол қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзбайтын (қазақтың жуан үндесім әуезді мый сөзін жіңішке әузбен *ми* деп айтқызбайтын), буын құрамын өзгертпейтін (*ми-ы* деп тасымалдатпайтын), морфем жігін үзбейтін (*мый+ы* деп түбір мен қосымшатіркесіміне нұқсан келтірмейтін) болу керек. Қазақтың жуан әуезді мый, жый, сыйлық тәрізді сөздерін *ми, жи, силық* деп жазып, жіңішке айтқызуға икемделіп қойылды. Ерін үндестігінің ескерілмеуі салдарынан қазақтың ерін әуезді *жүрөк, күңгөй* тәрізді сөздері *жүрек, күңгей* болып өзгеріп барады. Сөздердің бұлай айтылымы ерін үндестігін сақтап дағдыланған қазақтардың құлағына жағымсыз естіледі. Жазу ізімен сөздің еріндік әуезін бұзып айту арқасында екінші буындағы *е* дауысты дыбысы еркін әрі жарғылай (екінші сатылы) қысаң айтылудың орнына, күшпен және өте қысаң (бірінші сатылы) айтылатын деңгейге жетті.

Қазақ тіліне енген дыбыстың қазақ тілінің жүйесіне енген/енбегенін дәлелдеудің лингвистикалық жолы бар. Егер кірме дыбыстың өзге қазақ дыбыстарындай төрт үндесім әуезі пайда болған болса, онда оны қазақ тіліне толық енді деуге болады. Ал, егер сол кірме күйінде бір әуезбен қалған болса, онда оны қазақ тілінің төл дыбыстарының қатарына жатқызуға болмайды.

Қазақтар кірме әріптердің төркін айтылымын сақтамай, олардың дыбыс мәнін ана тілінің үндесім айтылымына ылайықтап икемдеп алды.

Дауыссыз *й[u]* дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы *й[u]*. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай бы, ды болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, *ый/ій* (*йи/йи емес*) түрінде айтылады (2-сурет). Сондықтан *ый/ій* тіркесінің айтылымы орыс тілінің *ы/и* дауыстыдыбысының естіліміне ұқсап кетеді. Бүлдіршіндер мен бірінші сынып оқушыларына арналған оқу-құралдарынан бастап *иық, ине* т.б. «сөздер и дауысты дыбысынан басталып жатыр» деп түсіндіреді. Егер *й* дауыссыз дыбысының жазылым емле-ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлемырғағы бұзылмайтын болады.

Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керектігін фонетист-ғалым Ә.Жүнісбек тынбай айтып кетті. Ғалымның: «Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен шектелмейді. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және емле-ереже – бәрін бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби – сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төлжазу қалыптаспайды.

Әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғышарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тілбұзар әріптер мен емле-ережелер өзінен-өзі түсіп қалады», – деген пікірі көңілге қонымды айтылған (Әліпби мәселесі // Abai.kz). Ондағы ғалымның мақсаты – қазақ

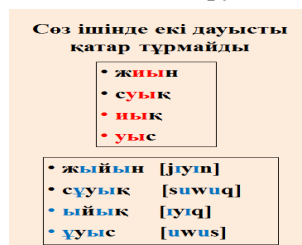
әліпбиін ұлттық үлгіге түсіру, мазмұны – қазақ сөзінің айтылым-жазылым үйлесімін орнықтыру болды.

Латын таңбасына негізделген қазақәліпбиін жасауда тілдің дыбыс жүйесіндегі төл дыбыстары мен орыс тілінен кірме дыбыстар жеке-жеке қарастырылып, әрқайсының өзіндік ерекшеліктері мен жазу барысында туындайтын әртүрлі заңдылықтары ескерілуі тиіс. Бұл істі кез келген адам атқара алмайды, арнайы фонолог мамандар мен компьютер технологиясын жетік меңгерген программистердің әліпби мәселесіне ғылыми тұрғыда зерттеу жүргізіп, оны әбден пысықтап барып, жүзеге асыруына тура келеді. XXI ғасыр – ақпарат ғасыры десек, бүгінгі компьютер заманында әлемдік ғаламтор жүйесіндегі ақпарат кімнің қолында болса, сол өз билігін емін-еркін жүргізе алады. Ал ақпараттың басты құралы – жазу. Яғни ғаламтор жүйесінде үстемдік жасаушы – ол латын графикасы. Егер латын әліпбиін меңгерудің тиімді бағыттары ұсынылса, халық тез қолданып кетеді.

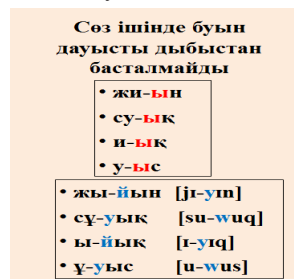
Қорытынды

Қорытындылай келгенде, кез-келген әліпбидің міндеті графикалық (әріптің дыбысты таңбалау, көру, оқу, жазуға оңтайлы болуы), лингвистикалық (тілді дәл жеткізуі), техникалық (баспа ісі, компьютер, телефакс, интернет т.б.) талаптарға сай болуы керек. Қазіргі таңда латын әліпбиі осы талаптар биігінен көрініп, үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр.

Қазіргі әліпбиімізге байланысты жазуымызда орын алған қиындықтарды түзетіп, тіліміздің табиғи айтылымына қайшы келетін кемшіліктерімізден арылатын кез келді. Қазір әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған елдері латын әліпбиін қолданады, латын әріптері – өркениет жазуы, өмір талабы, сондықтан оның бұл артықшылығын ескеріп, біз де өз мақсатымызға сай латын жазуының игілігін көруіміз қажет. Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру – үлкен тарихи маңызы бар бастама. Латын әліпбиіне көшу ұлтымыздың санасын бұғаудан босатады. Түркі әлемімен рухани байланыс жасау жеңілдейді. Ұлттық санамыздың қайта жаңғыруына жол ашылады.

2-сурет – Екі дауысты дыбыстың қатар келуі

3-сурет – Сөз ішіндегі буынның бұзылуы

Сөз соңында дауысты
буын мен тұйық буын
тұрмайды

- ми-ы
- су-ы
- жи-ын
- су-ық

мы-йы	[mɨ-ɯɨ]
сұ-уы	[su-wu]
• жы-йын	[jɨ-ɯɨn]
• сұ-уық	[su-wuq]

4- сурет – Үндесім әуезінің бұзылуы

КІРМЕ ТАҢБАЛАРДЫҢ
ТАСЫМАЛ МЕН ТӨЛ РЕТІ БҰЗЫЛАДЫ

кірме	төл
жи-ын	жы-йын
қи-ын	қы-йын
ми-ы	мы-йы
ми-я	мы-йа

кірме	төл
су-ық	сұ-уық
у-ыс	ұ-уыс
су-ы	сұ-уы
а-ю-ы	а-йы-уы

5-сурет – Кірме таңбалардың тасымал ретінің бұзылуы

ӘДЕБИЕТТЕР

- Байтұрсынов А. (1992) Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі. - 448 бет.
- Жұбанов Қ. (1975) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым. – 581 б.
- Жұбанов Қ. (2009) Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы. – 83 б.
- Жунибек Ә. (2007) Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал: Ағартушы. – 32 б.
- Джунибеков А. (1972) Гласные казахского языка. – Алма-Ата: Наука, – 93 с.
- Жунибек Ә. (2008) Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс. – 75 б.
- Латын әліпбиіне көшу: мәселе, пікір, ұсыныс – Тіл әлемі www.tilalemi.kz>article
- Латын әліпбиіне көшу – болашаққа бағыт-бағдар/ «Білім айнасы» газеті bilimainasy.kz
- А.Салқынбай. Жазу және ұлттық код: қазақ тілі емлесі жайында <https://emle.kz/articles/get/196>
- Мырзабеков С. (2002) Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті. – 248 б.

REFERENCES

- Bajtursynov A. (1992) Til tagylymy (Qazaq tili men oqu-agartuga qatysty enbekteri). – Almaty: Ana tili. - 448 b. [Baitursynov A. (1992) Linguistics (works on the Kazakh language and education). – Almaty: Ana tili. – 448 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov Q. (1975) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. – Almaty: Gylym. – 581 b. [Zhubanov K. (1975) Research on the Kazakh language. – Almaty: Science. –581 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov Қ. (2009) Qazaq til biliminin ozekti maseleleri. – Almaty. – 83 b. [Zhubanov K. (2009) Topical issues of Kazakh linguistics. – Almaty. - 83 p.] (in Kazakh)
- Zhunisbek Ә. (2007) Alipbi auystyruudy zhazu reformasy na ajnaldyru kerek. – Oral: Agartushy.– 32 b. [Zhunisbek A. (2007) Alphabet change should become a writing reform. – Uralsk: Enlightener.-32 p.] (in Kazakh)
- Dzhunisbekov A. (1972) Glasnye kazahskogo jazyka. – A l m a - Ata: Nauka, – 93 s. [Dzhunisbekov A. (1972) Vowels of the Kazakh language. – Alma-Ata: Nauka.- 93 p.] (in Russian)
- Zhunisbek Ә. (2008) Qazaq fonetikasi. – Almaty: Arys. – 75 b. [Zhunusbek A. (2008) Kazakh phonetics. – Almaty: Arys. – 75 p.] (in Kazakh)
- Latyn alipbiine koshu: masele, pikir, usynys – Til alemi www.tilalemi.kz>article [Switch to the Latin alphabet: questions, opinions, suggestions – The world of language www.tilalemi.kz> article] (in Kazakh)
- Latyn alipbiine koshu – bolashaqqa bagyt-bagdar/ « Bilim ajnasy» gazetini bilimainasy.kz [Transition to the Latin alphabet – a guide to the future/”Mirror of Knowledge” newspaper bilimainasy.kz] (in Kazakh)
- A.Salkynbay. Zhazu zhane ulttyk kod: qazaq tili emlesi zhajynda <https://emle.kz/articles/get/196> [A.Salkynbay. Writing and national code: about the spelling of the Kazakh language <https://emle.kz/articles/get/196>] (in Kazakh)
- Myrzabekov S. (2002) Qazaq tilindegi dybystar tirkesi. – Almaty: Qazaq universiteti. – 248 b. [Myrzabekov S. (2002) Phrase combination in the Kazakh language. –Almaty: Kazakh University. – 248 p.] (in Kazakh)

Б.Қ. Қордабай*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: bakyt.kordabay@gmail.com

ДИПЛОМАТ ДИСКУРСЫНДАҒЫ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ СТИЛІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ПРАГМАТИКАСЫ

Аннотация. Дипломатия тілі адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарда аса маңызды қызмет атқаратын ресми стильдің бір түрі бола отырып, саяси, мәдени, экономикалық және әлеуметтік салалардағы халықаралық қатынастарда көрініс табады. Бұл оның экстралингвистикалық ерекшелігі, ол басқа стильдерден, атап айтқанда, ресми іскерлік стильдің басқа түрлерінен дипломатиялық дискурсты бөліп көрсетеді. Дипломатия дискурсы көбіне-көп ресми іс-қағаздары стиліне тән болып келсе де, халық алдына шыққан дипломаттың жеке дискурсында ауызекі стиль элементтері коммуникативтік жағдаятқа орай кездеседі. Осы факт мақаланың зерттеу нысаны ретінде алынды.

Мақалада «дискурс», «дипломатиялық дискурс», «дипломатия тілі» ұғымдарының зерттелу бағыттары, анықтама ретінде берілуі қазақ, еуропа, ресейлік ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп шолу жасалып, дипломаттың дискурсындағы ауызекі стильдің прагматикасы лексика-грамматикалық тілдік бірліктер, басқа да тілдік құбылыстармен берілуімен анықталады. Лингвистикалық талдау нәтижесінде дипломат дискурсындағы ауызекі стильдің көрініс табуынан осы дискурс қатан мемлекетке қызмет етуді сипатындағы мамандықтың қасиеттілігі, ерекше кадрлық және ұйымдастырушылық құрылымдық басқару, дипломатиялық этика және хаттамада жазылған мінез-құлық нормалары, кәсіби терминологияның айтарлықтай көлемі, кәсіби қарым-қатынастың ерекше формалары сияқты белгілерінің адресатқа түсініктілік дәрежесінің артатыны бағамдалады. Сонымен қатар мақалада екі дипломаттың дискурсы қатар беріліп, олардың тілдік ерекшеліктері көрсетіледі.

Тірек сөздер: дипломатия, дискурс, дипломатиялық дискурс, дипломатия тілі, дипломатия терминологиясы.

Б.Қ. Қордабай*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*E-mail: bakyt.kordabay@gmail.com

ПРАГМАТИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ СТИЛЯ УСТНОЙ РЕЧИ В ДИСКУРСЕ ДИПЛОМАТА

Аннотация. Язык дипломатии, являясь разновидностью официального стиля, выполняющего важнейшую функцию в общественных отношениях между людьми, находит отражение в международных отношениях в политической, культурной, экономической и социальной сферах. Это его экстралингвистическая особенность, которая выделяет дипломатический дискурс из других стилей, в частности, из других форм

официально-делового стиля. Хотя дискурс дипломатии во многом характерен для официального стиля, в индивидуальном дискурсе дипломата, выступающего перед народом, в коммуникативной ситуации встречаются элементы разговорного стиля. Данный факт является объектом исследования статьи.

В статье рассматриваются направления изучения понятий «дискурс», «дипломатический дискурс», «язык дипломатии», дается обзор трудов казахских, европейских, российских ученых, определяется прагматика разговорного стиля в дискурсе дипломата лексико-грамматическими языковыми единицами, другими языковыми явлениями. В результате лингвистического анализа предполагается, что от проявления разговорного стиля в дискурсе дипломата повышается степень понятности адресату таких характерных для данного дискурса признаков, как святость профессии, носящей характер служения государству, особое кадровое и организационное структурное управление, дипломатическая этика и прописанные протоколом нормы поведения, значительный объем профессиональной терминологии, особые формы профессионального общения. В статье также дается дискурс двух дипломатов и указываются их языковые особенности.

Ключевые слова: дипломатия, дискурс, дипломатический дискурс, язык дипломатии, терминология дипломатии.

B.K. Kordabay*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: bakyt.kordabay@gmail.com

PRAGMATICS OF USING CONVERSATIONAL STYLE IN THE DISCOURSE OF A DIPLOMAT

Abstract. The language of diplomacy, being a kind of official style that performs an important function in public relations between people, is reflected in international relations in the political, cultural, economic and social spheres. This is his extralinguistic feature, which distinguishes diplomatic discourse from other styles, in particular, from other forms of business style. Although the discourse of diplomacy is largely characteristic of the business style, in the individual discourse of a diplomat speaking to the people, there are elements of a conversational style in a communicative situation. This fact is the object of the article's research.

The article examines the directions of studying the concepts of «discourse», «diplomatic discourse», «language of diplomacy», gives an overview of the works of Kazakh, European, Russian scientists, defines the pragmatics of the conversational style in the diplomat's discourse by lexical and grammatical linguistic units, other linguistic phenomena. As a result of linguistic analysis, it is assumed that the manifestation of the conversational style in the diplomat's discourse increases the degree of intelligibility to the addressee of such features characteristic of this discourse as the sanctity of the profession, which has the character of serving the state, special personnel and organizational structural management, diplomatic ethics and norms of behavior prescribed by the protocol, a significant amount of professional terminology, special forms of professional communication. The article also gives the discourse of the two diplomats and indicates their linguistic peculiarities.

Key words: diplomacy, discourse, diplomatic discourse, language of diplomacy, terminology of diplomacy.

Кіріспе

Дипломатия туындайтын қақтығыстарды бейбіт жолмен шешудің өнері ретінде қазіргі кезеңдегі шиеленіске толы халықаралық қатынастарды реттеудің жаңа бағыттарын анықтауда. Сондықтан дипломатия саласының тілдік құралдарын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу, дипломатиялық дискурсты оның тікелей қатысушылары – дипломаттар дискурсы деп жекелейқарастыру халықаралық өзара әрекеттестіктің жұмыс істеу процесін басқа қырынан байқауға мүмкіндік береді, ал осындағы субъектілердің коммуникативті құзыреттілігі дипломатиялық қарым-қатынастың жетістігінің кепілі болады.

Материал және әдістер

Дәстүрлі форматта дипломатияны мемлекеттік қызметкерлер жүзеге асырады деп саналады. Қазірде мемлекеттік қызметкерлер дипломатия саласында жұмыс істеуді жалғастыруда әрі бұл салада көптеген басқа ойыншылар да қатысады. Дипломатия – бұл тұжырымдарды қолдануда ұқыптылықты қажет ететінсала.

Дипломатия қатысушы тараптардың ұлттық мүдделеріне негізделген және оның жетістігі ұзақ мерзімді сенім мен оның нәтижелерінің дәлдігімен анықталады. Дипломаттар дайындаған құжаттар негізінен ұлттық Сыртқы істер министрліктеріне арналған және сирек түрде көпшілік оқырманға арналған. Бұқаралық ақпарат құралдарына дипломатиялық келіссөздердің барысы мен нәтижелері туралы хабарлау үшін пресс-релиздер шығарылады (Baldi and E. Gelbstein, 2004: 228-229).

Дипломатия тілі көпқырлылығының айрықша зерттеуді қажет ететін лингвистика нысаны болып табылады. Ол туралы дипломатиялық дискурстың тілтанымдық талдауына арналған жинақта былайша келтіріледі:

Дипломатиядағы «тіл» терминін бірнеше жолмен түсіндіруге болады (...) бір ұлт, тайпа немесе бірнеше адамдар тобы қолданатын сөз. Бұл сонымен қатар дипломатиялық кәсіптің қажеттіліктерін, оның ішінде айтылымның белгілі бір формасын, стилін, тәсілін білдірудің ерекше әдісін білдіруі мүмкін.

Осы мағыналардың кез келгенінде дипломатияда тілді қолдану өте маңызды, бірақ сонымен бірге кейбір проблемалар бар: дипломаттар көбінесе барлық қатысушыларға ортақ бір тілде сөйлесе алмайды (D'Acquisto 2017: 11).

«Дискурс» ұғымына келетін болсақ, ол сан алуан сипатта, сондықтан қазіргі уақытта бәрін қамтитын бірыңғай анықтама жоқ. Алайда дискурс коммуникативті құбылысқа негізделген және бұл барлық зерттеушілер келісетін шарт. Олар белгілі бір ғылымға байланысты жан-жақты анықтама алу үшін дискурстың негізін «жөндеу» қажет болған кезде ерекшелене бастайды.

Дипломатиялық дискурсты талдау пәнаралық сипатқа ие болатындықтан ол зерттеушілерді лингвистикалық және экстралингвистикалық талдаудың кең мүмкіндіктерімен өзіне тартады.

Әдебиетке шолу

Дипломатиялық дискурс институттардың сыртқы саясаттағы мақсаттарына жету үшін кәсіби және қоғамдық салалардағы субъектілер ретінде байланысын анықтайды (Semenov, Tsvyk 2021).

Қазіргі таңда дипломатиялық дискурс бірнеше аспекті шеңберінде қарастырылады. Роберт Т.Оливер(1950, 1951, 1954) болашақ зерттеулер үшін төрт болжам жасайды. Біріншісі – дипломаттардың баяндамаларын бағалау (1) осы тақырыптағы әртүрлі көзқарастарды бағалау, (2) әртүрлі аудиторияға жүгіну әдістерін зерттеу, (3) спикердің аудиторияны өз мақсаттарына қаншалықты сәтті бағалайтынын және тартатындығын бағалау және (4) спикердің негіздемесі болған нәрсені анықтау және бөлу.

Автор ұсынған екінші болжам – кез келген дипломатиялық мәселелерге қатысты дискурстарды талдау. Мысалы, Солтүстік және Оңтүстік Корея арасындағы бейбіт қатынас осы зерттеу бағытына негіз бола алады. Сондай-ақ, дискурстардың осы халықаралық ұйымның ресми тілдеріне қалай аударылғанын салыстыруға болады. Бұл Біріккен Ұлттар Ұйымының алты ресми тілінің болуы: араб, қытай, ағылшын, француз, орыс және/немесе испан.

Зерттеудің үшінші болжамы – әртүрлі елдер мен контекстегі әртүрлі дискурстардың фреймдері мен рецепцийлерін талдау. Қазіргі уақытта ғалымдар халықаралық бұқаралық ақпарат құралдарын және оның салдарын бағалай алады. Төртінші болжам – бұл мемлекеттік саясатты саясаткерлер ұсынған сәттен бастап және оның дамуы мен гүлденуі, оны жариялаудың шарықтау шегін талдау дейді Оливер (Oliver, 1950: 24-28).

Клаудио А. Чиоффи-Ревилл дипломатиялық дискурстар туралы зерттеуінде аспаптық призманы қолданып, үш негізгі көзқарасты: арналарды, сигналдарды және желілерді ұсынады. Автор сызықты емес құбылыс ретінде сипатталатын дипломатиялық дискурстан туындаған байланыс ағынын сипаттау үшін күрделі модель жасайды. Дипломатиялық дискурс арқылы жүзеге асырылатын халықаралық байланыс әртүрлі субъектілермен түсіндіріліп, бағаланғанына қарамастан, екі процесс те маңызды және жіберуші жүзеге асыратын кодтау мен адресаттың декодтауы қарастырылу керек (Cioffi-Revilla, 1979: 209-265).

Н.Горенц дипломатияны байланыс ретінде, ал тілді идеяларды құрудың белсенді құралы ретінде талдайды. Осылайша, ол саяси және дипломатиялық дискурстар арасындағы айырмашылықтарды бағамдайды, біріншісі метафораларға бай тілді, бірақ екіншісі әңгімелесушілер арасындағы түсініспеушілікке жол бермеу үшін бейтарап және барынша жасырын тілдік бірліктерді қолданады. Оливерден (1950) айырмашылығы, Горенц (2011) мұндай дискурста қарама-қайшылықтар мен жанжалға бағытталған тілдік бірліктерді қолдануды қарастырмайды (Gorenc, 2011).

С.Янгтың зерттеуі елдің жақсы имиджі адамдардың сенімі мен бірлігін нығайтатын материалдық емес актив болып табылады деп жазады (Yang, 2014).

У. Уитхофф өз кезегінде саясаттану классигі Никколо Макиавелли сипаттаған дипломатиялық дискурстардың ең өзекті тәжірибелерін бағалайды, саяси коммуникациядағы негізгі сипаттамалар мен риторикалық стратегияларды атап өтеді (Wiethoff, 1981).

Дипломатия тілі көптеген еңбектерде ресми іс-қағаздар стилі мен публицистикалық стиль аясында зерттеліп жүр. Ол – дипломатия тілінің жоғарыда аталған интердискурсивтік сипатының әсері. Зерттеуші А.Б. Әмірбекова қазақ дипломатиялық тіліне тән ерекшеліктер былайша нақтылайды: біріншіден, оның өзіндік *терминологиясы* бар (*атташе, коммюнике, пакт, конвенция*, т.б.), ал кейбір терминдер қазақтың төл тілінен алынған (*елиші, келіссөз, сенімді өкіл*, т.б.), бірқатар лексикалық бірліктер дипломатиялық қарым-қатынаста арнайы терминдік мағынаға ие болып қолданылады. Екіншіден, дипломатиялық қарым-қатынастың өзіндік этикасы болады. Мысалы, дипломатиялық

сыйластықты білдіретін тілдік стиль (*Жоғары Мәртебелі, мырза, ханым – ізгі ниетпен; шынайы ризашылығымды білдіремін; жылы лебіңізге рақмет; сіздің сенімді өкіліңіз, т.б.*) болады. Үшіншіден, дипломатиялық тілдің синтаксистік құрылымы құрмалас сөйлемдерден құралады, айқындауыш мүшелер, бірыңғай мүшелер жиі кездеседі. Төртіншіден, мәтін мақсатты, шартты мәнді болғандықтан, сөйлем тұйық етістікті (инфинитив) сөздермен аяқталады (*қамтамасыз ету, тасымалдау, рәсімдеу, қабылдау*). Бесіншіден, мәтін мазмұны келешекте болатын істі жоспарлауға бағытталғандықтан, сөйлемдер ауыспалы осы шақ немесе ауыспалы келер шақ формасында беріледі (*жүзеге асырылады, ықыласын білдіреді, т.б.*). Алтыншыдан, құрмалас сөйлемдерден құралады, себебі ойды логикалық тұрғыдан тиянақты әрі түсінікті жеткізу үшін айқындауыш мүшелер қолданылады, осы орайда есімше жұрнақтары жиі жалғанады (*көрсеткен, барған, растайтын, енетін, туындайтын*). Жетіншіден, дипломатиялық мәтіндер мазмұны негізінен екі мемлекет арасындағы бұрынғы байланыстарды дәйектейтін немесе жоспарланған істің нәтижесін растайтын мағынамен тоғысып жатады. Сондықтан дипломатиялық мәтін тілінде өткен шақ формасымен аяқталатын сөйлемдер жиі кездеседі (*бекітілді, белгіленді, қалыптасқан, қарастырылған*). Сегізіншіден, дипломатиялық мәтінде дипломатиялық қарым-қатынастың болып өткен уақыты, орны нақты көрсетілетін болғандықтан сан есім түрлері жиі қолданылады. Мысалы, «2013 жылдың 25 тамызында, 12.00-де, 3-4 сағатқа созылды» деген қолданыс үлгісінде беріледі. Тоғызыншыдан, дипломатиялық тілде изафеттік құрылым, яғни ілік септігі жалғауының түсіп қолданылуы жиі кездеседі: Қазақстан Республикасы, Америка Құрама Штаттары, Шанхай Бінтымақтастық Ұйымы, Біріккен Ұлттар Ұйымы. Оныншыдан, дипломатиялық стиль ресми-іскери стильдің құрамдас бөлігі болғанымен, дипломатиялық мәтіннің өн бойында публицистикалық стиль, көркем-әдеби стиль реңктері кездесіп жатады. Дегенмен, дипломатиялық тіл халықаралық саясат тілі болып саналғандықтан, онда көпсөзділікке, эмоционалдылыққа, аса әсірелейтін бейнелі сөздерге, еркін қолданыстарға жол берілмейді. Тіпті дипломатиялық шешендік тілде де экспрессивтілік пен эмоционалды әсер ететін тілдік құралдар шектеп қолданылады» (Өмірбекова, 2013: 22-23).

Нәтижелер және талқылау

Дипломатиялық дискурстың тілді қолдану стилі көбіне-көп ғылыми, іскери стильдерге тән болып келсе де, ақпараттың әрі жеңіл, әрі түсінікті жеткізіліп, қабылдануы тұрғысында ауызекі сөйлеу стилінің тілдік конструкциялары да қолданыс табады. Ол, біріншіден, *күрделі атаулардың адресанттың интенциясына сәйкес қысқартыла айтылуы*.

Француз ғалымы Ш.Баллидің ауызекі тіл стиліне қатысты сипаттамасынан аталған стильдің дипломатиялық дискурста атқаратын қызметін бағамдауға болады: «Негізінде, ауызекі тіл субъективті, нақты және эмоционалды сипатқа ие; бұл қасиеттер әрдайым толық анықталмайды – кейде олардың сөйлеудегі көрінісі сөйлеушінің басқа адамдар туралы түсінігіне сәйкес тежеледі. Ауызекі тіл өзіне тән ерекше бейнемен сипатталады, онда аффективті жанама құралдар кеңінен қолданылады. Жеке эмоция ойдың көрінісін барынша күшейтуге тырысады, ал әлеуметтік тәртіп туралы ойлар оны жұмсартуға тырысады. Ауызекі сөйлеу бізге негізінен таныс болып көрінеді, өйткені ол тиісті орта туралы түсінік тудырады» (Bally, 1909: 284).

Дипломат К. Әбдірахмановта ол келесі түрде кездеседі: «Нераспространение

оружия массового уничтожения: меры доверия» дебатының тақырыбын «Нераспространение: меры доверия» түрінде, Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясын «Бас Ассамблея», Европейский союз – «Евросоюз», Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации – «Совет Федерации», Совет безопасности Организации Объединенных Наций – «Совет Безопасности» деп атауы. Ал «Организация Объединенных Наций» ұйымын «Всемирная организация» деп синоним ретінде басқа атаумен беруін дипломаттың таптаурын тавтологияны қолдамайтынын, сөздік қорының молдығы мен коммуникативтік қабілетінің жоғарылығын айғақтайды. Ал дипломат Е. Ыдырысов болса, «Соглашение о сотрудничестве в сфере безопасности на Каспийском море» Келісімін баяндамасында бірнеше мәрте тек «Соглашение» деп атап өтеді.

Дипломаттар дискурстарындағы ауызекі сөйлеу стиліне тән элементтердің қатарына *инверсия* құбылысын жатқызамыз.

«*Инверсия* (лат. *inversio* – өзгерту, ауыстыру, ауытқу) – 1. Сөйлем мүшелерінің әдеттегі орын тәртібінің бұзылуы. Бұл – инверсияның кең мағынада қолданылуы.

2. Сөйлемдегі бір сөздің не сөз тіркесінің мағынасына баса назар аударып, оның интонациялық әсерлілігін арттыру мақсатында қалыптасқан стилистикалық тәсіл. Бұл – инверсияның тар мағынада қолданылуы» (Сөздік, 2008). Дипломатиялық дискурста, көбінесе, терминнің сөздікте берілген екінші анықтамасына сәйкес сөз, сөз тіркестері қолданылады. Яғни, атап өтуге тұрарлық жайтты білдіретін белгілі бір тілдік бірліктер баяндауыштан кейін, сөйлемнің соңында беріліп, синтаксистік еңбектерде көрсетілгендей, «*сөйлемнің актуалды мүшесі*» болып шығады:

Мен сіздерге бір мысал келтірейін, бірінші рет тарихта сол, дәл осы Астанада, біздің ордамызда, Сирияның қарулы оппозициясы, үкімет делегациясы ... ондай болған емес *бұрын*.

Сол елдің заңнамасына қатысты осы мәселелер екенін оны еске алып жүруіміз керек *әрқашанда*.

Олардың арасында тұрақты дамуға арналған өзіңіздің бастамаларыңыз бар *2 жыл бұрын БҰҰ-да жасалынған*.

Терроризмге қарсы күрес, сонымен қатар, бірнеше іс-шаралар өткізілді осы Бас Ассамблеясының шеңберінде.

Бүгін Нұрсұлтан Әбішұлы нақты-нақты тапсырма берді *Сыртқы істер министрлігіне*.

Оларға дайындық барысын *біз* бүгін талқыладық.

Әлемдік қоғамдастықта ең алдымен сарапшылар, өнертанушылар, әдебиетшілер арасында зор, солардың арасында зор қызығушылық тауып отыр *Елбасының бастамасы*.

Мен сізге өте ризамын *бұл мәселені көтергенге*.

Осы ЭКСПО кезінде, өзіңіз байқайсыздар, бірнеше сапар болады *осы біздің елімізге*.

Қазір, енді, алдын-ала мен олардың бәрін жарияламаймын қазір.

Біздің төрағалық кезімізде біз дәлел еттік *қауіпсіздік пен тұрақты даму мәселелері арасында өзара тиімділік бар екенін*.

Поэтому, Китай для нас, и не случайно прозвучал вопрос относительно одного, одной дороги – одной пути, является одним из основных сегодня партнеров *торговых, инвестиционных*. Орыс тіліндегі сөйлемдегі сөздердің тікелей реті бойынша анықтауыш сөз анықталушының алдында келуі тиіс. Нормадан ауытқу жағдайы

адресаттың назарын аудартуда кеңінен қолданылады.

Адресаттың санасында талқыланып отырған жайт, құбылыс туралы айрықша әсер қалдыру, әсерлілігін арттыру орайында сөйлеуші тұлғаның қолданатын стилистикалық амалының бірі – сөздердің қайталануы, яғни *тавтология* (*қайталақтау*). *Қайталақтау* (қайталампаздық) (грек. *tauto* – тағы да сол, *logos* – сөз) – сөзді я пікірді сөзбе-сөз немесе мағынасы соған жуық сөздермен қайталап айту. Олар дипломаттар дискурсында төмендегідей беріледі:

Біріншіден, біздің екі ел арасында біздің Елбасының сыртқы саясатының арқасында өте тығыз ынтымақтастық (қарау) орнатылды.

Бұл кеңеске кіріп отырған ол *бұрынғы* Европаның, мысалы, Австрия, Германия, Словения, Норвегия сияқты елдердің *бұрынғы* басшылары. Сонымен қатар, жоғары лауазымды *бұрынғы* үкімет парламент мүшелері болған Италияның, Европа және Азия елдерінің мүшелері бар.

Өйткені осы бүгінгі өте бәсекелі әлемде екі ел өздерінің *ынтымақтастығының* арқасында әлемге көрсетіп жатыр (дұрыс нұсқасы: *ынтымақтастығын* көрсетіп жатыр). Жаңа, сапалы деңгейге өзіміздің *ынтымақтастығымызды* көтеріп жатырмыз. Ауыл шаруашылығы, машина жасау, сонымен қатар тағы да бірнеше экономикамыздың өте-өте күрделі салаларында біздің *ынтымақтастығымыз* жаңа деңгейге көтеріледі.

Әлемдік қоғамдастықта ең алдымен сарапшылар, өнертанушылар, әдебиетшілер арасында зор, солардың арасында зор қызығушылық тауып отыр Елбасының бастамасы.

Әлемдік қоғамдастықта ең алдымен сарапшылар, өнертанушылар, әдебиетшілер арасында зор, солардың арасында зор қызығушылық тауып отыр Елбасының бастамасы.

С начала 2016 года Глава государства совершил 8 *зарубежных* визитов, принял 21 главу *зарубежных* государств, правительств и международных организаций.

Все это свидетельствует о том, что, Астана *является*, Глава государства *является*, востребованными как площадки, как лидерами глобального масштаба.

Естественно, мы приветствовали *изменения*, серьезные *изменения* политической элиты отношений Кубы к США.

Казахстан принял *волевое решение*, лидер Казахстана принял *волевое решение*, которое оказалось очень выигрышным.

Конечно же, сюда входит программа «Нурлы жол», конечно, сюда входит программа «Мәңгілік ел», конечно, сюда входит «Стратегия-2050», сюда входит программа пяти институциональных реформ.

Кей грамматикалық бірліктердің түсіп қалуы немесе жасырын тұруы. Көмекиш септіктің жалғауы мен септік шылауының түсірілуі: Осы кезде менімен бірге барған әріптестерім (*мен*) *бірге*/ Британ тарапымен/ келіссөздер өткіздік. Біздің ұстанымымыз белгілі – Британ тарапы бізді, әсіресе, осы Орталық Азиядағы саясат немесе Ауғанстанға көмек көрсету.

Есімдіктің жасырын тұруы: (Олар) Осындай-осындай мәселелер бойынша біздің ұстанымдарымызды қолдап отыр.

Лік септігінің жасырын тұруы: Бұл деген – осы біздің Елбасымызға құрмет, екінші жақтан, Қазақстан (*ның*) осындай келіссөздерге өзінің қолайлы жағдай қалыптастырып отырғанын бақылағаны.

Көптік жалғауының сөз ортасында түсіп қалуы: Осы ЭКСПО кезінде, өзіңіз

(өздеріңіз) байқаысыздар, бірнеше сапар болады осы біздің елімізге.

«Рухани жаңғыру» бағдарлама (сы) туралы ойыммен // олармен бөлісіп (бөлістім), (оны) кеңестің мүшелері қолдап жатыр» мысалында 3-жақтағы тәуелдік жалғауы, объектіні білдіретін табыс септігіндегі жіктеу есімдігі түсіріліп, сөйлемнің бірінші бөлігін аяқтап тұрған баяндауыш етістіктің көсемше тұлғасында келіп, автордың ойы да, грамматикалық тұлға да тиянақсыз қалған. Бұл – алдын ала дайындықсыз сөйлеуде кездесетін тілдік қолданыстың бірден-бір көрінісі. Ол адресанттың жеке психологиялық күйі (қуану, қобалжу, қорқу), ой операциясының өту ерекшеліктері, дайындық деңгейі, т.б. ішкі және сыртқы факторларға тікелей байланысты болып келеді. Ал тілді меңгеру деңгейі жоғары адресат осындай грамматикалық нормаға сәйкессіздіктерге қарамай, айтушы адамның хабарын еш қиындықсыз қабылдай алады.

Ауызекі стиліне тән тілдік қолданыстарды пайдалануы бойынша дипломат Қ. Әбдірахманов өз сұхбатында «жаңағы» паразит сөзін, «осы» дейкисис-паразит сөзін, орыс тіліндегі «ну» частицасын, ал дипломат Е. Ыдырысов, өзінің әріптесі секілді *сейчас* үстеу сөзін қысқартылған «*щяс*» түрінде қолданды. Тілдік коммуникациядағы сөзді қысқартып қолдану «сөйлеудің үнемделуі» деп аталатыны белгілі жайт. Сәйкесінше, мысалдар реті келесідей болмақ:

Сонымен қатар, сол елде біздің дипломаттық өкілдер болса, солардың жаңағы телефондары, мекенжайы болады.

Сол себептен біз осындай келіссөздер жүр-жүргізген кезімізде халықаралық *жаңағы* заң-қағидаларына сүйеніп жүргіземіз.

Солармен біз пікір алмасып осы қазіргі Қазақстанда Елбасының бастамасымен іске асырылып жатқан саяси реформалар, экономикалық модернизация және «Рухани жаңғыру» бағдарлама туралы ойыммен олармен бөлісіп, кеңестің мүшелері қолдап жатыр.

Себебі, сыртқы саясаттың міндеті ол *осы* қазіргі өте қауіпті, өте тұрақсыз, сонымен қатар, өте бәсекелі әлемде осы еліміздің ұлттық мүдделерін/қорғау болып табылады.

Олар болмаса да, осы шығардың алдында біздің СИМ-нің телефондарын алып, өйткені бізде осы 24 сағат бойынша орталық аппаратта кезекші дипломат болады.

Оның арасында мен ИЫҰ-ның министрлер деңгейіндегі кездесуіне қатысып, *осы* өзіңіздің бастауыңызбен осы Астанада өткен самиттің қорытындыларына назар аудардым.

Щяс (Сейчас) мы оказываем полное содействие в завершении этих процедур, которое положено в таких случаях в Санкт-Петербурге, а затем окажем полное содействие в транспортировке тела.

Уже *щяс* у нас по линии внешнеполитического ведомства и соответствующих других министерств, ведомствах уже была возможность презентовать лучшие достижения Казахского искусства и культуры на различных международных площадках.

Мы, активно работаем с международным финансовым центром Астана, учитывая яжатость времени я не буду *щяс* в этом своем выступлении об этом говорить.

Они продолжают проводить консультации между собой относительно сроков, ну проведению следующих консультаций по сирийскому урегулированию в Астане, предварительно 14-15 марта. Осындағы «ну» частицасы «в точности, точнее» қыстырма сөздерінің орнына мәселені нақтылау, анықтау мәнінде жұмсалып тұр.

По КНР, вообще, по визовому вопросу, вы должны понимать, что многосторонний

процесс, зачастую, ну в частности, например, если мы ведем переговоры с ЕС, странами-членами ЕС. Бұл сөйлемде «ну» келесі айтылым-сөздің мәнін күшейтудің амалы ретінде қолданылған.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мысалдардан дипломатиялық дискурсқа қатысушылардың өзінің кәсіби коммуникациялық мәдениетінің болатынын байқаймыз.

Мұндай мәдениеттің элементтерін халықаралық ұйымдағы дипломатиялық корпусың немесе дипломатиялық қоғамдастықтың мүшелерінің бір-біріне «Құрметті әріптестер» деп айтуынан оңай анықтауға болады. Біріншіден, олар бір-бірін өз мемлекеттерінің ұлттық мүдделерін қорғаушылары ретінде біледі, олардың саяси көшбасшылары да осындай позицияда танылады. Екіншіден, олар бір-бірін өздерінің ұйымдастырушылық және бюрократиялық мүдделері бар күрделі ұйымдардың мүшелері ретінде біледі. Үшінші элемент дипломатиялық жұмысқа мүмкіндік беретін шарттарды сақтау болып табылады. Мұның айқын мысалы олардың дипломатиялық иммунитет идеясын ұстануы және дипломаттардың белгілі бір мақсаттар үшін басқалардан бөлек қызмет етуі. Төртінші элемент қарым-қатынас процесінің қажетсіз шиеленістер мен қақтығыстардың көзі болмайтындығына алаңдаушылықты көрсетеді. Бұл дәлдікке де, қарым-қатынастағы сыпайылыққа кәсібиерекше ден қоюдан көрініс табады. Бесіншіден, біз төбенің арғы жағында не болып жатқанын ғана емес, сонымен бірге онда тұратын адамдар тұрғысынан неге туындағанын түсінудің құндылығын анықтай аламыз. Сонымен, дипломатиялық мәдениет дауларды бейбіт жолмен шешуді қалайды.

Қысқасы, басқалармен салыстырғанда, дипломаттар шынымен де көнекөздертопшылаған періштелердің ізбасарлары (Sharp, 2004: 369) деп қорытынды жасауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Baldi S., Gelbstein E. (2004) *Jargon, Protocols and Uniforms as Barriers to Effective Communication. Intercultural communication and diplomacy.* – Malta: DiploFoundation.

Bally Ch. (1909) *Traité de stylistique française.* – P. - v. 1. – 332 p.

Cioffi-Revilla, C.A. (1979) *Diplomatic communication theory: Signals, channels, networks. International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*, v. 6 n. 3,

D'Acquisto G. (2017) *A Linguistic Analysis of Diplomatic Discourse: UN Resolutions on the Question of Palestine.* – Cambridge Scholars Publishers. – 128 pages.

Gorenc, N. (2011) *Pasti in Izzivi Politinega in Diplomatskega Diskurza. Teorija in Praksa*, v. 48, n. 4, jul./ago.

Oliver R.T. (1950) *The speech of diplomacy as a field for research. Central States Speech Journal.*

Semenov A., Tsvyk A. (2021) *The Approach to the Chinese Diplomatic Discourse.* – Apr 27. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8078094/>.

Sharp P. (2004) *The Idea of Diplomatic Culture and its Sources. Intercultural Communication and Diplomacy.* – Malta: DiploFoundation.

Wiethoff, W.E. (1981) *A Machiavellian Paradigm for Diplomatic Communication. Journal of Politics*, v. 43, n. 4, nov.

Yang, X. (2014) Research on The Impact of The World Expo's Chinese Elements on National Image Construction. *China Media Report Overseas*, v. 10, n. 1, jan,

Әмірбекова А.Б. (2013) Қазақ дипломатиялық тілінің стилистикалық және лингвистикалық қағидалары. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Жас ғалымдар сериясы. – № 2. – 19-24 б.

Встреча Министра иностранных дел Е. Идрисова с населением. 20.06.2016. Отрывок: <https://www.kazpravda.kz/news/politika/nazarbaev-do-kontsa-goda-sovershit-chetire-zarubezhnih-vizita--mid-rk/>.

Интервью Министра иностранных дел К.Абдрахманова. 06.03.2017. Отрывок: <https://exk.kz/news/72580/mid-kazakhstan-novaia-vstriecha-po-sirii-v-astanie-priedvaritelno-proidiet-14-15-ma>.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі. (2008) – Алматы: Дайк-Пресс. – 968 б.

ҚР Сыртқы істер министрі Қ. Әбдірахмановтың Елбасы Н.Назарбаевтың қабылдауында сөйлеген сөзі. 07.10.2017. <https://khabar.kz/kk/m-ra-at-zheti-k-n/item/92815-zheti-k-n-07-10-2017>.

REFERENCES

Baldi S., Gelbstein E. (2004) *Jargon, Protocols and Uniforms as Barriers to Effective Communication*. Intercultural communication and diplomacy. – Malta: DiploFoundation.

Bally Ch. (1909) *Traité de stylistique française*. – P. v. 1. – 332 p.

Cioffi-Revilla, C.A. (1979) *Diplomatic communication theory: Signals, channels, networks*. International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations, v. 6. n. 3

D'Acquisto G. (2017) *A Linguistic Analysis of Diplomatic Discourse: UN Resolutions on the Question of Palestine*. – Cambridge Scholars Publishers. – 128 pages.

Gorenc, N. (2011) *Pasti in Izzivi Politinega in Diplomatskega Diskurza*. Teorija in Praksa, v. 48, n. 4, jul./ago.

Oliver R.T. (1950) *The speech of diplomacy as a field for research*. Central States Speech Journal.

Semenov A., Tsvyk A. (2021) *The Approach to the Chinese Diplomatic Discourse*. – Apr 27. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8078094/>.

Sharp P. (2004) *The Idea of Diplomatic Culture and its Sources*. Intercultural Communication and Diplomacy. – Malta: DiploFoundation.

Wiethoff, W.E. (1981) *A Machiavellian Paradigm for Diplomatic Communication*. Journal of Politics, v. 43, n. 4, nov.

Yang, X. (2014) Research on The Impact of The World Expo's Chinese Elements on National Image Construction. *China Media Report Overseas*, v. 10, n. 1, jan.

Амірбекова А.Б. (2013) Қазақ дипломатиялық тілінің стилистикалық және лингвистикалық қағидалары. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Жас ғалымдар сериясы. – № 2. – 19-24 б. [Amirbekova A. B. (2013) stylistic and linguistic principles of the Kazakh diplomatic language. Bulletin of Abai Kaznpu. Series of young scientists. - No. 2. - p. 19-24] (in Kazakh)

Встреча Министра иностранных дел Е. Идрисова с населением. 20.06.2016. Отрывок: <https://www.kazpravda.kz/news/politika/nazarbaev-do-kontsa-goda-sovershit-chetire-zarubezhnih-vizita--mid-rk/>. [Meeting of the Minister of Foreign Affairs E. Idrisova with the population.

20.06.2016. Excerpt: <https://www.kazpravda.kz/news/politika/nazarbaev-do-kontsa-goda-sovershit-chetire-zarubezhnih-vizita--mid-rk/>.] (in Russian)

Intervú Ministra inostrannyh del K. Abdrakhmanova. 06.03.2017. Otryvok: <https://exk.kz/news/72580/mid-kazakhstana-novaia-vstriecha-po-sirii-v-astanie-priedvaritelno-proidiet-14-15-ma>. [Interview with the Minister of Foreign Affairs K. Abdrakhmanov. 06.03.2017. Excerpt: <https://exk.kz/news/72580/mid-kazakhstana-novaia-vstriecha-po-sirii-v-astanie-priedvaritelno-proidiet-14-15-ma>.] (in Russian)

Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi: 50 myńǵa jýyq sóz ben sóz tirkesi. (2008) – Almaty: Daik-Pres. – 968 b. [Explanatory Dictionary of the Kazakh language: about 50 thousand words and phrases. (2008)-Almaty: Dyk-Press. - 968 P.] (in Kazakh)

QR Syrtqyisterministri Q. Ábdirahmanovtyń Elbasy N. Nazarbaevtyń qabyldaýynda sólegen sózi. 07.10.2017. <https://khabar.kz/kk/m-ra-at-zheti-k-n/item/92815-zheti-k-n-07-10-2017>. [Speech of the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan K. Abdrakhmanov at the reception of the head of State N. Nazarbayev. 07.10.2017. <https://khabar.kz/kk/m-ra-at-zheti-k-n/item/92815-zheti-k-n-07-10-2017>.] (in Kazakh)

Е. Маралбек*

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: elahau@mail.ru

ЕЛДЕС ОМАРУЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН ҮЛЕСІ

Аннотация. Мақалада ХХ ғасыр басындағы көрнекті алаш қайраткері, ғалым, физик, математик, аудармашы, талантты лингвист, қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі Елдес Омарұлының ғылыми мұрасын талдау негізінде қазақ тілтанымы мен ғылыми ойының дамуына қосқан үлесі баяндалады. Ғалымның ХХ ғасырдың 20-30 жылдар аралығында жазған тарих, аударма, оқу әдістемесі және физика, математика сияқты жаратылыстану ғылымы мен тіл білімінің көптеген салаларына байланысты, жалпы көлемі 5-6 том болатын ғылыми еңбектері толық қарастырылып, ондағы маңызды мәселелер мен өзекті тақырыптар туралы шолу жасалады. Соның нәтижесінде Елдес Омарұлының қазақ ғылымының дамуына қосқан үлесіне, қазақ лингвистикасының қалыптасуына сіңірген еңбегіне баға беріледі. Әсіресе тілтанымдық мұрасы, тіл білімінің фонетика, лексика, грамматика деңгейлері мен емле (орфография), терминология, ономастика салаларына қатысты еңбектері талданады. Сондай-ақ ұстазы Ахмет Байтұрсынұлымен тіл білімі саласындағы ғылыми сабақтастығы мен өзіндік тың ізденістері салыстырыла талданып, қазақ жазуы мен емлесінің дамуына қосқан үлесі туралы нақты тұжырымдар айтылады. Бұл талдаулардың нәтижесінде бүгінгі таңдағы әліпби реформасы қарсаңында туындаған қазақ емлесінің түйткілді мәселелеріне ғалым еңбектерінен ғылыми дәйектемелер ұсынылады. Мақала «елдестанудың» дамуына өзіндік үлес қосатын, ізашар тұжырымдармен ерекшеленетін алғашқы арнайы зерттеу мақалаларының бірі. Мақалада негізінен сипаттамалы әдіс қолданылады. Тілтанымдық еңбектерін талдауда құрылымдық әдіс қолданылса, ішінара салыстырмалы әдіс қолданылады.

Тірек сөздер: Елдес Омарұлы, емле, терминология, синтаксис, аударма.

Е.Маралбек*

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

*E-mail: elahau@mail.ru

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ЕЛДЕСА ОМАРУЛЫ, ЕГО МЕСТО И ВКЛАД В РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассказывается вклад в развитие казахского языкознания и научной мысли на основе анализа научного наследия выдающегося деятеля Алаш начала ХХ века, ученого, физика, математика, переводчика, талантливого лингвиста, одного из основателей казахского языкознания Елдеса Омарулы. Научные труды ученого, написанные в период 20-30-х годов ХХ века, связанные со многими областями естествознания и языкознания, такими как история, перевод, методика обучения и

физика, математика, общим объемом 5-6 томов, подробно рассмотрены и освещены в них важные проблемы и актуальные темы. В результате будет дана оценка вкладу Елдеса Омарулы в развитие казахской науки, его заслуг в становлении казахской лингвистики. Особенно анализируются языкознание, его труды по фонетике, лексике, грамматике и орфографии, терминологии, ономастике. Вместе с учителем Ахметом Байтурсыновым были сопоставлены научные преемственность и оригинальные поиски в области языкознания, сделаны конкретные выводы о вкладе в развитие казахской письменности и правописания. В результате этого анализа будут представлены научные данные из трудов ученого по проблемным вопросам казахского правописания, возникшим накануне реформы алфавита на сегодняшний день. Статья является одной из первых специальных исследовательских статей, отличающихся новаторскими выводами, которые вносят свой вклад в развитие «елдесоведения». В статье в основном используется описательный метод. При анализе языковых произведений используется структурный метод, частично сравнительный.

Ключевые слова: орфография, терминология, синтаксис, перевод.

Е. Maralbek*

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: elahau@mail.ru

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ELDES OMARULY, HIS PLACE AND CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF KAZAKH LINGUISTICS

Abstract. The article describes the contribution to the development of Kazakh linguistics and scientific thought based on the analysis of the scientific heritage of the outstanding figure of the early twentieth century Alash, scientist, physicist, mathematician, translator, talented linguist, one of the founders of Kazakh linguistics Eldes Omaruly. The scientific works of the scientist, written in the period of the 20-30s of the twentieth century, related to many areas of natural science and linguistics, such as history, translation, teaching methods and physics, mathematics, with a total volume of 5-6 volumes, are considered in detail and highlighted in them important problems and topical topics. As a result, the contribution of Eldes Omaruly to the development of Kazakh science, his merits in the formation of Kazakh linguistics will be evaluated. His linguistic heritage, works on phonetics, vocabulary, grammar and spelling, terminology, and onomastics are especially analyzed. Together with the teacher Akhmet Baitursynuly scientific continuity and original searches in the field of linguistics were compared, concrete conclusions were made about the contribution to the development of Kazakh writing and spelling. As a result of this analysis, scientific data from the scientist's works on problematic issues of Kazakh spelling that arose on the eve of the alphabet reform today will be presented. The article is one of the first special research articles distinguished by innovative conclusions that contribute to the development of "eldesovedenie". The article mainly uses a descriptive method. The structural and comparative methods are partly used in the analysis of linguistic works.

Key words: spelling, terminology, syntax, translation.

Кіріспе. Адамзат қоғамының өркениетке қарай ілгері басуы қай заманда да өміршен идеялар мен оны тудырушы немесе жүзеге асырушы тұлғаларға тәуелді. XIV ғасырдан

бастауалатынЕуропадағыжанамамәдениетқозғалысы(Ренессанс)XVIIғасырғажеткенде мәдениеті артта қалған кәрікүрлықты жержүзінің өркениет ошағына айналдырды. Ренессанс деп аталған бұл дәуірдің құпиясын екі бағытта қарастыруға болады: бірінші – бұған дейін сан ғасырлар бойы жинақталған рухани, мәдени құндылықтарды жаңғырту, кәдеге жарату; екіншісі – адам ресурстарын ұтымды пайдалану. Яғни ақыл-ойдың қоғам дамуына жетекшілік рөлін арттырумен байланысты болды.Мұнымен пара-пара рухани өрлеу дәуірі қазақ тарихында да кездеседі. XIX ғасырдың екінші жартысында Абайдан бастау алатын гуманизм мен «оян қазақ» идеясы, Ы.Алтынсарыұлы (Алтынсарин) шамын жаққан білім ұясы, Шыңғысұлы Шоқан (Уәлиханов) үңілген Еуропалық ғылым қазақ қоғамында өркениет шымылдығын ашып, алғашқы ұштаған негізіне айналды. Осы ұштаған негізден қуат алған XX ғасыр басындағы Алаш зиялылары қазақ қоғамында Еуропадағы Ренессанс дәуірінен кем соқпайтын рухани өрлеу дәуірін қазақ тарихының еншісіне жазды. Өткен ғасырлардағы қазақ қоғамының өркениет жолындағы осы даму сатысын ояну дәуірі, өрлеу дәуірі деп шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады. Ояну Абай заманынан басталса, өрлеуАлаш арыстарынан басталады. Алаш мұрасы ұлттық болмыс пен ұлттық тіл, ұлт тарихымен мәдениетінің алтын қазынасы іспетті. Өйткені Алаш арыстарының ғылыми жасампаздығы қазақ руханияты өзінің тарихи негізінен тінін үзбей тұрғанда басталды.

Еуропаның Ренессанс дәуірінің көрнекті өкілдерінен ешбір кем түспейтін қазақ рухани қайраткерлерінің бірі – Омарұлы Елдес. Ғалымның жеке өмірі туған, өскен, өмір сүрген ортасы туралы деректер тәуелсіздік жылдардан бастап там-тұмдап айтыла бастады. Алайда оның мәдениет қайраткерлігі, ғалымдық тұлғасы әлі толық ашылмай келеді.

Омарұлы Елдес (Тиссов), ол – қоғам және мәдениет қайраткері, физик, математик, педагог, публицист, аудармашы, лингвист ғалым, тіл білімінің көптеген салаларымен: фонетика, жазу теориясы, емле, терминология, тілді оқыту әдістемесі, стилистика, морфология, синтаксис, соның ішінде сөйлем, сөз тіркесі синтаксисі мәселелерімен терең айналысқан біртуар ғалым. А.Байтұрсынұлының шәкірті, лингвистикалық мектебінің және Алаш зиялыларының ірі өкілі. Мұны бүгінде Омарұлы Елдестің қаламынан туған мол мұрасы көрсетіп отыр. Ғалым қысқа ғұмырындақыруар құнды мұра қалдырып, қазақ ғылыми ойының өсуіне, сауаты ашылмаған туған халқының жазу мәдениетінің қалыптасуына өлшеусіз үлес қосты. Тілге жасырынған ұлттық құндылықтар қорғау, сақтау, дамыту жолында аянбай еңбек етті.

Материал және әдістер. Ғалымның ғылыми мұраларытәуелсіздік жылдарында да соңғы кезге дейін жарық көрмеді. Бес-алтты мақаласы түрліше жинақтарда кездесетіні болмаса, көпшілігі тарих қойнауына кеткен жұмбақ жазумен құлыпталып, ғылыми айналынан шығып қалды. Тек 2017 жылы ғана бір томдық жинағы жарық көрді (Омарұлы, 2017).Содан кейін біздің құрастыруымызбен 2018 жылы екі томдық шығармалар жинағы жарық көріп (Омарұлы, 2018а), ғалымның ең көп, белшешіп айналысқан ғылым саласы тіл білімі болғандықтан, бірінші томы тек тілтанымдық мұраларына арналды. Мұнда 1923-1936 жылдары жарық көрген 31 мақаласы мен «Синтаксис жаттықтырғыш» кітабы енді. Екінші томына «Жер заңы», «Ақы заңы», «Лениннің ұлт мәселесі тақырыпты сөзі» атты аудармалары енді. Ал осы екі томдықтың жалғасы ретінде шығару жоспарланған өзге еңбектері 2018 жылдың соңында үш том болып өзге құрастырушылар тарапынан жарыққа шықты (Омарұлы, 2018б). Қазіргі таңда Елдестің ғылыми мұраларын зерттеудің басты материалдық дереккөздері – аталған еңбектер.

Бұл еңбектерді зерттеуде біздің мақсатымызға сәйкес зерттеу әдістер қолданылды. Ең әуелі Елдес Омарұлының барлық еңбектері тақырыптық және ғылым салаларына байланысты бірнеше топқа бөлініп, әр топтың өзіндік ерекшелігі мен қазақ тілтанымында алатын орны баяндалады. Бұл барыста қазақ тіл білімінің бірнеше әдістері қолданылады. Атап айтқанда, сипаттау әдісі Е.Омарұлы еңбектерінің жалпы өзектілігі, ғылыми-практикалық мәні, қазақ тілтанымы мен қазақ руханиятын жаңғыртудағы маңызын ашуда қолданылады. Құрылымдық әдіс ғалымның емле, терминология мәселелеріне арналған тілтанымдық еңбектерін талдауда қолданылады. Нәтижесінде ғалым еңбектерінің тақырыптық ерекшелігі мен мазмұндық жүйесі, қазақ жазуы мен терминологиясын дамытуға қосқан үлесі және оның ғылыми негізі анықталады.

Әдебиетке шолу. Елдес Омарұлы халық жауы ретінде атылғаннан кейін еңбектерін пайдалануға және зерттеуге тыйым салынды. Ақталғаннан кейін, тәуелсіздік жылдарында да еңбектері соңғы жылдарға дейін кириллграфикалы қазақ жазуымен қайта жарыққа шықпай келді. Бұл «Елдестанудың» дамуына айтарлықтай тежеу болды. Ертеректе түрлі жинақтардың ішінде кирил қарпіне шала аударылған бірлі-жарлы мақалаларына ғылыми әдебиет ретінде сілтемелер жасалғанымен, ғалым еңбектері мақала және көлемді еңбек түрінде арнайы зерттелмеді. Десе де 2019 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Елдес Омарұлына арналған конференция өтіп, жинағы жарық көрді (Өркениеттің тұпқазығы – жазу, 2019). Жинаққа Елдес мұрасын қарастырып жүрген ғалым А.Шаяхмет пен бірнеше әдебиетшілердің шолу мақаласы енді. Ғалым мұраларын жан-жақты қарастырған отандық ғылыми еңбектер жоқтың қасы болғанда, шетелдік авторларға Елдес есімі мүлде бейтаныс деуге болады.

Нәтижелер және талқылау. Өз заманында жоғары бағаланып, қазақ ғылыми ойына қозғау салған ғалым мұрасын санамалау, түгендеу бар да, оның ғылыми мән-маңызын саралау бар. Яғни еңбектер қазақ руханиятының қандай мұқтаждығынан туды және сол кезеңде бергені қайсы, бүгінге берері қайсы, болашаққа бермегі қайсы деген мәселеге саяды. Біз Е.Омарұлының ғылыми мұрасын тақырыптық, мазмұндық ерекшелігі жағынан мынадай төрт топқа бөлеміз: 1) *тілтанымдық еңбектері*; 2) *саяси-заңнамалық аудармалары*; 3) *жаратылыстану бағытындағы еңбектері*; 4) *оқу-әдістемелік құралдар*.

Елдес Омарұлы мұрасының бүгінге берері, әрине мол. «Рухани жаңғыру» деген сөздің өзі беті жабық ұлттық мүдде, ұлттық құндылықтарға оралу деген сөз. Еуропада «ұлт» ұғымының қалыптасып, ұлтшылдық танымның бой көтеруі осы Ренессанстың жемісі. Бұл XIX-XX ғасырға жеткенде асқынып, теріс бағыт ала бастағаны белгілі. Ал Алаш арыстары ұлттық мүддеге тек туған халқын теңдікке жеткізу мақсатында келді. Бұған Дулатұлы Міржақыптың: «Бізді ұлтшыл қылған нәрсе – кемдікте, қорлықта жүргеніміз, көрінгеннен соққы жегеніміз еді» деуі де дәлел (Дулатұлы, 1921).

XX ғасыр басындағы өрлеу кезеңі, дәл бүгінгідей «Рухани жаңғыру» деп аталмағанымен, нағыз «Рухани жаңғыру» сол кезеңде басталды. Алаш зиялылары дәстүрлі көшпенділер мәдениетінің кейбір тұстарын, ең қажетті құндылықтарын сақтай отырып, әлем көшіне ілесу бағытын ұстанды. Соның нәтижесінде қысқа уақыт ішінде мәдениеті мен ғылымы артта қалған қазақ елін түркі жұртының көш басына шығарды. XX ғасыр басындағы атқарылған қыруар ғылыми, саяси, мәдени іс-шараларды түйіндей келгенде, Алаш арыстарының қазақ қоғамын жаңғырту жобасымынадай бағыттарда жүргізілді:

1) Саяси бостандық алу жолындағы күрес;

- 2) Экономиканы дамыту;
- 3) Ғылымды дамыту;
- 4) Тіл мен жазу мәселесін жүйеге келтіру мен қолданылу аясын кеңейту;
- 5) Білім беру ісін ілгері бастыру және жеделдету;
- 6) Тарих пен рухани-мәдени құндылықтарды түгендеу;
- 7) Әдебиет, өнер саласын дамыту т.б.;

Баспа былай тұрсын, жазудың өзі қара халыққа кең жайылмаған қазақ даласында тек 1910-1926 жылдар аралығында 300-ге тарта кітап баспа бетін көруі мұның айқын дәлелі. Бұл құнды мұралардың қатарынан Омарұлы Елдестің еңбектері де ойып орын алады. Жоғарыда аталған бағыттардың көпшілігі Елдес мұрасынан көрініс тапты. Ғалым ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамын жаңғырту ісіне мынадай төрт бағытта тікелей атсалысты: 1) білім беру; 2) ғылыми зерттеу; 3) тарихи, мәдени құндылықтарды түгендеу; 4) тілдік реформа.

Бірінші, Елдес білім беру ісіне ертеден-ақ атсалысты. Алашорда Үкіметі күшпен таратылып, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін білім саласына біржола бетбұрады. 1920-1922, 1925 жылдары Орынбордағы Халық ағарту комиссариатында, Кеңестік Партия мектебінде, 1926-1929 жылдары Ташкент Педагогикалық институты мен Орта Азия мемлекеттік университетінде оқытушы болды. 1934-1935 жылдары Қазақ мемлекеттік медицина институтында, 1935-1937 жылдары ҚазМУ-да оқытушы болып жұмыс істейді. Осы жылдарда көптеген ғылыми кадрлар мен шәкірттерді даярлады.

Екінші, ғылым саласында тілтанымдық және жаратылыстану бағытында ғылыми-теориялық оқулықтар, кітаптар, мақалалар жазды. 1922-1925 жылдары Қазақ Халық Ағарту комиссариаты Білім ордасы жанындағы Білім кеңесі құрамында болып, жемісті еңбек етті. Бүгінде ғалымның 4 ғылыми оқулық, 5 аударма кітап, 40-тан аса ғылыми-публицистикалық мақалалары белгілі.

Үшінші, тарихи-мәдени құндылықтарды түгендеу ісінде ауыз әдебиеті мұраларын жинауға да атсалысты. Ғалымның «Қазақ тарихынан» атты көлемді зерттеу мақаласы – өте маңызды еңбектердің бірі. Мақалада ж.э.б. VIII ғасырдан бастап Қазақстан территориясында өмір сүрген арғы түріктер мен ғұндардан ХХ ғасыр басына дейінгі тарихи кезеңдерді шолу түрінде баяндайды. Мақалада «569 жылы Рум патшасына Орхон жазуымен жазылған бір хат та бар», «Қазақ хандығы 1456 жылы құрылды», «Қасым ханның тұсында қазақ саны 1 миллион» т.б. қызықты мәліметтер келтіреді. Мұндағы бастысы тарихи даталар дұрыс беріледі. Мақаланың соңғы: «Қазақ бытырамай, түгел бір жерде болса, түбінде өз алдына ел болмасқа мүмкін емес», – деп аяқталады (Омарұлы, 1923: 91). Бұдан ғалымның дербес ел болу арманы мен оған нық сенімі айқын танылады. Зиялы қауым мен қарапайым халықтың елдік санасын оятуды көздейді. М.Дулатұлының «Түрік тарихын» жазуы, М.Тынышбаевтың «Қазақ тарихын» жазуы, барлығы да өз халқына өткен тарихын танытуды, рухын көтеруді көздеуі еді.

Төртінші, тіл білімі – Елдестің ең бір бел шешіп айналысқан саласы. Ғалым тіл білімінің грамматикасы, фонетика, емле мәселелері сияқты көптеген салаларымен терең айналысты. Мұның өзі қазақ қоғамының өрлеуіне айрықша ықпал етті. Тілсіз ғылым да, мәдениет те, тіпті ұлт та болмайтыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде тіл мен жазудағы түйткілдерді шешу, оңтайландыру, оның ғылыми негізі мен базасын нығайту – қазақ қоғамын алаға жетелеудің, жаңғыртудың ең үлкен қадамдарының бірі. Сондықтан да Омарұлы Елдес ХХ ғасыр басында тілдік реформалардың белортасында жүрді. Ғалымның тіл саласындағы ізденістері мынадай төрт бағытта өрбіді:

- 1) Тіл білімінің теориясы (морфология, синтаксис, фонетика);
- 2) Ғылыми аударма ісі (сөз тіркесі мен сөйлем синтаксисі);
- 3) Терминология мәселесі;
- 4) Жазу реформасы (әліпби, таңба, емле, пунктуация).

XX ғасыр басында Елдес шығармаларында көтерілген бұл мәселелер бүгінгі таңда әлі декүн тәртібінен түскен жоқ. Тек тіл білімі саласында ғана емес, тұтас қазақ қоғамы үшін өзекті. Бүгінде тілдік реформаның ең бастысы саналатын латынграфикалық жаңа қазақ әліпбиіне көшу кезеңінде осы аталған мәселелердің бәрі де – шешімін күтіп тұрған басты-басты түйткілдер. Яғни Кеңестік кезеңде орыс тілінің құрсауына көп ұшыраған қазақ тілін жаңа өріске шығарып, тілдегі ұлттық кодтарды, төл заңдылықтарды табу – рухани жаңғырудың бұлжымас міндеттерінің бірі. Бұл тарихи міндетті жүзеге асыруда Елдестің тілтанымдық мұрасының берері мол.

Бірінші, Омарұлы Елдес құрылымдық лингвистика мәселелерімен терең айналысты. Ең әуелі қазақ тілі фонетикасын зерттеді. Қазақ тілі дыбыстарын Ахмет Байтұрсынұлының жуан-жіңішкелігіне қарай 43 деп көрсетсе, таңабаланатын төл дыбыстарды 24 деп береді (Омарұлы, 2018: 160). Тіпті сол заманның өзінде Елдестің қатысуымен қазақ тілі дыбыстарына лабораториялық зерттеулер жүргізілді деген дерек те бар. Бұл туралы Аймауытұлы Жүсіпбек Омарұлы Елдеспен болған кезекті бір айтысында: *«Елдес Ташкенттегі жоғары мектепке оқытушы болғаннан бері бұрынғыдан бетер дыбыстың түп-тұқиянын қазуға айналған көрінеді»*, – деп жазады (Аймауытұлы, 1927: 3). Е.Омарұлының фонетика саласындағы бұл зерттеулері қазақ дыбыстарын дұрыс орфограммалау үшін керек еді. Бұл бүгінге дейін қазақ-орыс дыбыстарының жұмағынан тұратын орыс-қазақ әліпбиінен төл дыбыстарымызды екшеп алып, қазақ тілінің дыбыс құрамын қалпына келтіруге септігін тигізеді.

Тіл білімі теориясына арналған зерттеулерінің ішінде айрықша айтуға тұрарлық еңбегі – «Синтаксис жаттықтырғыш». Ғалым бұл қолжазба кітабында қазақ тілінің ғылыми синтаксисінің біраз мәселелерін қаузады. Яғни қазақ тіл білімінің кейінгі жетістіктері саналатын сөйлемнің актуалды мүшеленуі, тема, рема, үйірлі мүше, предикативті қатынастар сияқты күрделі мәселелері Омарұлы Елдестің еңбектерінен жүйелі түрде бастау алады. Бүгінде қазақ лингвистикасында «сөз тіркесінің синтаксисі» мәселесі М.Балақаевтан басталады деген пікір орныққан. Міне, бұл еңбек алдағы кезеңдерде осы пікірге өзгеріс енгізетін болады. Ғалымның қазақ тілінің ғылыми синтаксисін зерттеуінің де өзіндек негізі бар. Мұндағы мақсат – қазақтың сөйлем мен сөйлеу жүйесін бұзбай, аман сақтап қалу болды. Ол бұл туралы өзі де: *«Кімен тілі бұқараның тілінен басқаланып та кетпей, елдің тілі де бұзылмай, баспасөз қызметін тиісінше атқарып, елге пайдалы болу үшін қазақша басылып шығатын кітеп, гәзет, жорналдардың тілі қазақша болуын осы бастан алдын ала ескеріп, қам қылу керек. Сөздердің өзі де, тізілуі де қазақша болу шараларын істеу керек»*, – деп жазады (Омарұлы, 2018а: 76). Мұның бір шеті аударма ісімен ұштасып жатады.

Екінші, Е.Омарұлы ғылыми бағытта әлденеше оқулықтар жазумен қатар, аудармамен, аударма теориясымен де айналысты. «Жер заңы», «Ақы заңы», «Лениннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздері», «Геометрия» (стереометрия) т.б. кітаптарды қазақшаға аударды. Өзгетакырыпта жазылған еңбектерінде аударма мәселесіне жеңана малай тілдік тұрғыдан келіп отырады. XX ғасыр басында қазақша да сауаты ашылмаған қара қазақ үшін орысша шыққан кітаптар, заң-жарлықтар, ғылыми әдебиеттер мүлде бейтаныс әлем болды. Бір жағы ғылым тілін қазақшандыру, екінші жағы қазақ тіліндегі ғылыми

әдебиеттердің үлес салмағын арттыру мақсатында Алаш арыстары аударма ісіне айрықша көңіл бөлді. Қараңғы халықтың заңдық білімін көтеруді де басты мақсат етті. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы: «...*Ел арасына шыға қалсаң, заң кітаптарын сұрайды. Хат танитындары оқып берейін дейді, я болмаса ақшаға сат, өзің тағы тауып аларсыңдейді. Мұндай сөз әр жерден табылып жүр. Барлық заң кітаптарын жинап, бір кітап қылып шығарса, жұрт қолдан-қолға тигізбей, тездікпен пұлы өтелемін көрнеді. Мекемені қазақыландыру керек деп жүрміз. Қазақша жүрген істі қазақша заң кітаптарымен шешіп отыру тиіс. Заң кемесереті қазақша заң кітаптарын*» бастырып шығарудың шарасына кіріссе тәуір болар еді», - деп жазады (Байтұрсынұлы, 1925: 2) Ел өмірі үшін аса маңызды мұндай заңнамалық құжаттарды аудару үшін екі тілді ғылыми деңгейде бірдей меңгерген Омарұлы Елдес сияқты аудармашылар қажет болды. Сондықтан да жауапкершілігі мол аударма жұмысы ғалымға сеніп тапсырылды. Алаштың ардақтысы Ө.Бөкейханның: «Елдесім де қазақ екен» деген бағасы ғалымның аударма саласындағы шеберлігіне байланысты айтылған. Жоғарыда сөз еткен Елдес шығармаларындағы қазақ тілінің ғылыми синтаксисі мәселесі осы аударма жұмысының дұрыс арнаға түсуіне қажетті қадам болды. Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жарық көрген «100 кітап» жобасы ХХ ғасыр басындағы қолға алынған осы аударма ісімен сәйкес келеді. Алайда мазмұны сәйкес келгенмен, жүзеге асыруда кемшін тұсы да бар. Яғни кәсіби аудармашыларды даярлауда шет тілін жетік меңгерумен қатар, қазақ тілі мен оның ғылыми синтаксисін де терең меңгерту – бүгінде ескерілмей жүрген бір іс. Біз болашақта аударма саласында Алаш қайраткерлерінің осы тәжірибесін (ғылыми синтаксис) ескеруді қажет етеді. Бұл қадам қазақ тілін ұлттық нақышта жаңғыртуға зор септігін тигізеді.

Үшінші, Елдес атсалысқан қазақ тілін жаңғыртудың тағы бір бағыты – терминология. ХХ ғасыр басында қазақ тілінің ғылыми ұғымдарын байыту, мәтінді қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі еді, мұнда көбіне шет тілдік терминдерге тәуелділік басым болды. Сондықтан мұны шешудің бір жолы – терминдік ұғымдарға қазақтың өз тілінен балама табу, екіншісі – шет тілден қабылдау болды. Ал шетел терминдерін алудың өзі үш бағытта жүргізілді: түпнұсқа күйінде алу, тікелей аудару (калька), сындыру (икемдеп жазу). Омарұлы Елдес мұның соңғы үшінші түрін ұстанды. ХХ ғасыр басында шетел терминдерін қазақ тілінің заңдылығына бағындырып жазуға ұйғарған қаулылар мен ережелер болғанымен, кейде әркім әртүрлі жазды. Дәлірек айтқанда, шетел терминдерін игерудің нақты моделдері жасалмады. Сондықтан бір терминнің өзі қазақ тілінің заңдылығы бойынша әлденеше түрлі болып жазылды.

Көбіне кірме сөздердегі қазақ тіліне жат дыбыстарды, сөз мағынасын бұзбай отырып, мүмкіндігінше қазақ тілі дыбыстарымен алмастыру, қазақ емле ережелеріне бағындыру және халықтың ауызша игеру заңдылығына сүйену жағын негізге алды. Елдестің еңбектерінде мыңнан аса шетел аттары мен елдімекен атаулары, кісі аттары мен ұйым атаулары, шетел терминдері мен сөздер кездеседі. Бұлардың барлығын қазақ тілінің заңдылығына бағындыруға тырысқан. Ғалымның еңбектерінде қолданыс тапқан мыңнан аса шеттерминдері мен ономастикалық атаулардың қазақша икемделген нұсқаларын жинақтап, оның ғылыми принциптерін анықтадық. Бұл қысқаша мынадай:

1) Қазақ тілінде жоқ шеттілдік дыбыстарды қажетіне қарай қазақ тілі дыбыстарымен ауыстыру (*Мысалы: Абаныс [аванс], абыстыра [Австрия], Електір [электр] т.б.*);

2) Қазақ тілінің буын құрамына бағындыру (*Мысалы: Блутат [штат], Кіреміл [Кремль] т.б.*);

3) Қазақ тілінің дыбыстық құрамына қайшы келмейтін болса, орыс сөздерін айтылуынша жазу (*Мысалы: сатсыйал [социал], пырабда [Правда] т.б.*);

4) Қазақ тілінің үндестік заңына бағындыру (буын үндестігі – Түркістен [Түркістан], кемесіе [комиссия]; дыбыстардың тіркесім заңы – гәзет [газет], әртел [артель]) т.б.;

5) Қазақ тілінің интонациясына бағындыру (*Самара – самар, пуховый – бөкебай т.б.*)

Бұл – жалпылама айтылған негізгі принциптері ғана. «Пән сөздері тақырыпты» Елдестің баяндамасында шетел сөздерін игерудің 9 түрлі жолы көрсетіледі (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі, 1924).

Аталған мақалада және өзге де еңбектерінде айтылған ойларды қорытындылай келгенде, осы бес түрге жинақтауға болады. Ал кірме сөздерді игерудің нақты ішкі мадельдері көп. Бұл өз алдына сөз ететін ауқымды лингвисткалықтақырып. Оны бұл мақалада көрсету де, сыйдыру да мүмкін емес. Қазіргі латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшу тұсында ең түйткілді мәселелердің бірі – кірме сөздердің қазақ тілінің төл заңдылығына бағындырылуы болғандықтан, Елдестің шетел терминдерін игерудегі бұл тәжірибесі осы түйінді шешудің біршама дұрыс жолын көрсетеді.

Төртінші, XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ тілінің емле, жазу мәселесі Омарұлы Елдестің меншікті тақырыптарының бірі болды. Ахмет Байтұрсынұлы ашқан қазақ тілінің көптеген заңдылықтарын қорытындылай келе, оны жазу теориясында мықтап кәдеге жататты. Ғалымның емле мәселесіне тіпті тереңдеп енгені сонша, кей тұстары А.Байтұрсынұлы да Елдес Омарұлының ғылыми тұжырымдарына айрықша назар аударып отырған. Айталық, қазақ тілінде 2-жақ жіктік жалғауының «-сын» емес, «-сың» екендігі, сөздің соңы «б» болып айтылатын сөздердің «б» емес, «п» болып жазылуы керектігі, бітеу буында «ы/і» дыбыстарының қалмай жазылу турасында А.Байтұрсынұлының тұжырымдарына түзетулер енгізді. Екі ғалымның да тұжырымының ғылыми негізі болғанымен, бүгінгі таңда қазақ емлесіндегі аталған мәселелер Елдес Омарұлының тұжырымдары бойынша орнықты.

Бүгінгі латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшу қарсаңында да осы типтес емле түйткілдер туындап, оны шешудің түрлі жолдары ұсынылуда. Әсіресе [и/й] мен [у] дыбыстарының жазылуы, кірме сөздердің жазылуы сияқты күрмеуі қалың мәселелер күн тәртібінде тұр. Осы мәселелерді шешуде Елдес шығармаларында кәдеге жарайтын ғылыми ойлары мен принциптері жеткілікті.

Қазақ орфографиясының күрделі салаларының бірі – ономастикалық атаулардың жазылуы. Бұл – тілдің ұлттық саясатпен ұштасып жатқан арналарының бірі, соның ішінде әсіресе кісі есімдері мен жер-су атаулары. Кеңестік кезеңде қазақ есімдері түгелдей орыстық маркермен ов, ев, ин, ова, ева, ина түрінде берілгені белгілі. Ал бүгінгі «Рухани жаңғыру» бағдарламасының нақты мазмұнына сәйкес қазақша кісі есімдерінің жазылуы да ұлттық сипатта болуға тиіс. Кісі есімдеріндегі бұл ұлттық бояу – ұлттың тіл мен жазудағы паспорты сияқты құбылыс. Бұл мәселе XX ғасыр басында Омарұлы Елдестің назарынан да тыс қалмады. Кісі есімдерінің ұлттық нақышта жазылу тәртібі туралы ғалым былай дейді: «*Күшікбайұлы Мырқымбайдың асығы түгел» деген сөйлемде «Күшікбайұлы» деген сөз «Мырқымбайдың» ғана анықтауышы болады. Сондықтан «Мырқымбайдың» деу қандай ерсі болса, «Күшікбайұлы Мырқымбай»-ды «Мырқымбай Күшікбайұлы» деп, анықталатын сөзді анықтауышының алдына салып сөйлеу де сондай ерсі болады» (Омарұлы, 2018: 124). Ол тағы: «*Дұрысында кісінің өз атына әкесінің атын қосып айтудың керегі жоқ. Кісінің өз атына әкесінің**

атын қосып айту, жалғыз қазақ емес, жалпы түрікте жоқ. Қазақ тілінде бірен-саран кісілердің атына, оны аттас кісілерімен қатыстырмау үшін әкесінің атын қосып айтатын орындар да болады. Бірақ ондайда әуелі әкесінің атын айтып, оған «ұлы» деген сөзді қосады да, кісінің өз атын соған жалғап айтады. Ескі әңгімелерде Жәнібек батырды «Қошқарұлы Жәнібек» дейді. Кісінің аты-жөнін жазу реті бізде де жалпы түрікше болу керек», – дейді (Омарұлы, 2018: 82). Міне, бұл – бүгінгі қазақ орфографиясын ұлттық нақышқа түсіруде ескерілуі керек ұтымды ойлардың бірі.

Омарұлы Елдеске қатысты ең соңғы айтылар тағы бір мәселе – сөз бостандығы. XX ғасыр басында қазақ зиялылары арасында сөз бостандығы, еркін ғылыми ойлау және оны ортаға салу, пікір ашықтығы шындап болды. Бұл – Еуропадағы Ренессанс дәуірінде адамзатқа қайтарылған құндылықтардың бірі еді. Алаш зиялылары XX ғасыр басында бұл құндылықты қазақ ғылымына да енгізе бастады. XX ғасыр басында түрлі басылымдардан Елдестің қазақ тілі дыбыстарын жіктеуге байланысты А.Байтұрсынұлымен ой жарыстырған мақалалары кездеседі. Кей ғылыми мәселелерде пікірлері ұқсас болмағанына қарамастан, екі ғалым бірін-бірі жоғары бағалап отырады. Латын, емле тақырыбында Шонанұлы Телжан, Аймауытұлы Жүсіпбекпен бітіспес қарсылас болады. Бірақ өмірде нағыз достар болды. Бір тақырыпта ой жарыстырғанмен, жеке басына, пікіріне құрметпен қарау – нағыз зиялыларға тән қасиет.

Қорытынды

Білім, ағарту майданында қызмет еткен жылдарда тіл, білім, мәдениет саласындағы ұлттық мәселелерді көп көтергендігінен болса керек, Омарұлы Елдес 1929 жылы тұтқындалады. Осы жылдардан кейін оның өмірінде кудалау басталып, 1937 жылы «халық жауы» ретінде атылғаны белгілі. Кенжелеп қалған қазақ өркениетінің ауыр жүгін арқалаған Алаштың қаранары, бір дәуірдің жарық жұлдызы қазақ руханиятын байыту мен тілтаным көкжиегін кеңейтуге айрықша үлес қосты. Атап айтқанда:

1) Елдес Омарұлы – өз заманындағы Ахмет Байтұрсынұлының тіл біліміне арналған ғылыми мұраларын ең жақсы меңгерген және оны әрі қарай дамытқан ғалым.

2) Елдес Омарұлы – тіл, білім беру, ғылым, ұлт мәдениеті, ұлт тарихы, саясат сияқты ұлт пен ұлттық мемлекет үшін ең өзекті, ең өткір салалармен қатар айналысқан аса ірі тұлға.

3) Қазақ білім беру саласына ең қажетті алғашқы бірнеше жаратылыстану оқулықтарын жазып, Ұлы даланың ғылыми танымын механика заңы мен кеңістік фигуралардың сырымен байытты.

4) Елдес Омарұлы – қазақ тілі мен әлемдік тілдердің интеграциясы тұсында ұлттық аударма саласын сан ғасырлар бойы ауызша дамыған қазақ тілінің грамматикалық құрылымы негізінде қалыптастыруды алғаш қолға алған ғылым қайраткерлерінің бірі.

5) Елдес Омарұлы қазақтың ауызша тілінің жазба тілде дұрыс кодталуына айрықша еңбек етіп, қазақ қоғамының сауаттануына үлкен үлес қосты.

6) Елдес Омарұлы – дәстүрлі қазақ қоғамын заманауи қазақ қоғамына айналдыратын адам капиталын тәрбиелеген ұлағатты ұстаз.

7) Елдес Омарұлы өзі ұсынған ұлттық терминдер арқылы қазақ ғылыми танымын ұлттық таным негізінде байытып, қазақ тілінің ғылыми базасының қалыптасуына үлес қосты.

Омарұлы Елдестің ғылыми мұраларының маңызын бірер мақала көлемінде ашып

беру мүмкін емес. Ақтық демі қалғанша ұлттық мүддеден айнымаған, ұлты үшін бар күш-жігерін сарқа жұмсаған Алаштың біртуар азаматы қаламынан туған ғылыми мұраның қазақ руханиятына берері әлі де мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Омарұлы Е. (2017) Шығармалары. / Құраст. М.Шуақиев, А.Шаяхмет. – Астана: Фолиант. – 418 б.
- Омарұлы Е. (2018) Көптомдық шығармалар жинағы // Құрастырушы – Е.Маралбек. – Алматы: «Лұғат» қоғамдық қоры. –1-2 т.
- Омарұлы Е. (2018) Үш томдық шығармалар жинағы / Елдес Омарұлы. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры.
- Өркениеттің түп қазығы – жазу (2019) – Алматы: «Қазақ кітабы». – 258 б.
- Дулатұлы М. (1921) Қазақ зиялылары // «Ақ жол» газеті, 5 мамыр. - №55.
- Омарұлы Е. (1923) Қазақ тарихынан // Қазақ календары. - 80-91 бб.
- Аймауытұлы Ж. (1927) Емле, әріп жайынан // Еңбекші қазақ газеті. - №93 (821), 2-3 б.
- Байтұрсынұлы А. (1925) Заң кітабы керек // Еңбекші қазақ.
- Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі (1924). – Орынбор: Қазмембас. – 118 б.

REFERENCES

- Aimauityuly ZH. (1927) Emle, arip zhaiynan [Spelling, about letters]. Enbekshi kazakh gazeti. [Enbekshi Kazakh newspaper], №93 (821), 3. [in Kazakh]
- Baitursynuly A. (2013) Zan kitabykerek [We need a law book]. «Kazakh» gazeti [«Kazakh» newspaper], №35, 4. [in Kazakh]
- Dulatuly M. (1921) Qazaqzialylary [Kazakh intellectuals] (Aqzhol [«Whiteroad» newspaper], №55, May 5. [in Kazakh].
- Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi [The first congress of Kazakh scientists]. (Kazmembas, Orynbor, 1924, 118 p.) [in Kazakh]
- Omaruly E. (2018) Koptomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works] / Comp.: E. Maralbek. (1923) Vol.1. (Lugat, Almaty. – 300 p.) [in Kazakh]
- Omaruly E. Qazaq tarihyndan [From Kazakh history] (Qazaqkalendary [Kazakh calendars, 80-91 pp.) [in Kazakh]
- Omaruly E. (2017) Shygarmalary [works] / Comp.: M. Shuakaev, A. Shaiakhmet. (Foliant, Astana. – 418 p.) [in Kazakh]
- Omaruly E. (2018) Ush tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in three volumes] / Eldes Omaruly (Alashorda Public Foundation, Astana) [in Kazakh].
- Orkeniетtin tup qazygy jazw (2019) – [The cornerstone of civilization is writing]. (Qazaq kitaby [Kazakh book], Almaty.– 258 p.) [in Kazakh].

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: momynova_b@mail.ru

КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ТІЛДІК ЕМЕС КОДТАРЫ

Аннотация. Мақалада тіл біліміндегі код термині, мәдени код проблемасы, кодтың семантикасы, код ұғымы мен шифр ұғымының тепе-теңдігі мен олардың арасында тепе-теңдік болмайтынын дәлелдейтін көзқарастар талданды. Тілдің түрлі қызметтері арасында мәдени қызметінің орны бөлек, өйткені тіл мәдени қызмет атқарады, сөздік қоры, мәтіндер арқылы тіл «мәдениеттің архивіне, оның жадына» айналады. Ал мәдени кодты таңбалар жиынтығы деуге болады. Ол өзінің бойына коммуникацияның бүкіл вербалды және бейвербалды таңба-белгілерін жинақтау арқылы маңызды мәдени ақпаратты жеткізеді. Ақпаратты бір формадан екінші түрге аудару үшін ойлаудың бейвербалды түрінің немесе тілдік емес кодтардың қызметі мен қажеттілігі зор.

Бейвербалды амалдар – тілдік қатынаста сөзбен қатарласа, сөздердің жанында жүріп орындалатын, коммуниканттар қабылдайтын көмекшілік қызметтегі амалдар. Олардың функциясы әртүрлі, қолданысы да үнемі ұқсас бола бермейді. Ал осындай әралуандығы коммуниканттардың интенциясына қарай туындап отырады. Ойлаудың бейвербалды түрі саналатын әрі тілдік емес, қосалқылық қызмет атқаратын бейвербалды амалдарды түрлі физиологиялық, психологиялық сипаттағы амалдардан ажыратудың бірнеше жолы бар, олар: коммуникациядағы мәнділігі, белгілі бір мақсатты көздеу барысында орындалуы, маңыздылығы және жалпыхалыққа, тілді тұтынушы ұжымға түсініктілігі т.б. болып табылады. Міне, осындай ерекшеліктер паралингвистика саласын зерттеудің өзектілігін білдіреді. Ал тілдік емес кодтарға жататын көмекші құралдарға қатысты көркем шығармалардан іріктеліп алынды.

Тірек сөздер: паралингвистика, код, мәдени код, коммуникацияның көмекші құралдары, бейвербалды элементтер, ойлау, код түрлері, ым, ишара т.б.

Б.К. Момынова^{1*}, Қ.Б. Слямбеков¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Қазақстан

*E-mail: momynova_b@mail.ru

О НЕЯЗЫКОВЫХ КОДАХ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В статье анализируются взгляды на концепцию кода в лингвистике, проблему культурного кода, семантику кода, эквивалентность концепции кода и концепции шифра, а также нетождественности между ними. Среди различных функций языка особая роль принадлежит культурной функции, эту функцию язык выполняет с помощью словарного запаса, текстов и язык становится «архивом культуры, ее памятью». А культурный код – это набор знаков, символов. Он передает важную культурную информацию, собирая все вербальные и невербальные средства общения. Существует большая потребность в невербальном мышлении или нелингвистических

кодах для перевода информации из одной формы в другую. Невербальные средства общения – это вспомогательные средства, выполняемые коммуникаторами, которые употребляются параллельно со словами в общении или находятся около них. Их функции различны, и их применение не всегда одинаково. И такое разнообразие связано с намерениями, интенциями коммуникаторов. Существует несколько способов отличить невербальные средства от других средств, от различных физиологических и психологических действий. К ним относятся: смысл в общении, роль в достижении определенной цели при общении, понятность для языкового сообщества и т. д. Эти особенности указывают на актуальность изучения паралингвистики. Примеры о вспомогательных средствах, связанных с невербальными элементами, были отобраны из художественной литературы.

Ключевые слова: паралингвистика, код, культурный код, средства общения, невербальные элементы, мышление, типы кодов, жесты, мимика.

В.К. Момынова^{1*}, К.В. Slyambekov¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: momynova_b@mail.ru

ABOUT NON-LINGUISTIC CODES OF COMMUNICATION

Abstract. The article analyzes the views on the concept of a code in linguistics, the problem of cultural code, the semantics of the code, the equivalence of the concept of a code and the concept of a cipher, as well as the non-identity between them. Among the various functions of language, a special role belongs to the cultural function, this function is performed by the language with the help of vocabulary, texts, and the language becomes “the archive of culture, its memory.” And the cultural code is a set of signs, symbols. It conveys important cultural information by collecting all verbal and non-verbal communication. There is a great need for non-verbal thinking or non-linguistic codes to translate information from one form to another. Non-verbal means of communication are auxiliary means performed by communicators, which are used in parallel with words in communication or are located near them. Their functions are different and their application is not always the same. And this diversity is associated with the intentions of the communicators. There are several ways to distinguish non-verbal means from other means, from various psychological actions. These include: make sense in communication, have a role in achieving a certain goal in communication, understandability for the linguistic community, etc. These features indicate the relevance of studying paralinguistics. Examples of non-verbal elements were selected from fiction.

Key words: paralinguistics, code, cultural code, means of communication, non-verbal elements, thinking, types of codes, gestures, facial expressions, etc.

Кіріспе

Коммуникация теориясында «код» деп аталатын термин жиі қолданылады. Кодтың бір сөзбен ғана мәні ашылмайды. Код толық ашылуы, түсінікті болуы үшін ол мәтін, хабарлама, байланыс каналдары, модель (қалып) сияқты ұғымдармен сабақтастықта қарастырылады және осы ұғымдармен байланысы арқылы түсінікті бола түседі. Бұлардың бәрі де коммуникацияның категориалды аппараттары саналады.

Семиотикалық бағыт өкілдерінің бірі Ю.М. Лотман мәдениеттен таңбалық жүйені

байқап, оны «семиосфера» деп атады және биосфераның (жаһандық сипаты бар) аналогы іспетті бұл терминді енгізгенде, оның астарында жаһандық сипат барын көрсеткісі келді. Бір ғана мән-мазмұнды әртүрлі формальды және материалды құралдардың көмегімен түсіндіре алатын, әлемнің тілдік бейнесі ұғымына жақындап келетін, белгілі бір ұжымның көзқарасымен екіншілік белгілер жүйесін код санайтын Н.И. Толстой мен С.М. Толстайлар кез келген мәдениетті «әртүрлі кодтардың иерархиялық жүйесі» деп ұғындырады. Олар әлем мен адамның қарым-қатынасына негізделген «космогониялық, ономастикалық, энтомологиялық т.б. кодтар бар» деп жіктеп береді.

«Код» термині алғашында ғылыми-техниканың метатілінде пайда болып, кейіннен математика, биология, информатика, қолданбалы лингвистикада «кодталған жасанды таңбалар жүйесін бейкодтау» мағынасында жұмсалды. Біртіндеп психология, семиотика, психолингвистика, коммуникация теориясы, лингвомәдениеттану мен этнолингвистикада оқып-тануға кілт бола алатын таңбалар мен символдар жүйесін белгілейтін ұғымға ауысты. Бұл ұғым қазір гуманитарлық ғылымдар саласында кең қолданылады, бірақ анықтамасы әлі күнге дейін нақтыланбай отыр. Яғни «Код – это система знаков и набор правил: их использование необходимо для шифровки, дешифровки, хранения и передачи информации» (Маслова, 2015:7). В.М. Маслова мен М.В. Пименова код терминінің көптеген ғылыми еңбектерде «шифр» сөзіне синоним болып жүргенін келтіріп, бұл терминология үшін жат құбылыс деп есептейді.

Материал және әдістер

Қазіргі қазақ тілінің, қазақ тілі білімінің даму бағытын байқататын белгілерді анықтау, паралингвистикаға байланысты деректерді жүйелеу мақсатында жинақтау, пайымдау, болжам жасау, мағыналық өзгерістерді түсіндіру, интерпретациялау, лингвистикалық, семантикалық талдау жасау, топтау әдістерін қолдану арқылы зерттеу жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Мақалада В. Маслова, М. Пименовалар, В. Лазарев, Л. Шесток, У. Эко, Р. Якобсон, Д. Гудков, Г. Гийом, А. Байтұрсынұлы, Н. Уәли, О. Жұбаева, Ж. Ибраева, З. Теміргазинаның еңбектеріне шолу жасалды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілі біліміндегі ым мен ишараның, бейвербалды амалдардың тарихи-мәдени, әмбебаптық сипатына, мәдени кодтардың қызметіне, көмекші құралдар мен тілдік бірліктердің арасалмағына, ойлау жүйесінен алатын орнына көңіл бөлінді. Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы атқаратын қызметінің маңыздылығы ұлттық менталдылықпен астасып жататыны нақтыланды. Осы бағытта зерттеу жүргізудің теориялық және практикалық маңызы бары көрсетілді. Дәлелдемелер, фактілер іріктеліп, бейвербалды амалдардың ең мәнді белгілері анықталды. Көтеріліп отырған мәселеге осы тұрғыдан қарау жаңа бағытта ғылыми ізденістер жүргізу үшін маңызды екені айтылды.

«Код» ұғымы лингвистикаға семиотикадан ауысты, ол мазмұн межесінің жеткізу межесіне сай болуы заңдылығына негізделеді. Код арқылы белгінің мәні айқындалады, интерпретатор ақпаратты «оқиды», зерделейді. Ал «оқу», зерделеу ережесін мәдениет белгілейді. Яғни оқу интерпретатордың мәдени хронотопына, мәдени құзыретіне байланысты болады. Кодты түсіну үшін ертеден қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан, атадан балаға мұра болып ауысқан, санада кодталған этномәдени

ақпаратты білу керек. Кодтарды бірнеше түрге бөлуге болады. Қарапайым кодтарға *сандық кодтар, телеграф кодтары, сигналдар жатады*, ал тілдегі мәдени кодтар – аса күрделі кодтар, олар тілдің ерекше қызметіне байланысты қалыптасқан.

Орыс тіліндегі үлкен мәдениеттану сөздігінде «мәдени код» терминіне мынадай анықтама берілген: 1) ключ к пониманию данного типа культуры (дописьменный, письменный, и т.д. периоды); 2) совокупность знаков (символов), смыслов (и их комбинаций), которые заключены в любом предмете материальной и духовной деятельности человека (Кононенко, 2003).

Тіл мәдени қызмет атқарады, сөздік қоры, мәтіндер арқылы тіл «мәдениеттің архивіне, оның жадына» айналады (термин М.В.Пименованікі). Өйткені ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жететін тәжірибе тіл арқылы рухани және материалдық-заттық мәдениет деңгейіне көтеріледі. Коммуникацияның іске асуының, коммуникациядағы хабар алмасудың механизмін де код ашады. Мәдени кодты таңбалар жиынтығы деуге болады. Ол өзінің бойына коммуникацияның бүкіл вербалды және бейвербалды таңба-белгілерін жинақтау арқылы маңызды мәдени ақпаратты жеткізеді. В.Маслова мен М.Пименовалар, В.Лазарев, Л. Шесток, У. Эко, Р.Якобсондардың коммуникативті кодқа адресанттың және адресаттың кодын жатқызатынын, ал бұл кодтардың ұлт тілінің әлеуметтік және аймақтық тұрғыдан біркелкі еместігіне негізделіп, аталған ғалымдардың «деңгейлік» кодтарды морфологиялық код, грамматикалық код, фоноло-гиялық кодтар деп бөлетінін келтіреді. Бірнеше көзқарасты келтіре отырып, ғалымдар: «Как видно из приведенных дефиниции, в лингвистике и семиотике код чаще всего отождествляется с языком, поскольку в терминах семиотики язык и код – это знаковые системы» (Якобсон, 7) дей келе, бұл пікірдің қарсыластары барын айтады, олар өз қарсылығын тілдің код болмайтындығымен түсіндіретінін, сондай-ақ тілдік кодтың мәтінді интерпретациялауда жетімсіз болатынын, осындай көзқарасты ұстанушылардың өз пікірлерінің дұрыстығын адресат пен адресанттың коды үшін аялық және негізгі білімнің қажеттігімен түсіндіретінін айтады. Солардың бірі Н.Лава ақпаратты бір формадан екінші түрге аудару үшін ойлаудың бейвербалды түрі немесе тілдік емес кодтардың да қажеттігін алға тартады. Дегенмен де сан алуан пікірлердің ішінде тіл мен код ұғымдарының арақатынасына байланысты Ю.М.Лотманның мына пікірі көкейге қонымды: «Фактически подмена термина «язык» термином «код» совсем не так безопасна, как кажется. Термин «код» несет представление о структуре только что созданной, искусственной и введенной мгновенной договоренностью. Код не подразумевает истории, то есть психологически ориентирует нас на искусственный язык, который предполагается идеальной моделью языка вообще. «Язык» же бессознательно вызывает у нас представление об исторической протяженности существования. Язык – это код плюс его история» (Лотман, 1996: 15).

Код коммуникацияның өмір сүруінің, қызмет етуінің механизмін түсінікті етеді. Ақпарат алу, хабар алмасу мәдени кодқа да қатысты болып табылады. Өйткені, мәдени код тілдік бірліктер мен таңба, белгілердің жиынтығынан құралады. Яғни мәдени код өз аясында вербалды және бейвербалды таңбаларды, символдар мен белгілерді қамтып, сол арқылы мәдени тұрғыдан маңызды ақпараттарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Соның нәтижесінде қоғам тегеурінімен тәрбиеленген адам «туған» мәдениетінің тиесілі белгілерін, сондай-ақ сол социумға байланысты көзқарас пен қалыптасқан пікірлерлерді өзінің бойында жинақтап, ойында сақтап, санасына сіңіріп өседі. Дегенмен, ым, ишарат, түстер өздігінен мәнді бола алмайды, олар белгілі бір жүйенің контексті арқылы ғана мәнге ие болады. Бұл, негізінен, ұлттық сипаты басым

болып келетін бейвербалды амалдарға көбірек қатысты. Себебі, бейвербалды амалдар – әлеуметтік стереотиптер (айталық, жылау, күлу, қайғыру кезінде орындалатын ым-ишараттар, соматикалық амалдар т.б. көпке ортақ, көпке түсінікті және бір формада өтеді) саналады, бұлар әлемді тануға болатын, белгілі бір ұлт өкілдерінің әлемді қалай және қандай сипатпен қабылдайтынын көрсететін, танымдық ерекшелігі зор қатысым құралдары. «Бейвербалды амалдардың ұлттық спецификамен айрықшаланатыны яки әр ұлттың өзіне ғана тән ымы мен ишараты болатыны, олардың психологиялық жақтан, туған мәдениеті және әлеуметтік сипаты жағынан ерекшеленетіні, этникалық тұрғыдан шартты болатыны» (Леонтьев, 1993:20), сондай-ақ бейвербалды амалдардың әлемнің тілдік суретін жасаумен байланысты болып келетіні де, сондықтан. «Мәдени кодтар әлем туралы архетиптік және мифологиялық түсініктермен байланысты. Олар саналы және мәдениетті жан иесі адамдарға тән феномен белгі ретінде әмбебаптық сипатқа ие. Яғни мәдени кодты құпиялығын сақтап қалатын және ұрпаққа аманатталатын мәтін мен символдардың жиынтығы деп те түсінуге болады. Мәдени кодтарда өткеннен жинақталған тәжірибе негізінде пайда болатын символдар болады, олар мағынасын өзгерте отырып, жаңа мәдени кодтарға айнала алады. Басқаша айтқанда, мәдени кодтар өткен күндер белгісі ретінде де, болашақта да қатар өмір сүре алады. Мәдени кодтар өткен өмірден жинақталған тәжірибенің нәтижесі болғанмен, бүгінгі күн үшін де түсінікті» (Маслова, 2015).

Бейвербалды амалдар – тілдік қатынаста сөзбен қатарласа, сөздердің жанында жүріп орындалатын, коммуниканттар қабылдайтын көмекшілік қызметтегі амалдар. Сөйлеу әрекетіне олардың қатысуы, кірігуі әртүрлі сипатта, әртүрлі қалыпта өтеді, олар міндетті болуы мүмкін, орындалуы міндетті болмауы да мүмкін, тек осы амалдар арқылы ғана коммуникацияға қатысушы тараптар арасында түсіністік орнауы мүмкін, – қалай дегенде де, аталған амалдар ақпарат алмасуға, ақпарат жеткізуге араласқанда ғана бейвербалды амалдар болып саналады. Себебі, коммуниканттар тілдесім кезінде информацияны сөз арқылы ғана емес, бейвербалды амалдар арқылы да қабылдайды және көлемді ақпараттарды қабылдайды, оларды түсінгендіктен, өз тараптарынан кәдімгідей-ақ жауап беруге тырысады әрі бұл жауап беру реакциялары олардың санасына тәуелсіз, рационалды емес немесе иррационалды қабылдау сипатымен орындалады. «Адам өзімен тілдесіп тұрған коммуниканттың бетіне қарап тұрып, оның бет-әлпетінде, бет бұлшық еттері мен көзінде болып жататын өте нәзік өзгерістерді байқай алады және оларды өзінше интерпретациялайды. Бұл процесті тоқтату немесе қатаң және саналы түрде, сана деңгейінде бақылауға алу, мүмкін емес. Тіпті бұған деген қажеттілік те жоқ, өйткені ақпарат жеткізетін бейвербалды амалдар бәрібір де адам еркінен тыс орындалып кете береді. Бейвербалды амалдардың хабарларды жеткізу жылдамдығы адам сенгісіздей жылдам және адам түйсігі деңгейінде орындалатындықтан, адам оларды сансыз көп мөлшерде қабылдай алады», – деп атап өтеді бұл турасында зерттеуші З.Темиргазина (Темиргазина, 2002: 40).

Ым мен ишараттың қарым-қатынас үшін маңызын аталған автор: «Басқаша айтқанда, бейтаным мәдени сфера ортасына келіп түскен адам сөздік пен грамматика заңдылықтарын білумен қатар, сол белгілі мәдениеттің өкілдері туралы қосымша ақпараттардан хабарлар болу керек, бұл бөтен мәдениет пен жаттілді ортада дұрыс және тиімді әрекет ету үшін қажет. Және де бұл мәселенің маңыздылығы сонша, Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың пікірлеріне сүйенсек, ол шеттілді игерумен «пара-пар», – деп аса жоғары бағалайды (Темиргазина, 2002: 41). Міне, бұл пікір ым тілінің маңызын көрсетеді және ым-ишараттарды зерттеудің өзектілігін аша түседі,

сондай-ақ қатысым барысындағы бейвербалды элементтердің атқаратын өзіндік қызметі барын, практикалық мәні мен маңызының айтарлықтай екенін түсіндіреді. Бейвербалды амалдардың адамзат өмірі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі өзіндік орнын нақтылайды, маңыздылығын дәлелдейді. Шынында да тілдегі таңба, сөз, дыбыс әрқайсысы өз алдына ерекше құбылыстар, өйткені олардың әрқайсысының өзіне ғана тән белгілері бар, бірақ ешқайсысы да бірін бірі, я болмаса бірі екіншісін жоққа шығармайды. Ауызша және жазба тілдегі қызметі мен мағынасына, семантикасы мен функциясына қарай олар әр түрлі зерттеудің нысаны болады. Тілдік таңбалар – этномәдени жүйеде өзіндік орны бар, этнотілдік сана көрсеткіші. Өйткені ұлттық сана маңызы айрықша, мәні жоғары білім кешенінен, білімдер жиынтығынан құралады. Ал білім жиынтығының құрамында бейвербалды амалдар бары дау туғызбаса керек, оның ішінде ділдік (менталды) сипаты басым, әдет-ғұрыппен, ұлттың материалдық дүниесі мен рухани әлемімен байланыстыларының орны тіпті ерекше. Мұндай бейвербалды амалдар ұлттық мәдениеттің құрамдас бөліктеріне жатады.

Бейвербал амалдар, символдар ұлт пен халықтың мәдени-танымдық дүниесінің айнасы, ұлттық сана мен оның ойлау дәрежесінің көрсеткіші, халықтың санасы мен ойлау жүйесіне икемделген және қалыптасқан өзіндік орны бар белгілер, таңбалар. Бұлар ұлт ментальдылығының көрінісі, ұлттың тілдік бейнесін толықтыратын фактілер, ұлт санасында орныққан, бекітілген фактілер. Б.Уорф көрсеткендей: «Біз әлемді бөлшектейміз, оларды ұғымға айналдырамыз және осындай жүйені алдын-ала қамтамасыз ететін қатысушылар ретінде, мағыналарды келісімге сай, бөлеміз. Бұл келісім белгілі бір ұжым үшін ықпалы зор және біздің тіліміздің модульдік жүйесінде бекітілген» (Уорф, 1960).

Ал Г. Гийом «Принципы теоретической лингвистики» еңбегінде ұлттық ментальды-лингвальды кешенді зерттегенде, «тілдік сана» ұғымын қарастыру қажет, өйткені «тіл ментальдылықты заттандырады», – деген өз пікірін айтады. Зерттеуші Д.Гудков Г.Гийомның ментальдылықты заттандыруға келгенде бейвербалды амалдардың орны ерекше болатынын, тіптен осыған сай келетін бірден-бір құбылыс бейвербалды амалдар дегенін ескере отырып (Гийом, 1992:114-127) бұл тұжырымды сөзсіз мойындауға тура келетінін айтады (Гудков, 1997:114-127).

Сөйлеудің көмекші құралдары бірнеше бөліктерден, атап айтқанда, таңбалар жиынтығынан, дыбыстық қосалқы құралдардан, дене арқылы жасалатын қимыл әрекеттер мен ым-ишараттардан құралады. Олар параамалдар, параэлементтер, парақұралдар, бейвербалды амалдар, тілдесімнің көмекші құралдары деп түрліше аталады.

Тілдегі интралингвистика, экстралингвистика, паралингвистиканың бір-бірінен айырмашылығын белгілеу қажет болғанда қатысымның маңызды саналатын бірлігі жадта болуы тиіс. Ол – коммуникациялық акт барысында сөйлеумен де, лебізбен де байланысып жататын жағдаяттан тыс тиісті мәліметті жеткізуші туралы сөйлеу актісі барысында нақтыланатын ақпарат. Бұл ақпарат – сөйлеу актісіне қатысатын субъектінің характеристикасы немесе сипаттамасы. Сөйлеу актісіне қатысатын субъектінің тілдік емес, тілге жатпайтын характеристикасына дауыс ерекшелігі (тон, тембр), артикуляциялық ерекшеліктер (кейбір дыбыстарды дұрыс айтпау, тілін бұрап сөйлеу, сақауланып сөйлеу, дауыстың қырылдап шығуы, дауыс жарықшақтығы т.б.) жатады. Бірақ бұл физиологиялық ерекшеліктер мен кемшіліктердің коммуникант арқылы жеткізілуге тиісті ақпараттың мазмұнына тигізетін әсері болмайды, тіпті оған қатысы жоқ деуге болады, бар болғаны тыңдаушының құлағына жағымсыз тиюі мүмкін.

Өйткені аталған ерекшеліктер мен кемшіліктер субъектінің биологиялық ерекше-

ліктеріне жатады және тілдік жүйеге әсері жоқ, оның құрылымына ықпалы жүрмейтін, тілдік параметрлерді құрауға қатыспайтын ерекшеліктер, сондықтан бұларды медицина, анатомия, психология сияқты ғылым салалары зерттейді. Соған орай паралингвистикалық құралдарға субъектіге жұмсалым кезінде, қолданыс барысында көмегі тиетін, вербалды коммуникация барысында ішінара ұшырасып жататын кейбір ақау-кемшіліктерді реттейтін, сезім мен эмоцияны, көңіл-күйді нақты жеткізетін әрі өзгеге байытып жеткізетін құралдар ғана жатқызылады. А.И.Смирницкий «тілден тысқары қалдықтар» деп атаған бұл құралдар туралы Г.В.Колшанский: «Паралингвистика тіл жүйесінен керексіз етіп шығарып тастайтын «қалдық» емес, керісінше, нақты бір тілдік қатысымға айрықша релевантты, сөйлеу жүйесінің функционалды компоненті», – дейді (Колшанский, 1974: 19).

Сонда тіл мен паратілдің арасалмағы, олардың бір-біріне деген қарым-қатынасы мынадай болып шығады: тілдік немесе негізгі (басым) және паралингвистикалық немесе екіншілік яки қосалқылық жүйелер қатынасына негізделеді. Сонымен бірге ескерер маңызды жайт, коммуникативтік актіге қатысып тұрған сөйлеушінің *тілін шайнап сақлауанып сөйлеуі*, дауыс дірілінің (теңбірінің) кемшіліктері, айталық, *қырылдап сөйлеуі*, жеткізілетін ақпараттың мазмұнына әсер етпейтін *шіңкілдек* яки *гүрілдек дауысы*, әдетке айналған қимылдар жасауы (*иығын қомдай беруі*, *маңдайын жиырып*, *қайта-қайта мұрнын ретсіз тарта беруі*, *басын тырналауы*, *қаси беруі*, *өз шашын өзі сипай беруі*, *бетінің қуарыңқылығы* немесе, керісінше, *аса қызылдығы*, *қансыз сұрлығы* т.б.) – бұлар коммуникация арқылы жететін ақпаратқа қатысы жоқ, коммуниканттардың физиологиялық ерекшеліктері ғана. Физиологиялық ерекшеліктер тек денеге, дене қалыбына, дағдыға, әдетке айналған қимылдарға ғана қатысты емес, дауыстың түрлі діріліне (теңбіріне) де қатысты болады.

Мысалы: Кейде *маңдай терісін жиырыңқырап*, *екі көзін жұмып* сөйлей бастайтын әдеті бар (Әуезов М. Жиырма томд., 3-т., 122-б.); Басқарма бірдене қатты риза боп, *рахаттанғанда мұртының оң жақ қияғын ширататын-ды* (Кекілбаев Ә. Құс қанаты, 17-б.), я болмаса: Өзінің *шарылдаған қатты үнімен* дауыстап тұрып, іле жөнелді (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 8-б.); Ол өзінің Ділдә *даусына ұқсастау гүжілдеңкіреп* шығатын салмақты үнімен, жаңағы екі жас, іні-достарға көлденең бір сөз тастаған (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 29-б.) – дегенде, осындай физиологиялық ерекшеліктер көрсетіліп, жеке бір адамдардың айрықша дауысы, әдетке айналған қимылдары жөнінде айтылып тұр.

О.Бөкеевтің «Тоқадан қалған тұяқ» әңгімесіндегі Тоқа шалдың образын осы физиологиялық ерекшелік пен дағды көрнекілеп тұрады:

– *Ассалаумалайкум!*

– *Әлексалам, молда бол, балам, а-а-а ... ертелетіп жүрсің зой. Әкесі еріншек болса, баласының мазасы кетеді деген осы, шырақ.*

– *Біздің сиыр жоқ, ақсақал, түнде күресінде жатыр еді... көрмедіңіз бе?*

– *А-а-а... Көрдім-ау деймін. Жоқ, көрмедім білем... А-а-а, – деп мұрнын тартқаны алыстаған сайын құлағыма жақын естілгендей»* (Бөкеев О. Ұйқым., 289-б.). Тоқа шалдың *мұрнын тартатын* дағдысы мен әр сөзін *а-а-а*-дан бастауы коммуникант үшін ақпаратқа әсер ететін мәнді құбылыс емес, тек дағды ғана әрі физиологиялық ерекшелік. Бұл жеке адамға ғана тән ерекшеліктердің, дағдының, кемшіліктердің ақпаратқа әсері тимейтіндіктен, бұлар физиологиялық ерекшеліктер ғана болып есептеледі, мұндай дағдыны тілді тұтынушы қоғам тұтас қолданбайды да, сондықтан параэлементтердің санатына енбейді, адамның физикалық күйіне

жатқызылады және паратілдік жүйеге қойылатын өлшем-белгілерге, талаптарға жауап бермейді.

Адамның дене қалыбы, сыртқы бейнесі, ым-ишараты адам туралы ақпарат жеткізе ме? Адам ымы мен ишараты, дене қимылдары арқылы өзі туралы негативті немесе позитивті пікір қалыптастыра алатын кездері көп.

Адамның физикалық ерекшеліктерін зерттейтін ғылымды физикатика деп атайды. Коммуникацияға қатысушының сыртқы сүйкімді келбеті, сымбатты денесі, бойы мен тұрқына сай толықтығы ол адам туралы жағымды пікір қалыптастырады. Сондай-ақ сыртқы келбетінің келістігі мен бет-пішініндегі жылу коммуникация кезінде ондай адамның өз мақсатына қол жеткізуіне жақсы мүмкіндік туғызады. Шынында да, адамның әр қимылы, ымы мен ишараты, дене қозғалысы адам туралы бір көргеннен пікір қалыптастырады. Мысалы, «Абай жолы» романындағы Оспанның *күлкісі, ымы мен ишаратының* оның қасындағы коммуникативтік актіге қатысып отырған адамдарға қалай әсер еткенін мына бір үзінді байқатады: «*Оспан орысша білмей, тіл-маш арқылы сөйлесе де, өзінің сырт ажарымен Казанцевқа және әсіресе оның әйелі Анна Митрофановнаға сүйкімді көрінген. Бұның қатты күлкіде ақсып көрінетін мінсіз аппақ тістері, қызыл ерні, қара мұрты да өзгеше. Бірде қызуден, бірде көңілді әзілмен айқын ашылып, жалт-жұлт етіп отыратын шошақтау үлкен көздері де әсерлі. Шам отындай, лапылдап жанғандай, бір қызуды білдіріп тұратын көз. Өзге тұңғыық, қымыр, атқамінердің бәрі шынын ішіне тығып, сырттан, бет ажардан түкті сездірмеуге тырысса, Оспан олай емес. Олардың қасында ақтарылып, ағылып отырған кең сабадай. Күлкісін де, ашуын да, наз-наразылығын да ірікпейді. Шын бейіл берген адамына ыстық көрінетін қошеметін де мол төгіп отырады. Үлкен, ауыр, алып денесі бейіл берген қонағын күтуде соншалық тез қозғалады. Оның шапшаңдығы қолдаяқты баладай, оқшау бөлініп тұрады. Осы жайларының барлығы Казанцев пен әйеліне, Никифировқа, тілмаш, урядник, стражниктерге ерекше жағатын» (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 51-б). Міне, адамның әр қозғалысы, әрбір ишараты мен бет-пішінінің жағымдылығы маңайындағыларға осылайша өз әсерін береді.*

Ал, керісінше, қалыптасқан ұғымдарға сай келмейтін пішін жағымсыз сезім тудырады: Кейін білді – ол – әкесі өліп отырсын мейлі *қабағын бір шытпай, жымылып тұра береді екен* (Кекілбаев Ә. Құс қанаты, 7-б.). «Көксұр Елемес» аталған осы кейіпкердің орынды-орынсыз жымыя беретін дағдысы оны жағымды етіп көрсетпейді. Бірақ таңба да, белгі де, бейвербалды құралдар да – бәрі де қосалқы құралдар. Қосалқы құралдардың қатарына дыбыстар да енеді. Бұл турасында Ж.Ибраева: «Көп адамдар осы уақыттың айтарлықтай бөлігі қарым-қатынастың тілдік емес формасына: бет-әлпеттің өзгеруіне, визуалды қарым-қатынасқа, дауыс тембрі және тоны, әртүрлі ым-ишара белгілеріне, топтағы өз орнын анықтауға кеткендігін аңғармайды да», – деп, қосалқы құралдардың белгілі бір қызметі барын аңғартады (Ибраева, 2010: 56).

Дыбыстық қосалқы немесе көмекші құралдарды қарастыратын сала паралингвистика және паралингвистикалық факторлар туралы Дж. Трайгер «паралингвистикалық факторлар – бұлар бір ғана үннің түрлі коммуникативтік өзгешеліктері» екенін айта келіп, паралингвистиканы екіге бөледі: 1. вокализация; 2. тон, тембр, ритм, пауза, интонация.

Вокализация (vocalisations): а) мінездеуші (vocal characterisers), бұлар күлгіден, жылаудан, қазақтарда дауыстың сыңсып шығуы, ыңырана сөйлеу сияқты т.б. естілетін дауыс пен дыбыс түрлерінен; ә) квалификаторлар (vocal qualities), үннің интенсивтілігі мен тонынан құралады (қазақ табиғатында екпіндей, ақыра, сыбырлай, еңтіге, өршелене,

шаңқ ете, шәңк ете т.б. сияқты сөйлеу кезіндегі дауыс ерекшеліктерінен құралады); б) ажыратқыштар (vocal regates), бұларға сөйлеу кезінде еріктен тыс орындалатын *ым-м, қы-х-х, хім-м, е-э-э, -ы-ы*, т.б. адам шығаратын мәнді үндер, дыбыстар жатады.

Тіл білімінде паралингвистика қандай ғылым саласы, ол нені зерттейді, зерттеу нысаны қандай және қандай бөліктерден тұратынын айқындауға қатысты айтылған түрлі пікірлер мен көзқарастар бар. Ал осыған дейінгі айтылғандарды түйіндегенде, *паралингвистиканың лингвистикалық жүйеде өз орны бары, көмекилік қызмет атқаратыны, сонымен қатар тілдік емес құралдардың нақты бір сөйленіс кезіндегі жұмсалымдық қызметін, мағыналық жақтан түрленімін зерттейтін функционалды сала* екені айқындала бастайды.

Осы мәселелерге орай паралингвистикада осыған дейін жете қарастырылмай келген, бірақ зерттелуге тиісті деп саналатын төмендегі мәселелерді атап кетуге болады:

1. Тілдесім әрекетінің көмекші құралына жатқызылып жүрген бейвербалды амалдар мен паралингвистикалық құралдардың таңбалық қасиеттері де көп. Сондықтан тіл жүйелері мен тіл деңгейлерінің бір-бірімен сабақтасып, ұштасып жатуына сай олардың таңбалық, белгілік мәндері ым-символдар, ишарат-символдар т.б. тұрғыдан да зерттелуі тиіс.

2. Тілдесім әрекетінің ауызша сөйлеу арқылы және жазбаша немесе жазу арқылы екі түрмен іске асатынын ескерсек, олардың аталған екі қырын зерттеу, арақатынасын ашу да зерттеушілердің міндетіне жатады.

3. Паравербалды, яғни бейвербалды амалдардың бір тобы адамның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, әлеуметтік жағдайы мен ортасынан хабар беретіндіктен, олардың көбі табиғи, оның ішінде адами іс-әрекеттер болып табылады, сондықтан олар жалпы тіл біліміндегі психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, тілдің логика-философиялық қағидаттарымен бірлестікте қарастырылуы тиіс және осындай зерттеулерде тіл мен сөйлеу әрекетінің когнитивтік, әлеуметтік-психологиялық жағы мейлінше толық камтылады. Осы мәселелерді қарастырған және сөз мәдениеті тұрғысынан жан-жақты саралаған ғалымдардың бірі – профессор Н.Уәли. Сөйлеу актілерінің жиынтығы сөйлеу әрекетін құрайды, қазақ тіл білімінде сөйлеу әрекетін, сөйлеу актісін белгілі бір деңгейде қарастырған Л.М.Шайкенова, Д.А.Әлкебаева т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

4. Паралингвистиканың семиотикалық-таңбалық ерекшеліктерін зерттегенде де, ұлттық сипатына тоқталып, анықтағанда да этнолінгвистика мен лингвомәдениеттанудың теориялық қисындарынсыз зерттеу жүргізу ойдағыдай нәтижеге жеткізбейді, кей жағдайда мүмкін де емес, тіпті белгілі бір ойды тұжырымдау қиынға түседі, сондықтан оларды сабақтастықта зерттеу қажет.

5. Адамның жан-жүйесі, көңіл күйінің сөйлеу үстіндегі көрсеткіші ретінде аталып жүргенмен, жағымды-жағымсыз жақтарының тілдесім барысындағы сипатына баға берутұрғысынан да қазақ тіл білімінде параамалдардың ерекшеліктері жүйелі классификацияланбаған. Адам табиғатымен тығыз байланысты ерекше құбылыс болғандықтан, тіл ойды жеткізудің құралы ғана емес, адамның түрлі жай-күйін, ішкі дүниесін, сезімін де жеткізеді. Ал сөйлеу кезінде сезімді жеткізуші көмекші құралдардың, атап айтқанда, бейвербалды амалдардың, орны бөлек. Себебі бейвербалды амалдар орындалғанда сөздің орнына эмоцияны жеткізу үшін ым, ишарат, дене қалыбы (поза) қолданысқа түсе алады. Тіпті осы амалдардың сөзден де өтімді, тиімді болатын кездері бар. Сонымен бірге экспрессияның бояуын қалыңдатып әрі белгілі бір эмоциялық күй-қалыпты нақтылай жеткізуде де параамалдардың айтарлықтай орны бар. Бұл мәселе де өз деңгейінде қарастырылуы тиіс.

6. Тіл және сөйлесу әрекеті кезінде маңызды саналатын параэлементтердің коммуниканттың құзыреттілігіне, әсеріне, аялық біліміне қатысына, әлемнің тілдік суретін толықтыруына және тіл деңгейлерінің түрлі аспектілерін ашудағы көмекші құралдардың орнын нақтылауына қарай маңызы бар.

Онтологиялық тұрғыдан ойлаудың жеке-дара өмір сүру формасы – тілдік материал. Аталған тілдік материал «исключает понятие разнооформленности мышления в языке и в речи. Субстанционально, а следовательно, и онтологически язык един как форма выражения мышления, и с точки зрения ни теоретически, ни практически нельзя доказать реальность дихотомии язык – речь» (Колшанский, 1975:33), – деп пікір білдірген зерттеуші аталған ұғымдардың онтологиялық тұрғыдан *тіл* мен *сөйлеу әрекеті* (сөйлеу, тілдесім) бір құбылыс ретінде, гносеологиялық тұрғыдан тіл – *нысан* және *тіл модельретінде* қарастырылуы тиістігін, ал әдістемеді тіл – *тіл туралы білім* (білімдер жиынтығы), *сөйлеу* (сөз) – *тілді меңгеру* (игеру) мен *тілдік қатынас* (коммуникация) құралы санатында қарастырылуы тиістігін көрсетеді. Ал бейвербалды амалдар сөйлеуде яки тілді игеруде, тілдік қатынаста, коммуникацияда аса маңызды.

Тіл атау сөздер мен олардың таңбасынан ғана құралмайды. Тілдің материалдық бірліктерінің идеалды компоненттерін іздеу барысында лингвистер тілдік таңбаның, белгінің лингвистикада *мазмұн, семантика, мағына, информация, мән, ақпар* деп аталып жүрген екінші қыры туралы жалпы түсініктермен шектеле бастаған кезде сөйлеуге адамның танымдық іс-әрекетімен байланысты, жалпы адамзат танымының артуымен байланысты, көңілаударуларына тура келді. Когнитивтік (танымдық) лингвистикадағы концепт туралы түрлі анықтамаларды саралай келіп, О.Жұбаева: «Концепт индивидтің ғалам нысандары туралы ойы, түсінігі, білімі болып табылады. Сол себепті концепт ғалам туралы білімді сақтап, концептуалды жүйе құрайды», «концепт – ұлттық колорит мәнін білдіретін ментальділіктің негізгі көрсеткіші. Онда этномәдени семантикаға негізделген бейне, ұғым, символ ретінде көрініс табады; концепт сөйлеушілердің жеке және ұжымдық санасында ұғым мәнімен барабар, онда сөздің сөздіктегі мағынасы мен адамның жеке тәжіибесі ескеріледі» деген (Колшанский, 1975:26) тұжырым жасайды. Осы тұжырымдағы бейне, символдардың бейвербалды құралдарға тікелей қатысы бар. Өйткені концептілердің түзіліміндегі бейвербалды элементтердің орнын мүлде жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан осы арада Н.Уәлидің *дәмбейне, иісбейне, көзбейне, тәнбейне, естілімбейне* түрлеріне жасаған жіктелімінің де (Уәли, 2007: 49) бейвербалды амалдар сипатына келетінін айту керек. Өйткені бұл аталымдардың сезім мүшелеріне тікелей қатысы бар. Ал бейвербалды құралдардың эмотологиялық ерекшелігін ескергенде, бәрі де бейвербалды амалдардың характеристикасын жеткізетінін жоққа шығару қиын. Ал алғаш осы сезім мүшелерінің морфологиялық құрылымды түзуге көмектесетінін түсінген ғалым ретінде О.Жұбаева А.Байтұрсынұлын атайды. Ол тәжірибені дерексіз зат есімдерді топтастыруда ескерілмей жүргенін, болашақ оқулықтарды назарда болуын ескертеді. Шынында да А.Байтұрсынұлының сөзі айтылған пікірдің негізсіз емесін білдіреді: «Зат тегінде екі түрлі: біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіскелетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар, екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылымен ғана білетін дерексіз заттар. Сол деректі хәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді зат есім дейміз» (Байтұрсынұлы, 1992: 199-200).

Тілдің мазмұндық қырының барлық сипаттамасы адамның танымына қарай

қалыптасады, тек оны әртүрлі атау үрдісінің орын алуы лингвистердің қай әдістемені басшылыққа алуымен байланысты. Міне, сондықтан адамның табиғатымен, адамның жан-дүниесімен, адамның болмыс-бітімі және ой-санасымен тығыз байланысы бар паралингвистикалық амалдардың тілдік табиғаты қызықты, ол бүгінгі күнгі тіл білімінің өзекті мәселесі саналады.

Вербалды және бейвербалды категорияларды бір-бірімен байланысып жатқан, бірін-бірі толықтыратын құбылыс деп тани отыра, олардың бірінен-бірі бөлек, объективті және субъективті факторлар қалыптастырған тілдегі құбылыстар екенін айтпасқа болмайды. Олардың өзара арақатынасының философиялық, логика-психологиялық тұрғыдан күрделілігі сөз болып келеді. Ғалым Г.В.Колшанский бұл екі құбылыстың ара-қатынасын былайша ашып көрсетеді: «Жалпы алғанда паралингвистикалық аспект вербалды қатынаспен үйлесімді алып зерттегенде ғана релевантты болады. Тілдік емес қатынас жағдаяттары психология мен физиологияның және этнографияның түйісінде орналасқандықтан, паралингвистика аясынан (сферасынан) тыс, шет қалады» (Колшанский, 1973:7).

Бұл пікірден туындайтын және аңғарылатын келесі бір мәселе – паралингвистикаға не жататынын анықтап алу керектігі. Яғни физиологиялық әрекеттер мен параамалдар бір-бірінен бөлек, табиғаты, мәні, мағынасы жағынан әрбасқа құбылыстар екенін түсіну керек және түсініп-білу бар да, оларды айырудағы негізгі критерий, өлшем-белгінің қандай болатынын белгілеу, танып-білу бар.

Бейвербалдықұралдарменхабаралысуқайсаладажүзегеасады,өмірдеқалай,қандай күйде кездеседі? Бұл жерде бір-бірімен тілдік қатысымға түскен кездегі адамдардың ақпарат жеткізуі мен осы түсінікке жақын, іргелес хабар тасымалдаушы құралдар (телеграф, телеграмма) арқылы ақпарат алысудың арасында айырмашылықтардың барын айтпасқа болмайды. Телеграфпен жеткізілетін хабарлар тек вербалды түрде жүзеге асады, яғни коммуникатор мен реципиент арасында вербалды ақпарат түрі болады. Адамдардың тілдік қатысымы телеграмма немесе хат-хабар алысып, вербалды хабарласумен бірдей емес. Яғни коммуникация барысында адамдардың айтқан сөзінің эмоциямен астасып берілуі, эмоцияның сөйлеушіге де, тыңдаушыға да әсер етуі ақпараттың бейвербалды аспектісін тудырады, бұл *бейвербалды коммуникация* деп аталады. Ал телеграф көмекші техникалық құрал болғанмен, ақпарат вербалды түрде ғана коммуникантқа жеткізіледі.

Бейвербалды амалдар туралы айтқанда, коммуникация мәселесіне соқпай өту мүмкін емес. «Коммуникация – бір адамнан екінші бір адамға ақпаратты жеткізу. Адамдардың басым көпшілігі сергек күйінде уақытының 75-пайыздан астамын басқа адамдармен үздіксіз білім, ой-пікір, идея алмасуға жұмсайды. Оның үстіне көп адамдар осы уақыттың айтарлықтай бөлігі қарым-қатынастың тілдік емес формасына: бет-әлпеттің өзгеруіне, визуалды қарым-қатынасқа, дауыс тембрі және тоны, әртүрлі ым-ишара белгілеріне, топтағы өз орнын анықтауға кеткендігін аңғармайды да. Осы жерге адамның киіну мәнерін, киім кию стилін, сонымен қатар адам қалай үндемейтіндігін немесе тыныштықты қалай бұзатындығын жатқызуға болады. Адамдар бір-бірімен қарым-қатынасқа түсе отырып, бір мезгілде өздерінің ойы мен тілектерін екі түрлі амалдармен (сөйлеу және бейсөйлеу) білдіреді. Егер бейвербалдық белгілер мен ауызша серпіндер (импульстер) бірлеспесе, қарым-қатынастың ағыны бұзылады» (Ибраева, 2010:56).

Қорытынды

Адамдар арасындағы табиғаттың сыйы саналатын тілдік қатынасты зерттеу үнемі назарда. Ал қазіргі лингвистикалық зерттеулерде функционалды күйден бөлек, яғни абстракцияланған формальды жүйе түріндегі зерттеулерден тілді әлеуметтік контексте жүзеге асырылатын өзара қарым-қатынастағы әрекет құралы ретінде қарастыратын ізденістерге бет бұрылуда. Сондықтан паралингвистиканың жете зерттелуі қай тұрғыдан болмасын маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

Маслова В.А., Пименова М.В. (2015) Код культуры в пространстве языка. – Санкт-Петербург. –148 стр.

Кононенко Б.И. (2003) Большой словарь по культурологии. – Москва.

Лотман Ю.М. (1996) Внутри мыслящих миров. – Москва.

Леонтьев А.А. (1993) Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – Москва.

Маслова В.А. (2015) Основные вопросы лингвокультурологии//МатериалыXIX Международной научной конференции по проблемам когнитивной лингвистики «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике». Серия «Филологический сборник», Выпуск 19. – Талдыкорган – Санкт-Петербург – Кемерово – Талдыкорган, 30 июня.

Темиргазина З.К. (2002) Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар. – с. 106.

Уорф Б. (1960) Отношение норм мышления к языку // Новое в лингвистике. – Вып. 1–Москва,

Гийом Г. (1992) Принципы теоретической лингвистики. – Москва, С.71

Гудков Д.Б. (1997) Алгоритм восприятия текста и межкультурная коммуникация // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 1. – Москва.

Колшанский Г.В. (1974) Паралингвистика. – Москва: Наука. – 81.

Ибраева Ж.Қ. (2010) Психоллингвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті. – 125 б.

Колшанский Г.В. (1975) Соотношение объективных и субъективных факторов в языке. – Изд. Наука. – Москва.

Жұбаева О. (2014) Морфологиядағы тілдік білімнің концептуалдануы // Кітапта: Грамматикадағы дүниенің тілдік бейнесі. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 400б.

Уәли Н. (2007) Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Фил. ғыл. докт. Дисс. қолж.: 10.02.02-қазақ тілі. – Алматы. – 329б.

Байтұрсынұлы А. (1992) Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі. – 400б.

Колшанский Г.В. (1973) Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – №1. – с. 17-23.

REFERENCES

Bajtursynuly A. (1992) Til tagylymy. – Almaty: Ana tili. – 400 b. [Bajtursynov A. (1992) Language lessons. – Almaty: Ana tili. – 400 p.] (in Kazakh)

Gijom G. (1992) Principy teoreticheskoy lingvistiki. – Moskva, S.71 [Guillaume G. (1992)

Principles of theoretical linguistics. – Moscow. P.71.] (in Russian)

Gudkov D.B. (1997) Algoritm vosprijatija teksta i mezhkul'turnaja kommunikacija // Jazyk, soznanie, kommunikacija. Vyp. 1. – Moskva. [Gudkov D.B. (1997) Algorithm of text perception and intercultural communication // Language, consciousness, communication. Issue 1. – Moscow] (in Russian)

Ibraeva Zh.K. (2010) Psiholingvistika negizderi. – Almaty: Kazakh universiteti. – 125 b. [Ibraeva zh.K. (2010) Fundamentals of Psycholinguistics. – Almaty: Kazakh University. – 125 P.] (in Kazakh)

Kononenko B.I. (2003) Bol'shoj slovar' po kul'turologii. – Moskva. – 450 c. [Kononenko B.I. (2003) A large dictionary of cultural studies. – Moscow. 450 p.] (in Russian)

Kolshanskij G.V. (1974) Paralingvistika. – Moskva: Nauka. – 81. [Kolshansky G.V. (1974) Paralinguistics. – Moscow: Science. – 81] (in Russian)

Kolshanskij G.V. (1975) Sootnoshenie obektivnyh i subektivnyh faktorov v jazyke. – Izd. Nauka. – Moskva. – 230 s. [Kolshansky G.V. (1975) The ratio of objective and subjective factors in the language. - Ed. The science. – Moscow. 230 p.] (in Russian)

Leont'ev A.A. (1993) Jazykovoe soznanie i obraz mira // Jazyk i soznanie: paradoksal'naja racional'nost'. – Moskva. - 160 s. [Leontiev A.A. (1993) Language consciousness and the image of the world // Language and consciousness: paradoxical rationality. – Moscow.- 160 p.] (in Russian)

Lotman Ju.M. (1996) Vnutri mysljashhih mirov. – Moskva. – 230 c. [Lotman Yu.M. (1996) Inside the thinking worlds. – Moscow. – 230 p.] (in Russian)

Maslova V.A., Pimenova M.V. (2015) Kod kul'tury v prostranstve jazyka. – Sankt-Peterburg. –148 str. [Maslova V.A., Pimenova M.V. (2015) Culture code in the space of language. - St. Petersburg. –148 p.] (in Russian)

Maslova V.A. (2015) Osnovnye voprosy lingvokul'turologii//MaterialyHIX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii po problemam kognitivnoj lingvistiki «Novye paradigmy i novye reshenija v kognitivnoj lingvistike». Serija «Filologicheskij sbornik», Vypusk 19. – Taldykorgan – Sankt-Peterburg – Kemerovo – Taldykorgan, 30 ijunja. [Maslova V.A. (2015) The main issues of cultural linguistics // Materials of the 19th International Scientific Conference on the Problems of Cognitive Linguistics “New paradigms and new solutions in cognitive linguistics”. Series “Philological Collection”, Issue 19. – Taldykorgan – St. Petersburg – Kemerovo. – Taldykorgan, June 30] (in Russian)

Temirgazina Z.K. (2002) Sovremennye teorii votechestvennoj i zarubezhnoj lingvis- tike. – Pavlodar. –s.106. [Temirgazina Z.K. (2002) Modern theories in Russian and foreign linguistics. – Pavlodar. –p.106.] (in Russian)

Zhubaeva O. (2014) Morfologijadagy tildik bilimnin konceptualdanuy // Kitapta: Grammatikadagy dunienin tildik bejnesi. – Almaty: «Kazygurt» baspasy. – 400b. [Zhubayeva O. (2014) Conceptualization of language knowledge in morphology // In the book: Linguistic image of the world in grammar. –Almaty: Kazygurt Publishing House. – 400p.] (in Kazakh)

Uali N. (2007) Qazaq soz madenietinin teorijalyk negizderi. – Fil. gyl. dokt. Diss. qolzh.:10.02.02-qazaq tili. – Almaty. – 329b. [Uali N. (2007) Theoretical bases of Kazakh speech culture. “Phil.” science Ph.D. Diss.manuscript: 10.02.02-Kazakh language. – Almaty. – 329 p.] (in Kazakh)

Uorf B. (1960) Otnoshenie norm myshlenija k jazyku // Novoe v lingvistike. – Vyp.1– Moskva – 164 c. [Whorf B. (1960) The relation of norms of thinking to language // New in linguistics. – Issue. 1–Moscow. – 164 p.] (in Russian)

А.Б. Пиязбаева^{1*} , Брент М. Дэвис²

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Westcliff университеті, АҚШ, Ирвик, Калифорния

*E-mail: aqmaral.piyazbay@tilbilimi.kz

КОРОНАВИРУСТЫҚ ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ ЛЕКСИКОНЫНДА ПАЙДА БОЛҒАН НЕОЛОГИЗМДЕР

Аннотация. Жер шарындағы барлық тілдер қоғамда болып жатқан түрлі әлеуметтік жағдайларға, құбылыстарға жауап береді. Қазақ тілі де үздіксіз даму, толығу, өзгеру үстінде. Күн сайын оның лексиконында жаңа сөздер пайда болып, ескіріп, енді бірі қолданыстан шығып, кейбірінің мағынасы өзгеріп, қайта жаңарып жатыр. Соңғы кезде әлемді шарпыған пандемия және елдегі орын алған эпидемиологиялық жағдай да тілге өз әсерін тигізбей қоймады. COVID-19 коронавирустық инфекция пандемиясы мен шектеу шаралары бүкіл әлемнің, оның ішінде Қазақстанның қоғамдық өміріне айтарлықтай өзгерістер әкелді, сонымен қатар тілдің ішкі ресурстары арқылы жаңа атаулардың қалыптасуына кейбір сөзжасамдық құралдардың өнімділігіне, тілдік үдерістердің жедел ағымына серпін берді. Шын мәнінде коронадағдарыс әлемнің барлық тілдерінің сөздік қорын жаңа терминдермен толықтырды. Пандемиямен бірге қазақстандықтардың да лексиконына ұжымдық иммунитет, бетперде, екпе алу, арақашықтықты сақтау, ковид, т.б. көптеген сөздер енді. Мақалада коронавирустық пандемияға қатысты қазақ тілінде пайда болған немесе мағынасы жаңарған неологизмдер талданды. Зерттеу «коронавирустық дәуірдің» тәжірижесі, тәжірижесі вирус, коронавирус сияқты лексикалық жаңалығы тілде 2020 жылы пайда болып, қысқа мерзімнің ішінде жалпы қоданысқа еніп, қолданыс жиілігі жоғары тіркес құраушы сөздердің қатарынан орын алғандығын көрсетті.

Тірек сөздер: коронавирус, пандемия, коронавирустық дәуір, COVID-19, неологизм.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің OR1146583 «Мемлекеттік тілді латын графикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы жоба аясында әзірленді.

А.Б. Пиязбаева^{1*}, Брент М. Дэвис²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Университет Westcliff, США, Ирвик, штат Калифорния

*E-mail: aqmaral.piyazbay@tilbilimi.kz

НЕОЛОГИЗМЫ, ПОЯВИВШИЕСЯ В ЛЕКСИКОНЕ КАЗАХСТАНЦЕВ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ

Аннотация. Языки земного шара влияют на различные социальные ситуации,

явления, происходящие в обществе. Как и во всех языках мира словарный запас казахского языка также бесперебойно пополняется новыми словами. Каждый день в его лексиконе происходят изменения: появляются новые слова, какие-то из них устаревают, некоторые даже выходят из употребления, у других происходят смысловые изменения в значениях, приобретают новые роли. Пандемия, охватившая мир в последнее время, и эпидемиологическая ситуация в стране тоже оказали свое влияние на язык. Пандемия коронавирусной инфекции COVID-19 и ограничительные меры внесли существенные изменения в общественную жизнь всего мира, в том числе Казахстана, а также придали импульс формированию новых названий посредством внутренних ресурсов языка, производительности некоторых словообразовательных инструментов, ускоренному потоку языковых процессов. На самом деле коронакризис пополнил словарный запас всех языков мира новыми терминами. Вместе с пандемией в лексикон казахстанцев вошло много слов таких как социальный иммунитет, маска, вакцинация, соблюдение дистанции, корона и др. В статье анализируются неологизмы, появившиеся на казахском языке или обновленные по смыслу в период коронавирусной пандемии. Лексические новшества «эпохи коронавируса», такие как тэжтажал, тэжді вирус, коронавирус появились в языке в 2020 году и за короткий срок вошли в общее употребление и вошли в число фразообразующих слов с высокой частотой употребления.

Ключевые слова: коронавирус, пандемия, эпоха коронавируса, COVID-19, неологизм.

A. Piyazbayeva^{1*}, Brent M. Davis²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

²Westcliff University, USA, Irvik, State of California.

*E-mail: aqmaral.piyazbay@tilbilimi.kz

NEOLOGISMS THAT APPEARED IN THE VOCABULARY OF KAZAKHSTANIS DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Abstract. All languages on the planet are responsible for various social situations and phenomena that occur in society. The Kazakh language is also constantly developing, replenishing, and changing. Every day, new words appear in his vocabulary, become obsolete, some of them are out of Use, and some of them change in meaning and are updated again. The recent pandemic and the current epidemiological situation in the country have also affected the language. The covid-19 coronavirus infection pandemic and restrictive measures have brought significant changes to the public life of the whole world, including Kazakhstan, as well as gave an impetus to the formation of new names through the internal resources of the language, the productivity of some word-forming tools, the rapid flow of language processes. In fact, Corona has added new terms to the vocabulary of all languages of the world. Along with the pandemic, many words such as social immunity, masks, vaccinations, distance protection, covid, etc. have entered the vocabulary of Kazakhstanis. The article analyzes neologisms related to the coronavirus pandemic that have appeared in the Kazakh language or whose meaning has been updated. Lexical innovations of the coronavirus era, such as coronaviruses, coronaviruses, and coronaviruses, appeared in the language in 2020 and in a short period of time entered the common language and took a place among the words that form a combination with a high frequency of use.

Key words: coronavirus, pandemic, coronavirus era, COVID-19, neologism.

Кіріспе

Адамзат өмірінен кенеттен орын алған коронавирус инфекциясы әлемдік тілдердің барлығында өте жылдам көрініс тапты. Әрине, қазақ тілін де айналып өтпеді. Локдаун, қашықтықтан оқыту, корона, шектеу шаралары, бетперде т.б. сөздері мен сөз тіркестері аз уақыттың ішінде ең жиілігі жоғары қолданыстарға айналып үлгерді. Дүниежүзі елдерінің академиялық лексикографиясы да «коронавирустық неологияның» қарқынды үдерісінен бей-жай қалмады. 2020 жылы Ұлыбританиялық лексикографтар *lockdown* сөзін, ал немістер *Corona-Pandemie* сөз тіркесін «жыл сөзі» деп таныды (Löbbecke 2020: 6). Чех Ғылым академиясының Чех тілі институты 2020 жылдың 4 мамырында *izolace, koronavirus, pandemie, rouška, smrtnost* сөздерін ресми түрде өздерінің Академиялық сөздіктерінің құрамына енгізді. Орыс тілі неологиясы да пандемия уақытында пайда болған неологизмдерді теру мен анықтама беруде еуропалық және жалпыәлемдік тенденциядан қалыс қалған жоқ. Ресей ғалымдары А.В. Зеленин мен Т.Н. Бузева «Неологиялық экстрим жағдайындағы лексикография (коронавирус пандемиясына қатысты неолексика материалдары бойынша)», Е.Н. Геккина мен А.Ю. Кожевников «Коронавируста қатысты сөздерді бейнелеудегі лексикалық тенденциялар» атты тақырыптарымен, сондай-ақ Л.А. Араева, М.И. Федосеев, С. Берарди, Л.М. Буглакова, И.Т. Вепрева, А.В. Карлуччио, Т.И. Тихонович, Л.В. Рацибурская, Л.Н. Третьякова т.б. сынды ғалымдар осы тақырыптас баяндамаларымен түрлі конференцияларға шықты. Әрине, қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарында да бұл тақырып жан-жақты көтерілді. 2020 жылы наурыз-сәуір айларының аралығында пандемияға қатысты қазақ тіліне шет тілінен енген алғашқы лексема COVID-19 болды. *COVID-19 – адамзат тарихындағы он сегізінші пандемия болып есептеледі* (tengrinews.kz, 27 сәуір 2020 жыл). Уақыт өте келе қазақ тілі COVID (ағылшын. COronaVirus Disease) аббревиатурасын өзіне ассимиляциялап үлгерді.

2020 жылы *коронавирус* термині арнайы лексикадан әртүрлі семантикалық өзгерістерге ұшырап жалпы қолданысқа енеді. Ең алдымен оның мамандандырылған арнайы мағынасы – SARS-CoV-2 эпидемиясын тудырған коронавирустық инфекция түрінің атауы ретінде берілді. COVID-19 термині 2020 жылдың 11 ақпанында Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ВОЗ) коронавирустық инфекцияның атауын ресми түрде жариялаған күннен бастап Яндекс ресурстары, БАҚ-ы мен баспасөз басылымдарда жазыла бастады. Қазақ тілді БАҚ-да наурыз айында осы инфекцияға қатысты шамамен 190 жазба жарияланған. Осылайша, шеттілдік ковидтерминінің пайда болуы мен оның қазақ тілінің жүйесіне бейімделуі үдерісі іске қосылды. Коронавирустық инфекция, коронавирус, ковид-19, ковид анықтамаларынан басқа, ауызекі сөйлеу тілінде корона сөзі жиі кездеседі. Бұл сөз халық арасында екі мағынада жұмсалады: 1) COVID-19 коронавирустық инфекциясына қатысты мағынада (ПТР-тест тапсыру); 2) COVID-19 коронавирустық инфекциясы арқылы жұғатын вирус туралы (коронаның симптомдары, корона жұқтыру, коронамен ауырып қалу, корона болу). Қазақ тілінде корона лексемасының пайда болуының екінші бір нұсқасы – шет тілінің әсері, яғни ақпараттық және тілдік кеңістікте COVID-19 коронавирустық инфекциясы пандемиясына қатысты тақырыптық сегменттің ортақ болуы осындай ықпал тигізеді. Ортақ тілдік контекст жалпыға бірдей өзекті мәселе туындаған кезде және қоғамның жоғары сөзжасамдық белсенділігі жағдайында аса қажет.

Материал және әдістер

Интернет ортаның техникалық мүмкіндіктері ондағы берілген ақпаратты жылдам таратудың жоғары әлеуетіне ие. Соның нәтижесінде сәтті шыққан сөз, термин немесе жаңалық бірнеше күнде, кейде бір сағаттың ішінде миллиондаған адамдарға жетіп, олардың қолданысына да еніп кетеді. Бұл негізінен бөлісу, коммент жазу арқылы жүзеге асады.

Мақалада Қазақстандағы жаңа тілдік инновациялар талданады. Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарында жиі ұшырасатын және жалпыхалықтық қолданысқа кіріп кеткен пандемияға қатысты жаңа сөздерді ұсыну, олар туралы ақпарат беру көзделді. Зерттеудің негізгі дереккөздерін баспасөз басылымдарында, танымал интернет-сайттарда (tengrinews.kz, massaget.kz, nur.kz, sputnik.kz, rus.azattyq-ruhy.kz, rus.azattyq.org т.б.) жарық көрген мақалалар, WhatsApp мессенжері арқылы таралатын хабарламалар, Instagram, Facebook әлеуметтік желілеріндегі жазбалар мен комментарийлер құрады. Зерттеуде контент-талдау, материалдарды жинау, өңдеу және сауалнама жүргізу әдістері қолданылды.

Зерттеуіміздің мақсаты: пандемияға қатысты пайда болған сөздердің қайсысы қазақ тілді ортада аса танымал, белсенді қолданысқа еніп, жалпыға бірдей түсінікті болып кеткен сөздерді анықтау болды.

Мақсатқа жету үшін біз ең алдымен бұл терминдердің қайсысы қазақтілді иелендерге түсінікті және қандай терминдердің қолданыс аясының жиілігі жоғары екенін анықтап алуымыз қажет болды. Ол үшін біз онлайн-сауалнама жүргіздік. Бұл сауалнамаға топоним атаулары (Уахань), прецеденттік феномендер және бұрыннан қолданыста бар, компоненттері жалпыға түсінікті сөзтіркестері (халыққа жолдау т.б.) алынбады. Сауалнама Яндекс платформасында құрылды. Әрбір респондент берілген үлгі бойынша жасы, жынысы, білімі туралы ақпаратты толтырып, әрі қарай көрсетілген терминдердің анықтылығын/түсініктілігін және қолданыс жиілігін анықтауға бағытталған сұрақтарға жауап берді. Сөздерді немесе сөз тіркестерді бағалау үшін біз сауалнамаға қатысушылардан жауап ретінде: 1) білемін, таныстарымнан естідім, өзім де қолданамын; 2) білемін, біреулерден естідім, бірақ өзім қолданбаймын; 3) білмеймін, бірақ мағынасын түсініп тұрмын; 4) білмеймін, бірақ мағынасын түсініп алуға болатын сияқты; 5) білмеймін, мағынасын түсініп тұрған жоқпын нұсқаларын таңдауды және жауап бергенде көп ойланбай жылдам жауап беруге тырысуларын сұрадық. Талдаудың дұрыс шығуы үшін қатысушылардың ең бірінші реакциясы өте маңызды болып табылады.

Сауалнамаға жалпы саны 370 адам қатысты. Олардың арасында 30% – ер адам, 70% – әйел адам. Жас мөлшеріне қарай 6% – 17-21 жас аралығында, 43 % – 28-35 жас аралығында, 40 % – 36-45 жас аралығында, 11 % – 46 жастан жоғары.

Сауалнаманың нәтижесіне қарай біз, таңдап алынған терминдерді талдап бірнеше топтарға бөліп қарастырдық.

Әдебиетке шолу

Мақалада А.В. Зеленин, Т.Н. Бузева, Е.Н. Геккина, А.Ю. Кожевников, Л.А. Араева, М.И. Федосеев, С. Берарди, Л.М. Буглакова, И.Т. Вепрева, А.В. Карлуччио, Т.И. Тихонович, Л.В. Рацибурская, Л.Н. Третьякова т.б. еңбектеріне шолу жасалады.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі медиамәтін кірме сөздерді насихаттаудың негізгі көзіне айналып отыр.

Қоғамда шет тілдік терминдерің енуіне қатысты екіұшты, қарама-қайшы пікір қалыптасқан. Оның бірі – кірме терминдерді бәз қалпында қабылдап алуға қарсылық, мұндай пікірдің жақтастары кірме сөздердің барлығын қазақ тілінің икеміне жығуды, тілге сындыруды, баламасын ойлап табуды қолдайды. Екіншісі – халықаралық кірме терминдерді еш өзгеріссіз, сол қалпында тілге кіргізіп алуды жақтайды. Осы үдерістердің екеуі де тікелей бұқаралық ақпарат құралдарының қатысуымен жүзеге асырылады. Біздің пікірімізше, кірме сөздерден тіл зардап шекпейді. Сөйлеу бұзылуы мүмкін, тіл бұзылмайды.

2020 жылы халықаралық неологизмдер мен протологизмдер пайда бола бастады және олар дүниежүзі тілдеріне тез тарай бастады. Олардың көпшілігін ДДҰ/ (ВОЗ) қолданысқа енгізді. Неологизмдер аяқастынан пайда болып, күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналып кететін жағдайлар мен құбылыстарды түсіндіруге, атауға, сипаттауға көмектеседі. Төменде біз, пандемияға қатысты пайда болған бірнеше неологизмдер мен протологизмдерді ұсынып отырмыз. Мұндағы протологизм <protologism> (грек. protos-алғашқы, бастапқы, logos-сөз) дегеніміз – белгілі бір автор немесе топ мүшелері алғаш болып қолданысқа шығарған, алайда неологизм болып бекіп үлгермеген жаңа сөз. Протологизмдер тілдің лексикалық бірлігі ретінде жаңа құбылысты атау, тілдің лексикалық және концептуалды жүйесіндегі олқылықтардың орнын толтыру үшін жасалады. Протологизмдердің неологизмдерден басты айырмашылығы – жаңа атау ретінде енген, алайда көпшілік қолданысқа түспеген, неологизмдерге айналып үлгермеген жаңа сөздер. Протологизмдер уақыт өте келе, БАҚ-да, әлеуметтік желілерде кеңінен тарала бастағаннан кейін бірте-бірте табиғи жолмен неологизмдерге айналып кетеді. Ең алғаш рет бұл терминді 2000 жылдардың бас кезінде американдық әдебиеттанушы-теоретик М. Эпштейн ойлап тапты. Қарапайым тілмен айтқанда, протологизм – жақында ойлап табылған, ал неологизм – тілде қолданыста жүрген жаңа сөз.

2020 жылы қолданысқа еніп, неологизмге айналып кеткен протологизмдер:

Тәжтажал COVID-19 коронавирустық инфекциясы арқылы жұғатын вирустың халықарасын датарған атауы. Тәжтажал жұқтырған адамның келуі – әуе компанияларының салғырттығы және әуежайдағы кеден қызметкерлерінің немқұрайлығы (<https://sn.kz/sn-aleumet/66777-zhurnalst-koronavirus-zhuk-tyrgan-adamnyn-keluine-ue-kompaniialarynyn-salgyrttygy-men-uezhaidagy-keden-kyzmetkerlerinin-nemku-r-ailygyn-kin-lap-otyr>).

Тәжді вирус Коронавирустың ел ішінде тараған қазақшаланған атауы. *Шымкентте тәжді вирус және пневмония ауруымен науқастанғандардың қарасы күн сайын артып барады. 24-наурыз бен 24-маусым аралығында 2559 науқас індет ілмегіне ілінді. Өкінішке орай соның тең жартысының кеселі симптомсыз. Яғни, ауру белгілері білінбейтін науқастар дертті таратушы ошаққа айналуы бек мүмкін. Мамандар осыған алаңдайды. Ал, карантинге алынып, оқшауланғандар саны 3440-қа жетті* (https://shymkenttv.kz/kz/news/society_public/kaladagy-kazirgi-ahual-2).

Бетперде Медициналық қорғаныш құрал. *Бетперде мен қолғаптар кию, қолды жуу және антисептик пайдалану – коронавирустан қорғану үшін негізгі сақтық шаралары. Қазақстанда төтенше жағдай режимі жойылды, бірақ карантин сақталуда. Эпидемия-логиялық жағдай шектеулерді толығымен жоюға мүмкіндік бермейді. Ауру турал есеп күн сайын толықтырылып отырады және қауіп жоғары болып қалып отыр* (<https://ortalyq.kz/betperde-kiip-ol-alyspaj-zh-ne-bir-birinen-ara-ashy-ty-sa-tap-kezdeshu-sanepidrezhim-erezheleri-turaly/>).

Инфодемия (ағыл. Infodemic: «ақпараттық», «пандемия» және «эпидемия»).

Жағымсыз. Қауесет, фейк/ жалған ақпарат тарату, ақпаратты әсірелеу/ бұрмалау арқылы жағдайды ушықтыру, шындықты жоққа шығару арқылы стресстік жағдай туғызу. COVID-19 пандемиясы туындатқан дағдарыстың барлық салаға кері әсерін тигізгені мәлім. Оның ішінде, медиакеністікті қосқанда, ақпарат саласы бар. Индет Қазақстанды да айналып өткен жоқ. Журналистер қауымы хабар тарату және шынайы ақпарат алуда бұрын-соңды болмаған қиындықты бастан кешірді. Мұны ұғыну осы саладағы түйінді мәселелерді қайта қарауға мәжбүрледі. Қазір бүкіл жұмыс пандемия кезеңіндегі жаңа талаптар және оған ілескен инфодемияны ескере отырып жолға қойылды. Инфодемия мемлекеттерге пандемиядан бетер зиянын тигізді. Оны еңсеру үшін бәріміз бірігіп әрекет етуіміз керек (<https://jasqazaq.kz/2020/10/02/infodemiya-virustan-da-khauipti/>).

Локдаун (ағыл. lockdown). Карантин, кәсіпорындардың, қоғамдық қызмет көрсету орындарының, халыққа қызмет көрсету орталықтарының, ойын-сауық, спорт, мәдениет т.б. орталықтарының жұмысын уақытша тоқтату, өзін-өзі оқшаулаудың қатаң режимін енгізу. Қостанай облысының алты қаласында локдаун (индетке байланысты білім беру, мемлекеттік және сауда-ойын-сауық ұйымдарының жаппай жабылуы), режимін енгізу туралы шешім қабылданды деп хабарлайды KAZ.NUR.KZ Қостанай облысының Өңірлік коммуникация қызметінің Facebook-тегі ресми бетіне сілтеме жасай отырып. (<https://kaz.nur.kz/society/1861594-kazakstanny-alty-kalasynda-lokdaun-rezimi-engizildi/>).

Ағылшын тілінен енген кірме сөз. Пандемияға байланысты әлем халқы аурумен күресу мақсатында күшейтілген карантиндік шараларды енгізген кезде төрткүл дүниеге тараған термин. Ағылшын тіліндегі Collins English Dictionary сөздігінде lockdown термині алғашында түрме жаргоны ретінде қолданылған. Collins сөздігі бұл сөзді 2020 жылдың «жыл сөзі» деп атады (Collins English Dictionary).

Коронаскептиктер мен коронадиссиденттер (корона+скептик, корона+диссидент). Коронавирустың бар екеніне сенбейтін адамдар. *Өмір мен денсаулық жайлы сөз қозғалғанда барлық жаңа нәрсеге күдікпен қарайды, адам тексерілмеген заттан қорқады және өзі арқылы препаратты бірінші болып сынаушылардың қатарынан болғысы келмейді. Бұл топ вирустың қауіпті екеніне сенбейтін коронаскептиктер категориясымен тіркеседі. Тағы бір мотив белгілі бір вакциналаудың белгілі бір қауіптілігі бар деген кейбір адамдардың сенімділігімен, вакциналаудың зиян келтіру үшін тікелей алдау болуы мүмкін деген күдікпен байланысты, вакциналаудан бас тартудың себептері туралы ашық сұраған кезде олар: «бұл чиптеу», «мен вакциналау түрінде не жасалатынын білмеймін» және т.б. жауап береді* (Маңғыстау облысы «Қоғамдық коммуникация орталығының» Facebook парақшасы).

Коронавирустық дүрбелең (паника) *Қорқыныш сезімінің туындауы. Коронавирустық пандемия бірнеше айдан бері әлемде өрішіп келеді, осы уақыт ішінде көптеген зерттеулер жүргізілді, тіпті одан да көп материалдар мен жаңалықтар жарияланды. Украин дәрігері Наталья Николаева өзінің Facebook парақшасында сенуге тұрарлық нәрсе туралы және осы қиын уақытта неге дүрбелең болмау керектігі туралы айтты* (<https://www.forumdaily.com/kk/smotrite-kino-i-chitajte-knigi-ukrainskaya-vrach-rasskazala-rochemu-ne-stoit-panikovat-iz-za-koronavirusa/>).

Қашықтан жұмыс істеу/удаленка Кеңседе емес, үйде отырып жұмыс істеу форматы. Пандемия біткеннен кейін біз кеңсеге қайта ораламыз ба? «Удаленка» біз үшін уақытша режим болды ма? Бизнес үшін қай тәртіп тиімді? Осы сұрақтарға жауап іздеген

Nege.kz тілшісі отандық HR мамандармен кездесті (https://nege.kz/news/world/ofis_vs_udalanka_koronavirus_ketkennen_keiin_kalai_zhumis_isteimiz_20200913130651).

Қашықтан жұмыс істеуіркесі 2020 жылдың 18 наурызынан бастап карантиндік шараларды күшейтуге байланысты көптеген кәсіпорындар мен компаниялар, оқу орындары мен зерттеу институттары, қоғамдық-көпшілік орындар өз қызметкерлерін қашықтан жұмыс істеуге ауыстыруға мәжбүр болған уақытта өзектіленді. Сөйтіп бұл термин уақыт өте келе, ауызекі сөйлеу стилінен шығып, нейтралды позицияға өтеді де, ақпараттық басылымдар мен ресми контексте белсенді қолданыла бастайды.

Антиваксерлер Вакцинация егуге қарсы адамдар. Әлемді коронавирус инфекциясы жаулағалы бері оған қарсы ем-домға қауесет таратушылар қаптап кетті. Қазақстанда да ел аузындағы әнші, спортиші, ақындар әлеуметтік желіге ұшақтар мен тікұшақтардың «ауаға пандемия таратып жүргенін» ескертуді әдетке айналдырған еді. Енді, міне екпе атаулыға қарсы пікірдегі антиваксерлер жұртты «вакцина құрамында чип те, ауыр металдар мен сұйық кристалдар да бар екеніне» сендіруге тырысып бағуда (AIQYN ақпараттық порталы <https://aikyn.kz/144373/antivakser-bilgennin-tilin-almaytyndar/>).

ӨЖЖ (ИВЛ) Өкпені жасанды желдету аппараты. Қанды оттегімен қанықтыру, өкпеденкөмірқышқылгазыншығару мақсатында қолданылатын медициналық құрал. Сол сияқты облысқа 180 жеддел жәрдем машинасы, 12 жылжымалы медициналық кешен, 3 цифрлы және 15 жылжымалы рентген аппараттары, сондай-ақ 3 компьютерлік томография, 150 ИВЛ аппараттары және басқа да қажетті жабдықтар сатып алынды (<https://egemen.kz/article/252800-taldyqorghanda-koronavirusty-erte-anyqtaughamumkindik-beretin-dguye-iske-qosyld>).

Өзін-өзі оқшаулау (самоизоляция) Адамдардың қоғамнан өзін-өзі уақытша оқшаулауы. Жалпы «өзін өзі оқшаулау» (самоизоляция) деген түсінікті бұл індет келмей тұрғанда жапондықтар қолданысқа енгізген. Жапонша ол «Хикикомори», яғни дағдыны тез ауыстыруды, тұрмыс дәстүрін, тұлғалық жүріс-тұрысты, қоғамнан ерікті түрде өзін адалауды сипаттайды. Өзін өзі оқшаулау бұл ел үкіметінің індеттің өршуіне байланысты азаматтарға жариялаған жеддел әрекеті және қандай да болмасын жас ерекшеліктеріне қарамай уақытша үй карантині (<https://adyrna.kz/post/36384>).

Коронавирустық концерт Германияда «коронавирустық» концерт өтті. Қойылым кезінде барлық көрермендер FFP2 маскасын тағуы керек болған. Сондай-ақ, олар COVID-19 сынағын алдын-ала жасаған (<https://baq.kz/news/othernews/germaniyada-koronavirusty-kontsert-tti/>).

Коронажаңалықтар Елде және әлемде коронавирустық инфекция дәуірінде болып жатқан оқиғалар мен жаңалықтар. *Корона жаңалықтар.* Зидан Алжир құрамасына барады, Икарди «Ювенте» ауысады, «Олимпиакос» келісілген матч ойнапты (<https://aladop.kz/post/korona-zhanalyqtar-zidan-alzhir-quramasyna-barady-ikardi-yuvege-auysady-olimpiakos-keliselgen-match-oinarty-38275/>).

Әлеуметтік қашықтық Коронавирустық инфекция COVID-19-дың таралуын болдырмауға, тоқтатуға көмектесетін іс-шаралар кешені. Канцлер Ангела Меркель баспасөз мәслихатында коронавируста қарсы әзірге дәрі немесе вакцина табылмағанын айтып, эпидемияның әлі аяқталмағанын қайталады. Меркель Франкфурт қаласында өтен аптада бір шіркеуде болған діни жиынға қатысқан көптеген адамға коронавирус жұққанын айтып: «Жейбір оқиғаларда вирустың қаншалықты тез тарағанын байқап

отырмыз. Сондықтан мұқият болуымыз керек» деді. Сонымен қатар федералдық үкімет пен уәлаяттар арасында келісілген келісімге сәйкес, Covid-19 эпидемиясының таралымының алдын алу мақсатымен 5 маусым күніне дейін шешім берілген 1,5 метр әлеуметтік қашықтықты сақтау ережесі 29 маусым күніне дейін созылды (<https://www.trt.net.tr/kazakh/liem/2020/05/28/lieumiettik-k-ashyk-tyk-ty-sak-tau-kieriek-1424720>).

Төсек-орын/койкоорын (орыс. койкоместо) Индеттің таралу өсіміне байланысты ауруханаларда қосымша орындар бөлу, жаңадан жедел палаталар салу. Бұл туралы Маңғыстаудағы коронавируспен күрес шаралары тақырыбына арналған онлайн-брифингте облыс әкімі Серікбай Трұмов мәлімдеді. Жалпы денсаулық сақтау ұйымдарында барлығы 1766 төсек-орындар дайындалды. Соның ішінде, инфекциялық стационарда 230 төсек орын, провизорлық стационарда 1346 төсек орын және карантиндік стационарда 190 төсек орын жасақталды (<https://open-almaty.kz/kk/surak-zhauap-koronaviruskarsy-vakcinalau-turaly>).

Коронадағдарыс/Коронакризис SARS-CoV-2 коронавирустантуындаған COVID-19 коронавирустық инфекциясының таралу жылдамдығының өсуіне байланысты дүниежүзі бойынша жарияланған пандемия салдарынан әлемнің бірқатар елдерінде орын алған саяси, экономикалық және әлеуметтік дағдарыстың жалпыланған атауы. Қазақстанның 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму Жоспары: стратегиялық міндеттер, коронадағдарыс салдарын еңсеру шаралары (Strategy 2050 аналитикалық шолу порталы <https://strategy2050.kz/amp/news/aza-stanny-2025-zhyl-a-deyingi-ltty-zhospary-strategiyaly-mindetter-koronada-darys-saldaryn-e-seru-sh/>).

Қызыл аймақ Коронавирус бағдаршамы. 100 адамға шаққанда, 50-ден аса адамда инфекцияны жұқтыру жағдайы анықталса, сонымен қатар R бірліктен асып кетсе «қызыл аймақ» деңгейі беріледі. «Қызыл аймақта» Нұр-Сұлтан қаласы, «сары аймақта» – 6 өңір: Алматы қаласы, Атырау, Павлодар, Батыс Қазақстан, Ақмола және Қарағанды облыстары орналасқан. Қалған 10 өңір – «жасыл аймақта» (<https://primeminister.kz/kz/news/kazakstan-covid-19-auryy-boyunsha-zhasyl-aymakka-otti-1054846>).

Коронавирус штаммы Коронавирус COVID-19 инфекциясының мутацияланған түрі. Жапон жұртында әлемнің 40 тан астам еліне тарады деген коронавирустың жаңа штаммынан басқа мутацияға ұшыраған КВИ-дің тағы бір түрі шықты (<https://egemen.kz/article/260823-covid-19-dynh-qauipti-dganha-shtammy>).

Сатурация Қанның оттегімен қанығу деңгейі. Сатурацияны өлшегенде паровоз ойнаймыз: пульсоксиметрде қозғалатын шкала бар, баладан пойыздың қайда жеткенін айтуды сұраймыз, – дейді Ордина (<https://www.azattyq.org/a/russia-covid-children-hospital/31561975.html>).

Карантин Қазақстан Республикасының карантин қызметі сырттан әкелетін аса қауіпті (карантиндік) жұқпалы аурулардың алдын алуға, олардың таралуына жол бермеуге бағытталған жалпы мемлекеттік шаралар жүйесі (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P940000579_).

Коронавирусты пневмония *Өкпенің қабынуы.* Қазақстанда соңғы екі айда пневмониямен ауырған науқастардың басым бөлігінен коронавирус анықталмаған. Алайда сарапшылар жазда пневмонияның өршуіне коронавирус әсер еткенін жоққа шығармай, бактериалды және коронавирусты пневмония деп екі бөлек қарастырып отыр. Кеше ДДСҰ денсаулық сақтау саласы бойынша төтенше жағдайлар бағдарламасының директоры Майкл Райан пневмонияның бұл түрі дұрыс диагноз қойылмаған Covid-19 болуы мүмкін деген пікір айтты. Қазіргі таңда ДДСҰ Қазақстанның Денсаулық сақтау министрлігімен тығыз байланыс орнатып, тест сапасын тексеруге кіріскен (<https://>

informburo.kz/kaz/koronavirustyy-pnevmoniya-ony-belgler-anday-zhne-alay-emplu-kerek-.html).

ПТР тест Биологиялық материалдағы анықталатын нуклеин қышқылдарындағы (ДНК) аз концентрациялы фрагменттердің айтарлықтай ұлғайтылуын қамтамасыз ететін молекулярлық биологиядағы эксперименталды әдіс. ПТР – полимеразды тізбекті реакция – адам ағзасында инфекция, оның ішінде SARS-CoV-2 вирусының РНК-сы бар-жоғын анықтауға көмектесетін әдіс. Бірақ бәрі соншалық оңай емес. Қазақстанда ПТР тест қорытындысы дұрыс шықпайтын кездер көп кездеседі. Әлеуметтік желіде адамдар бір сағат ішінде басқа зертханада қайта тапсырған ПТР тест басқа нәтиже көрсеткенін айтып, жиі шағынады (<https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-i-passed-the-pcr-test-in-two-places-the-results-are-different-why-is-this-happening/30967967.html>).

Ұжымдық иммунитет Ұжымда жүретін иммунологиялық үдерістер. Аурудың таралуын тақтататын адамдардың белгілі бір «критикалық» санына жету. «Ұжымдық иммунитет қана індетпен күресуге көмектеседі. Сондықтан екпе қабылдауымыз керек. Бүгінде қаланың барлық емханаларында тегін вакцинация ұйымдастырылуда» – деп, қала әкімінің орынбасарлары А. Садубаев тұрғындарды екпе алуға шақырды (<https://www.elana.kz/uzhymdyq-immunitet-qana-indetpen-kuyresuge-komektesedi/>).

Коронаэнтрузиаст Коронаскептиктер мен коронадиссиденттерге қарсы топ. Коронаэнтрузистер коронавирустан қорғану шараларын толықтай ұстанады: масканы үнемі тағып жүреді, халықты карантиндік шараларды қатаң сақтауға шақырады (<https://massaget.kz/layfstayl/alemтанu/62729/>).

Короначеллендж Елде және әлемде кең тараған түрлі интернет-эстафеталар. «Челлендж» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «шақыру» деген мағынаны береді. Әлеуметтік желілер арқылы желі қолданушысын жаһандық трендтерден қалмауға үндейді. Каронавирус кет, кет, кет! Халықаралық Челлендж! (https://www.instagram.com/p/B9qBabJFBAZ/?utm_source=ig_embed&ig_rid=9932a0e6-5497-4993-87fd-0241d37fcf36). Песня про коронавирус, новый челлендж. Казахстанский композитор и певец Марат Омаров сочинил песню про коронавирус, которая моментально стала вирусной. Самым ярким получились слова припева, они звучат так: «Коронавирус — нет, нет, нет... коронавирус — кет, кет, кет... жакындама... жолама...» (<https://knews.kg/2020/03/17/pesnya-pro-koronavirus-novyi-chellendzh/>).

Коронафейк COVID-19 коронавирустық инфекция туралы әлеуметтік желілер мен мессенджерлерде халық арасында дүрбелең туғызу мақсатында таратылатын жалған, негізі жоқ хабарламалар. Апталық шолу: Платонов мәлімдемесіне фактчек, құбыжық туралы жалған видео, коронафейк және басқалары туралы (<https://knews.kg/2020/03/17/pesnya-pro-koronavirus-novyi-chellendzh/>).

Ұзаққа созылған карантин салдарынан халық арасында COVID-19 коронавирустық инфекцияға қатысты тараған ойдан шығарылған түрлі оқиғалар мен әңгімелер.

Сонымен қатар, зерттеуді жүргізу барысында, контент-талдаудың нәтижесінде біз, тілдің ішкі ресурстары арқылы жаңа атаулардың қалыптасуының, кейбір сөзжасамдық құралдардың, оның ішінде «корона» сөзінің өнімділігін байқадық. Тілімізде жүріп жатқан жаңа тілдік тенденциялардың қарқынды серпін алғандығын да көрдік. Осы жағынан алғанда, біз пандемияға қатысты пайда болған жаңа сөздерді жасалу жолдарына қарай бірнеше тақырыптық топтарға бөліп қарастыруды жөн санадық.

1. Бірінші топқа бұрын тілде бар, алайда 2020 жылдан бастап қайта өзектіленген сөздерді жатқызыдық. Бұл лексемалардың көпшілігі жалпы қолданыста бұрыннан бар,

олардың өзін екіге бөліп қарастырдық: 1) семантикасы өзгеріске ұшыраған лексемалар: бетперде, коронавирус, төсек-орын (койко-место), «ақ халатты абзал жан» т.б. 2) өзінің бастапқы мағынасын сақтап, қайта өзектіленген лексемалар: карантин, өзін-өзі оқшаулау, қашықтан жұмыс істеу, ПТР-тест, ӨЖЖ (ИВЛ), антидене, сатурация, коронавирус штаммы, екпе, пневмония т.б.

Мәселен бір ғана бетперде лексемасын алып талдайтын болсақ, оның семантикасының өзгеріске ұшырағанын аңғарамыз. Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде бетперде сөзінің семантикасы реестрда бес мағынамен көрсетілген. Оның бастапқы мағынасы театрландырылған ойындар мен күлдіргі рөлдерде, карнавалда, сауық кештерінде өзін танытпау үшін киетін жасанды бет жамылғысы (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. 2011: 744) ретінде болған. Ал, «Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында ертеде өлік жөнелту салтында мүрденің бетіне жапқан ғұрыптық орамалдың немесе кездеме бұлдың атауы деп берілген (Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. 2011: 738). Соңғы мағынасы адамды бір нәрсенің зиянды әсерінен қорғау үшін бетті немесе беттің бір бөлігін жасырып тұратын арнайы жапсырма, маска ретінде қазақ тілінің онлайн сөздіктерінде беріліп жүр (Словопедия, онлайн-сөздік). 2020 жылы осы соңғы мағынасы қайта өзектілене түсті.

2. Екінші топқа тілде қолданыс жиілігі жоғарылап, белсенділігі артқан сөздерді жатқыздық. Бұл топта да қолданыста бұрыннан бар, бірақ аздап семантикалық өзгеріске ұшыраған және жиілігі артқан сөздер қамтылды. Мәселен, жеңіл түр (легкая форма), екінші толқын (вторая волна), қызыл аймақ. Мұндағы екінші толқын тіркесін алып қарайтын болсақ, бұрын бұл биграмма (биграмма – бұл мәтінде немесе мәтіндер корпусында бір-біріне тіркескен екі сөз.) жоғарғы оқу орындарына талапкерлерді қабылдаудың екінші кезеңін білдіретін болған. 2020 жылы мағынасы сәл өзгеріске ұшырап, екінші толқын деп негізінен коронавирус инфекциясы өршіген екінші кезең аталып кетті. Тәжді вирус пандемиясына байланысты пайда болып, белсенділігі артып, жиілігі жоғарылаған сөздер: каронадемалыс, зум, каронажаңалық, айыппұл, коронабокст.б.

3. Үшінші топқа екі сөздердің бірігуі арқылы жасалған жаңа терминдерді жатқыздық. Мысалы, каронадағдарыс, каронасептик, каронадиссидент, каронаэнтузиаст, тәжта-жал, коронақор, каронастатистика, коронафейк, каронамиф, кароначеллендж, корона-бизнест.б.

4. Тіркес арқылы жасалған терминдер: қашықтан оқу/жұмыс істеу, коронавирустық дүрбелең, коронавирустық концерт, коронаэкономикалық талдау, карона соққы, тәжтажал апаты, коронавирус дәуірі, ұжымдық иммунитет, әлеуметтік қашықтық, санитарлық талаптар, бақылау комиссиясы, эпидемиологиялық жағдай, сақтық шаралары, коронавирустың симптомдары, вирустың алдын алу, маска режимі т.б. Осында ерекше айта кетерлік жайт, маска сөзінің қазақша бетперде түріндегі баламасы бола тұра, әлеуметтік желілерде, интернет-ресурстарында, ақпараттық порталдарда, жаңалықтарда, ресми ақпараттарда орыс тіліндегі «масочный режим» биграммасы еш өзгеріссіз маска режимі тіркесімен беріліп жүр.

5. Қысқарту арқылы жасалған, аббревиатура түрінде жиілігі жоғары сөздер: ДДҰ (ВОЗ) – дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы, ПТР (ПЦР) – полимеразды тізбекті реакция, МРТ - магнитті резонанстық терапия, ӨЖЖ (ИВЛ) – өкпені жасанды желдету аппараты, SARS – severe acute respiratory syndrome (ауыр түрдегі респираторлық

синдром) т.б. Осындағы ПТР және ӨЖЖ аббревиатураларының орыс тіліндегі нұсқалары: ПЦР, ИВЛ қазақстандықтардың арасында күнделікті өмірде, денсаулық сақтау саласында жиі қолданыста.

6. Префиксoid, аффиксoid сөзжасамдық жолымен жасалған терминдер: пульсоксиметр, вакуум-камера, *Vip-палата, онлайн-оқу, оффлайн-жұмыс* т.б.

7. Кірме сөздер: коронатайм, локдаун, пандемия, COVID-19, инфодемия, штамм, пандемия т.б.

Қорытынды

Жоғарыда берілген неологизмдердің, семантикасы өзгеріске ұшыраған лексемалардың және бастапқы мағынасын сақтап қайта өзектіленген сөздер мен сөз тіркестерінің қазақтілді иелменге түсініктілігі мен олардың қолданыс жиілігі жүргізілген сауалнаманың нәтижесіне сәйкес төмендегіше анықталды:

1-кесте – COVID-19 пандемиясына байланысты қазақ тілінде пайда болған сөздердің жалпыға түсініктілігі мен оның қолданыс жиілігінің деңгейін анықтау мақсатында жүргізілген сауалнаманың қорытындысы

Жауаптың нұсқасы	Таңдалған жауаптардың нәтижесіне қарай түсініктілігі мен жиілігі бойынша берілген сөздер (қолданыс жиілігі санмен көрсетілді)	Негізгі топтар
1. Білемін, таныстарымнан естідім өзім де қолданамын	Бетперде 370, тәжтажал 266, карантин 370, қызыл аймақ 370, ұжымдық иммунитет 362, санитарлық талаптар 368, эпидемиологиялық жағдай 251, коронавируc cимптомдары 366, маска режимі 370, локдаун 255, екпе 370, қашықтықтан жұмыс істеу 241, коронавирустық пневмония 259, антидене 154, екінші толқын 348.	Коронавирус инфекциясына қатысты пайда болып, семантикасы өзгеріске ұшыраған және өзінің бастапқы мағынасын сақтап, қайта өзектіленген лексемалар.
2. Білемін, басқалардан естідім, бірақ өзім қолданбаймын	ПТР-тест 81, тәжді вирус 103, коронасептиктер және коронадиссидентер 96, коронавирустық дүрбелең 88, өзін-өзі оқшаулау 100, коронажаңалықтар 189, әлеуметтік қашықтық 205, төсек-орын/койко орын 146, коронадағдарыс 230, коронавирус штаммы 153, сатурация 206, жеңіл түрі 197, коронасептик 274, коронастатистика 244, коронаэкономика 66.	Екі сөздің бірігуінен, сөздердің тіркесуі арқылы жасалған сөздер немесе тілде бұрыннан бар, пандемияға байланысты мағынасы өзектіленген сөздер.
3. Білмеймін, бірақ мағынасын түсінемін	ӨЖЖ 109, коронавирустық концерт 94, инфодемия 74, короначеллендж 82, коронафейк 104, коронадемалыс 136, коронамиф 163, коронабизнес 63, коронасөккі 90.	Екі сөздің бірігуі арқылы оның ішінде түбірі корона сөзі болып келетін кірме сөздер.
4. Білмеймін, мағынасын түсініп алуға болады	Коронабокс 75, коронадиссидент 134, коронатайм 81, инфодемия 54.	Екі сөздің бірігуі арқылы оның ішінде түбірі корона сөзі болып келетін кірме сөздер.
5. Білмеймін, мағынасын да түсінбеймін	ӨЖЖ 98, коронаэнтрузиаст 114, коронадиссидент 81, коронақор 131, ДҰҰ 62, инфодемия 119.	Біріккен және аббревиатура түріндегі сөздер.

Осылайша, зерттеу материалдарын талдау нәтижесінде біз келесі тұжырымдарға келдік:

1) 2020 жылы SARS-COVID-19 коронавирустық инфекциясына қатысты пайда

болып, семантикасы өзгеріске ұшыраған лексемалар мен өзінің бастапқы мағынасын сақтап, қайта өзектіленген лексемалардың қолданыс жиілігі өте жоғары;

2) екі сөздің бірігуінен, оның ішінде корона сөзімен тіркесу арқылы жасалған жаңа сөздердің мағыналары көпшілікке түсінікті, информанттар оларды оңай таниды, бірақ сөйлеу процесінде көп қолданбайды. Мұның себебі бұндай сөздердің ұзын, шұбалаңқы болып келуімен байланысты болуы мүмкін;

3) өнімді сөзжасамдық құралдар: префиксойдтар, аффиксойдтар арқылы жасалған лексемалардың қолданыс жиілігі айтарлықтай жоғары болмағанымен, оңай түсініледі. Қолданыста ешқандай қиындық туғызбайтыны анықталды;

4) тіркесу арқылы жасалған терминдердің қолданыс аясы кең, жиілігі жоғары;

5) қысқарту арқылы жасалған, аббревиатура түріндегі сөздердің (мыс.: ДДҰ, ӨЖЖ) жиілігі жоғары болғанымен, информанттардың көпшілігі танымайтындығы анықталды.

Сонымен қатар корона элементінің грамматикалық құрылысына қарай оларды күрделі сөз деп атаудың өзі екіұшты екенін түсіндік. Оның себебі: бір жағынан, корона компоненті жеке тұрғанда дара сөз ретінде қолданыла алмайтын, грамматикалық мағынадан гөрі сөзжасамдық өнімді құрал ретінде аффиксойд сипатына толық сәйкес келеді. Екінші жағынан, 95% жағдайда бірінші компоненті зат есімдермен бірігіп, зат атауын білдіреді және постпозициядағы зат есімге қатысты атрибутивті функцияны атқарады.

Неологизмдердің құрылымын, құрылысын, қызметін, семантикасын, пайда болу жолын зерттей отырып тіл ғылымының жекелеген салалары: лексикологияның, грамматиканың, стилистиканың өзекті мәселелеріне, сұрақтарына жауап беріп қана қоймай, қоғам өмірінде орын алып жатқан жаңа тенденцияларды да байқауға болады. Әрбір өзін сыйлайтын ел өз тілінің сөздік қорындағы болып жатқан өзгерістерді бақылауға алуы қажет екені анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

Löbbeke A. Irgendwas mit Corona. Das Wort des Jahres. Ostseezeitung. 1.12.2020.

Collins English Dictionary [13th edition]

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. Алматы. 2011. - 744 б.

Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. Алматы. 2011. – 738 б.

Словопедия. Информатика және компьютерлік технологиялар бойынша ағылшынша-қазақша онлайн сөздігі

REFERENCES

Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 3-tom. Almaty. 2011. – 744 b.[Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3. Almaty. 2011. – 744 P.] (in Kazakh)

Slovopedija. Informatika zhane komp'juterlik tehnologijalar bojnsha agylshynsha-qazaqsha onlajn sozdigi [English-Kazakh online dictionary of Computer Science and computer technologies] (in Kazakh)

Collins English Dictionary [13th edition]

Löbbeke A. Irgendwas mit Corona. Das Wort des Jahres. Ostseezeitung. 1.12.2020.

Qazaqtyn jetnografijalyq kategorijalary, ugymdary men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 1-tom. Alamy. 2011. – 738 b.[Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 1.2011. – 738 P.] (in Kazakh)

T.B. Ramazanov*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: take_kzz@mail.ru

FEATURES OF USAGE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN NEWSPAPER TEXTS

Abstract. Language is a social phenomenon that is constantly changing, developing and replenishing. All the changes and innovations taking place in society are brought to life through language. In connection with the transition into circulation and the formation of new language applications, the press service performs a special function. The acquisition of sovereignty and independence by our country, the acquisition of the status of the state language led to a new development of the Kazakh press. In order for the press to find innovations in the development of speech, we must, of course, systematically study its language.

Taking into account the above, the article considers the issues of formation and development of the Kazakh literary language, the language of the press from the point of view of a new stage since the acquisition of sovereignty by our country, where, in particular, the previously expressed theoretical considerations and collected materials on the use of phraseology in the media are analyzed. Phraseological units were collected from the newspapers «Zhas Alash» and «Ontustik Kazakhstan», the features of their use and occasional forms were determined. As a source for our article, the numbers of these newspapers published since 2010 are taken. Scientific conclusions on the use of phraseological units in the modern press were presented.

The article is written on the basis of a research project on grant funding «Written heritage and text studies: orthograms, word formation and linguopoetics of a literary text in journalism of the early twentieth century».

Key words: linguistics, phraseology, the language of the press, mass media, newspaper texts, occasional forms.

Т.Б. Рамазанов*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: take_kzz@mail.ru,

ҚАЗІРГІ ГАЗЕТ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Тіл – үнемі өзгеріп, дамып, толығып отыратын қоғамдық құбылыс. Қоғамда болып жатқан өзгеріс, жаңалықтардың бәрі тіл арқылы таңбаланып өмірге еніп жатады. Өмірге келіп жатқан жаңа тілдік қолданыстардың айналымға еніп, қалыптасып тұрақталуында баспасөздің атқаратын қызметі ерекше. Еліміздің егемен-дік алып, тәуелсіздік тұғырына көтерілуі, тіліміздің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы қазақ баспасөзінің де жаңа арнаға түсіп, жаңаша дамуына алып келді. Баспасөз дамуындағы жаңалықты сөз ізденістерді тап басып көрсете білу үшін алдымен, әрине, оның тілін жүйелі түрде зерттей, зерделей түсуіміз керек.

Мақалада жоғарыда айтылған жайттар ескеріле отырып, қазақ әдеби тілін қалыптастырып, дамытудағы баспасөз, баспасөз тілі еліміз егемендік алғаннан бергі жаңа кезең тұрғысынан қарастырылып, мұнда, әсіресе, фразеологияның баспасөздегі қолданысына бұрын айтылған теориялық ой-пікірлер мен жиналған материалдарға талдау жасалынып, зерттеу жүргізіледі. «Жас Алаш», «Оңтүстік Қазақстан» газеттеріндегі фразеологизмдер жиналып, олардың қолданыс ерекшелігі мен окказионалдық түрлері анықталды. Аталған газеттердің 2010 жылдан бері шыққан саны мақаламызға дереккөз ретінде алынды. Қазіргі газет мәтіндеріндегі фразеологизмдердің тақырыптық топтары анықталды. Атап айтқанда, жұмыссыздық, дағдарыс, білім, сайлау мәселелеріне қатысты фразеологизмдер жинақталып, сара-ланды. Газет мәтіндеріндегі фразеологизмдердің аймақтық қолданысқа қатысты ерекшеліктері де мақала мәтнінде талданды. Қазіргі баспасөздегі фразеологизмдердің қолданысына қатысты зерттеулерге сүйене отырып, ғылыми тұжырымдар ұсынылды.

Мақала «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғасыр басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» атты гранттық қаржыландыру бойынша зерттеу жобасының негізінде жазылды.

Тірек сөздер: тіл білімі, фразеологизм, баспасөз тілі, БАҚ, газет мәтіндері, окказионал қолданыстар.

Т.Б. Рамазанов*

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*E-mail: take_kzz@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫХ ГАЗЕТНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. Язык – это общественное явление, которое постоянно меняется, развивается и пополняется. Все происходящее в обществе изменения, новшества воплощаются в жизнь посредством языка. В связи с переходом в оборот и формированием новых языковых применений, пресс-служба выполняет особую функцию. Обретение нашей страной суверенитета и независимости, обретение статуса государственного языка привели к новому развитию казахской прессы. Для того, чтобы прессе удалось найти новшества в развитии речи, мы должны системно изучать ее язык.

В статье, с учетом вышеизложенного, рассматриваются вопросы формирования и развития казахского литературного языка, языка прессы с точки зрения нового этапа с момента обретения суверенитета нашей страной, где, в частности, анализируются ранее высказанные теоретические соображения и собранные материалы по использованию фразеологии в СМИ. Были собраны фразеологизмы в газетах «Жас Алаш» и «Оңтүстік Қазақстан», определены особенности их употребления и окказиональные формы. В качестве источника нашей статьи взяты номера данных газет, вышедших с 2010 года. Выделены тематические группы фразеологизмов в современных газетных текстах. В частности, были обобщены и дифференцированы фразеологизмы, касающиеся вопросов безработицы, кризиса, образования, подитических выборов. Особенности регионально употребляющиеся фразеологизмы в газетных текстах также были проанализированы в статье. На основе исследований, касающихся использования фразеологизмов в современной прессе, были предложены научные выводы.

Статья написана на основе исследовательского проекта по грантовому финансированию «Письменное наследие и текстоведение: орфограммы, словообразование и лингвопоэтика художественного текста в публицистике начала XX века».

Ключевые слова: языкознание, фразеологизм, язык прессы, СМИ, газетные тексты, окказиональные формы.

Introduction. Any media is aimed at the listener and the reader, to understand the thoughts and language of the general public, and to meet their needs. The types of sentences inherent in the language of the newspaper are differentiated and sorted in such a way that the vocabulary allows to achieve the same goal. It restricts the use of language, which does not comply with its laws, when it is difficult for the general reader to receive information. That is why the peculiarities of the language of the newspaper are socially based and serve a specific purpose. In short, the vocabulary of the newspaper is socially evaluative, generally communicative, purposeful expressive.

The vocabulary of the newspaper is constantly changing, evolving, obsolete and updated. The vocabulary of the newspaper, even from an evaluative point of view, does not show the same level, it has a periodic nature. This is because some adjectives in the following dictionary have neutral meaning and change. Similarly, this notation for words marked «new» has been removed from newly created dictionaries. Even some newspapers became obsolete and were not included in the new dictionaries. There are various social reasons for the words not being included in the language of the newspaper. The position of the newspaper is directly related to political views. Thus, the social aspect of the newspaper vocabulary becomes clearer. At the same time, the vocabulary of the newspaper is directly subordinated to its activities, in particular, the delivery of information, propaganda.

In addition, newspaper vocabulary contains a number of words that reflect the image and relief of each age. They inform about the spirit, structure and various other conditions of their time. Sometimes, due to various campaigns in the society, certain words, names, phrases in the language of the newspaper become more active. For example, in connection with the election campaign of the President of the Republic of Kazakhstan, the candidate, candidate, proxy, election, democratic election, vote, future, prospect, direction, program, meeting, support group, finance, counter-vote, pro-vote, alternative election, etc.

b. It should be noted that the frequency of words has increased and is widely used in all publications. This also shows a peculiarity of the newspaper's vocabulary, informing that there are factors that form its system.

Frequently used words in newspaper texts can be divided into two groups.

General newspaper words. These words are not considered in connection with a particular topic or genre in a newspaper, a specific newspaper. For example, country, people, state, democracy, politics, cooperation, nation, group, society, international situation, opinion, achievement, contribution, crisis, etc. The names occur in all newspaper headlines, in all genres.

A specific topic, a group of words considered in connection with a particular genre. These words make up the optimal names used in the text to convey ideas. For example, if there are articles on a scientific topic, the term will have a large number of words. This group of newspaper vocabulary includes elements of spoken language, dialectisms, social dialects elements. The peculiarities of this group of words remind us that it is impossible to determine the number of frequently used words inherent in the title of the whole newspaper by statistical counting in a single text, which leads to one-sidedness.

While the social activity of the newspaper is reflected in the elements of socio-political vocabulary, the author's attitude to the event, the situation is expressed in a series of evaluative vocabulary.

A significant part of the newspaper vocabulary belongs to the neutral vocabulary. This type of vocabulary includes the place, time and date of the event.

The functional function and vocabulary structure of the newspaper are considered in close connection with other levels of language, especially semantics. (Momynova, 1999: 79-83).

It is known that a large part of our language is phraseology, that is, regular expressions.

“Phraseology is a phenomenon that exists in all languages, and they can be said to be a unique element of language, inexhaustible juices and juices. The richness of the language, the beauty of the language, the sharpness of the language are the most striking features of these phraseologies. These are the school of learning to express ideas ...

Regardless of what kind of work a writer is from any country, you can find a number of these folk elements of the language. That is, any writer seeks to use the folk form of speech. Hence it is easy to understand that the problem of phraseology in science is the most interesting, the most difficult problem. If we filter out the juice from various works that consider them as scientific problems, we can see what the problems are”(Aitbayev, 1975). According to Aytbaev, it is necessary to identify and study the issue of phraseology in the press.

Due to the independence of our country and the increase in the use of our language, the increase in the number of publications has created competition between them. Therefore, in order to attract more readers, journalists began to pay more attention to effectively communicating something. At the same time, the importance of phraseology, proverbs, and regular expressions increases, which «enliven the word, give the language sharpness, give it a national accent» (Balakayev, 1974).

While the social activity of the newspaper is reflected in the elements of socio-political vocabulary, the author's attitude to the event, the situation is expressed in a series of evaluative vocabulary.

Phraseologisms are a storehouse of expressions that enhance the culture of the language, create the power of speech, reveal the style and content of the language. «The world of phraseology is a unique element that characterizes the richness and imagery of the language» (Syzyk, 1997).- said academician R. Syzyk.

Any of the phraseologies is formed on the basis of the spoken language of the people. Therefore, they cover all aspects of life and are very rich in content. Phraseology, first of all, means a person's notion of life, outlook, intellect, thoughts, emotions. Phraseological idioms are a unique tool that enlivens the word and gives our language a sharp character, national clarity, emotional and expressive color. Regular expressions mean more in less words, increase the stylistic quality of the language.

Research works on phraseology in Turkic studies began to be published after the 40s of the last century. One of the first contributors to this was the Kazakh scientist was I.Kenesbayev. After the 1950s, a great deal of research began in Turkic studies in the scientific solution of many problems in the phraseology formation as a separate discipline in linguistics. At the same time, a review of the published works shows that there are significant results in Turkic studies. First of all, there is a direction of identification and analysis of the basis of regular expressions of each nation in its own language. This is evidenced by studies published by scientists over the years. Right after the beginning of Kazakh phraseology, regular expressions in the Uyghur language - Ch. Saifullin, Azerbaijani phraseology - A. Bayramov, Problems

of Uzbek Phraseology - Sh. Rakhmatullayev, idioms in the Turkish language - A. Dolganov, idioms in the Turkmen language - K. Babayev, idioms in the Kyrgyz language - Zh. Osmanova, on phraseology in the Kumuk language - K. Daibova, phraseology in the Karachay-Balkar language - Z. Zharashueva, phraseology in the Bashkir language - Z. Uraksin, phraseology in the Chuvash language - M. Chernov's research and published (Smagulova, 1996).

The special theoretical study of phraseology in Kazakh linguistics began in the middle of the twentieth century and continues to this day. Our scholars who study phraseology note that there were three schools: Moscow, St. Petersburg, Samarkand, which formed the field of phraseology as a separate subject of linguistics, made theoretical conclusions in determining its objects, place and nature in the language, research methods.

In our review of the Kazakh phraseology study, there are representatives of three schools that are involved in the formation and development of the doctrine of Kazakh phraseology, that is, the research is conducted in the following areas: Kaliyev and M. Sergaliyev's students conducted research on the use of phraseology in the works of individual authors. Kopylenko's students compare phraseologies in national languages and study their transmission in other languages. Academician A. Kaidarov's students are doing ethnolinguistic research on phraseology.

Materials and methods. Since the issues covered in the article are related to the field of phraseology of linguistics, in our research we used the comparison, narration, scientific analysis methods.

One of the most frequently used ethnographisms in the modern Kazakh press, which is a very broad semantic unit, is shanyrak. For example, "It does not seem to be free for Kazakhstan to be a sovereign state. I mean, the independence of the allied republics is directly connected with the «December 1986» uprising in this dark shanyrak «(«Field of Literature», 11.12.2008, №50). «Recently, on the occasion of the 75th anniversary of Abai University, one of the first educational institutions in Kazakhstan, the sacred black shanyrak was a chess tournament with the participation of professors and teachers of many universities» («Teacher of Kazakhstan», November 8, 2003). «It is 35 years since the opening of №122 Russian-Kazakh secondary school in Auezov district, one of the sights of the southern capital» («Teacher of Kazakhstan», October 18, 2003).

It is known that the use of kara shanyrak, kieli shanyrak, sacred kara shanyrak, shanyrak in these examples is the same as in the ancient Kazakh dictionary. will be found. The meaning of this ethnography in these passages is not far from the definition in the dictionary. Thus, the language of the newspaper, which uses ethnocultural concepts and names, not only reflects the culture, social structure, worldview of the people, but also is an important tool in the formation of the next generation, an effective information tool, preserving the cognitive socio-cultural content of the ethnos.

Today, the place of artistic approaches in our language in the media, including in the daily press, and the specifics of their use are very important.

In general, we are pleased to see regular expressions and proverbs in any area of the modern press. In this regard, if we pay attention to the articles and regular headings in the press to focus on them, we will notice a desirable search. Today, «The gold thing was lost», «It disappeared from sight», «The end of the fraudulent director», «Drink with a burning mouth», «Rescue from poverty», etc. You can find phrases that have been the subject of many articles. This is a testament to the growing enthusiasm for the dialogue when our country gained independence and our language gained state status.

Literature review

The article provides an overview of the works of M. Balakaeyev, R. Syzdyk, B. Momynova, G. Smagulova.

Results and discussions. To understand the topic of any newspaper headline or article, the author and the reader must have national-cultural, background knowledge. These background features are unique to each individual nation. It forms the cultural fund of the language. Therefore, the topic not only informs the reader, but also provides information about the author and the reader. If the author demonstrates his cultural potential, ie sociality, through the text, the reader must be able to demonstrate his linguistic competence by accepting it.

In this paper, we focus on the specifics of the phraseology used in the articles published in the national and regional newspapers on the topic of unemployment.

The regional newspaper «South Kazakhstan South Kazakhstan» and the republican newspaper «Zhas Alash» contain the following materials on unemployment.

This will not only ensure the retraining and permanent employment of people who can not find a job, but also increase the amount of loans for those who want to start their own business.

The New Message has given confidence to each of us.
 «Especially the care and assistance to the young people who will lead the country of tomorrow» (KTFS «took the reins» - came to power, the will came into its own).

Representatives of our generation grew up experiencing the bitter taste of life in their youth.

- “We have already seen that our wise leader foresaw the future” (KTFS “saw” – convinced, convinced of the truth).

- “These meetings have borne fruit and the first investors have started to come to our region” (KTFS “saw the fruits” – the result has come).

- “In a word, it is illogical for the heads of these institutions to receive the same salary” (KTFS “makes sense” – convenience, order).

- “If the patient’s condition worsens or he dies, the salary of the doctor will be reduced” (KTFS “died” – died, died).

- “It seems that the day when cattle were once found by mass speculation is gradually falling behind” (KTFS “found cattle” – died on its own).

If you are lucky, this problem will be solved “(KTFS” lucky “– it’s time, it’s time).

- «Wouldn’t it be sad to find menial work in the current era of business closures?»

- «One end of the stick touches investments and new initiatives and pushes them out of the market» (KTFS «hit the stick» – the fight was reprimanded, turned away).

I was happy to know that a special program will be created for it «(KTFS» pleased «- was happy, pleased).

A massive layoff of work has now been added to the cost of a fistfight” (KTFS “Fistfall for Falling” – sor has been added to the pump and a new disaster has been added to the old one).

Here is the first batch of those who fell into the trap of this «optimization» and are now gradually being fired «(KTFS» caught in the trap «- caught in the net).

However, he says that it is impossible to find a shovel for two hands elsewhere.”

- «Of course, if you look at the official statistics, you will be happy» (KTFS «looked» - reviewed; «pleased» – was happy).

«Because the global crisis has taken its toll on the people, and in November we are pouring money into the EXPO” to give; «gone to the wind» – wasted, wasted).

As we can see from these examples, the publication «South Kazakhstan» supports the

proposal of the President to address the problem of unemployment. It will be more impressive for the readers of the regional edition to show the «unemployed» people in this issue with the phrase «not finding a shovel in both hands», and the business people with the phrase «dragging up» their future plans.

In his Address, the President focused on one of the threats to the country, the crisis and ways out of it, and strategies to combat it. We can see it in paragraphs II and III of the Message.

This is Nursultan Nazarbayev's 21st message to the people. It is like a business plan of our country. That is, the ways to move forward despite the crisis are clearly stated in the strategic document. Now is not the time to waste money. Therefore, President demanded to reconsider government programs and stop their ineffectiveness. Then he ordered the ministers and governors to immediately move to austerity without cutting the budget.

«Even the strongest countries have not been able to break the deadlock» (KTFS).

«It is also said that the mutual sanctions of the superpowers have put the world in a deadlock» (KTFS).

• *In his Address, the President identified specific ways to overcome this impasse and outlined ways to overcome the difficulties* “(KTFS).

«In any case, the state fulfills its social obligations without exaggeration.»

It was noted that the effective use of these funds is very important, not to squander every tenge of the state treasury «(KTFS) did not squander «- did not leave in the lurch, did not scatter»).

«However, it is no secret that now not only we, but also the world economy is under pressure from the financial crisis» (KTFS «was under pressure» – was pressured, suffered).

«Because it is not very noticeable that the economic crisis is causing a stir among ordinary people» (KTFS «got into a commotion» – overcrowded, exhausted).

« And now they will open their mouths and drink our money for the budget ”(KTFS“ opened the door ”– thirsty, anxious;

• «Now it is wrong and inefficient to come and spend this money only to repair the budget gap.»

• “Then how to overcome the crisis that has overwhelmed the authorities” (KTFS “someone ran away” – impatient, impatient; panicked, scared, frightened).

• «Expensiveness has taken people away from me»

• «And if the cost of housing does not correspond to the market price, your other property has been confiscated»

From these examples, we can see that in the regional media, the most frequently used phrases in the articles on the crisis, which are the main message of the President, were «stuck» and «do not make a fuss.» Given that the word «deadlock» is given in the «Explanatory Dictionary of the Kazakh language» – forward, dead end [7, 837], we can say that the phrase «deadlock» fully reveals the theme of the crisis, and the phraseology «did not make a fuss» did not scatter. ” The phrase «lying down» is often used to refer to animals. For example, «There is a lot of bloodshed, there are a lot of animals,» but the phrase was used in the press to mean that the state fulfills its obligations to the people. And in the republican edition «Zhas Alash» it is difficult to reveal this topic, it is difficult to use the phrase «Zhan alkym aldy» instead of the simple word, and instead of the words «tap» and «zharmasty» he uses the phraseology «auz saldy».

In our opinion, the phraseology of the newspaper «South Kazakhstan» made the topic of the crisis more impressive than the newspaper «Zhas Alash».

In our opinion, the phraseology of the newspaper «South Kazakhstan» made the topic of

the crisis more impressive than the newspaper «Zhas Alash».

The most published articles in these newspapers are directly related to the topic of elections. It is known that on March 20, 2016, the fifth election of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan was dissolved and early elections were held in the country. Phraseological idioms used in articles on this topic are often found in the newspaper «South Kazakhstan».

- «Representatives of many nationalities live in harmony in the city with the same purpose, like the inner thread of a tone» (KTFS “like the inner thread of a tone” - very close, like their own person).

- «I think that the voice of the people is due to the fact that some good deed is the result of that unity, the unity of intentions» (KTFS «knelt down» - united, showed organization).

In the city, people of many nationalities live together in harmony, with the same purpose, like the inner thread of the tone” (KTFS “like the inner thread of the tone” - very close, like a man).

- «I think that the voice of the people is due to the fact that some good deed is the result of that unity, the unity of intentions» (KTFS «knelt down» - united, showed organization).

In his articles calling on the people to take part in the elections, the author used the phrases «like an inner thread», «kneeling and uniting» instead of the words «let’s unite, let’s lift together». The deputy should not be left out of the comprehensive development of social life «(KTFS» Umbilical cord and laundry «- place of birth, homeland). In this example, if the phrase «the place where the umbilical cord blood is stained and the laundry is washed» is an exaggerated phrase,

- «Therefore, it is necessary to listen to the concerns of the people of the region where they were born and live» (KTFS «listened» - listened, paid attention, listened).

- «Doesn’t such hardships affect the attention of our constituents?» (KTFS «obeyed» - paid attention, paid attention). Those who took up this business are not without success” (KTFS) took over «- started).

In these examples, candidates use the phrase «listen, pay attention, take action» instead of listening, paying attention, and opening words when looking at unresolved issues in the lives of the people and writing about the need to address them. Instead of the word he used the phraseology «to the last detail» in the Kazakh language.

- «The leader of our old and new Turkestan is a citizen full of the details of this region» (KTFS «to the last detail» - in detail). «It covers all the issues in detail» (KTFS «in detail» - in detail).

In the pages of the newspaper «Zhas Alash» journalists use the following phraseology to cover this topic:

«So there is little need to look for the cause of this silence.»

«We remember that the initiators of the Assembly of Peoples of Kazakhstan, when it became» constipated «, could hardly go and» let me down «(KTFS» constipated «- does not fit, can not speak).

«But in the minds of many, doubts have not dissipated» (KTFS «got rid of suspicion» – no doubt, mistrust dissipated). «Because it has become a habit to bring the president to the» bottom «after making a false statement and» putting the president aside «(KTFS» did it unilaterally «- it’s over, it’s over).

«In short, this is the fourth case of» suicide «in the Majilis» (KTFS «attacked» – used violence, tortured).

«This is a nonsense that does not exist in any other country.

«It is not surprising that the end of the grandfather has ruined the honor of» your grandfather «»

- «Now all the parties in parliament do not have a face to speak in front of the country!» (KTFS «no face» – rude, obscene, outspoken).

In these examples, the newspaper «South Kazakhstan» expresses confidence in the elections and has high hopes for the work of deputies, while the newspaper «Zhas Alash», on the contrary, shows a lack of confidence in the elections to the Majilis. This mistrust is reflected in the phraseology used by journalists, which means «to be disturbed», «doubt is not dispelled», «to bring down», «disgrace», «faceless». means.

There are many articles in the newspaper «South Kazakhstan» on political topics other than elections. The use of phraseology in these articles requires attention.

- «Wasifi praised the height and strength of this fortress to the fullest» (KTFS «raised to the sky, delivered» – glorified, honored, exaggerated).

- It is common for some sultans to disobey him, disobey the khan's authority, and be divided by their son » (KTFS) did not listen «- did not understand, ignored, did not listen).

Thirty-seven famous and glorious sultans were martyred in that battle. The word «martyr» in this example itself means a person who sacrificed for his country and his people, and the phraseology «martyrdom» is an ephemeral phrase meaning death.

- The phrase “to be ashamed” was used instead of the words “to be ashamed” in the example of “he cried for a long time because of his fate” (KTFS “was ashamed” – he was sad, upset).

- «Don't be fooled», this crazy woman has robbed the market of its prosperity «

- «I begged him to take the woman out of the way because of his actions» (KTFS «blood boils» - angry, very upset).

For example, when a person is sad, his cardiovascular system changes, and when he is happy, his breathing changes. As a manifestation of such physiological movements in the language, journalists used the phrase «blood boils.»

- «This is the age when health is at stake at any time.» «He also avoided participation in the Customs Union» (KTFS «avoided the foundation» – did not go, walked away).

- “I am satisfied with the work done by the livestock workshop “Tulkubas Ata ” in order to ensure sanitation in rural areas” (KTFS “took over” - started, “satisfactory” – pleasant, successful).

- «It is well known that members of parliament are interested in» pain in the kidneys «(KTFS) pain in the kidneys «- quarreled over something trivial, spoke inappropriately).

The following phraseological phrases are found in the materials of the republican newspaper «Zhas Alash» on this topic:

- «But staring» (KTFS «sneezing» – sitting quietly doing nothing).

Here, the correspondents of the republican edition used the phrase «shake hands» to give an impressive meaning instead of the word idle. The following phrase also conveys the son's continuation of his father's work in the Kazakh language with the phrase «pressing the heel».

- «The son, who followed in his father's footsteps and was a deputy before, hopes to continue his term» (KTFS «heels» - refers to people of similar age).

- «The city of Turgai in the region has fallen into disrepair over the years of independence and instead of renewal»

- “Initially, when we repeatedly asked why the maternal mortality rate had increased, they did not provide information and took away their horses” (KTFS “took away their horses” – it was annoying and took their heads away).

«Even if they go, it is possible to keep everything under control and imprison those who do not give in to temptation» (KTFS «succumbed to temptation» - he said, but he was comfortable).

- «I think they are destroying witnesses» (KTFS «destroyed, destroyed» - completely destroyed, disappeared).

- «We hurried to a remote area with an employee who would take my hair if he asked me to do it» (KTFS means «if you want to get a haircut» - in the sense of a shepherd, a thief).

- «Everyone's heart is sweet, it protects itself until the head of the branch is like a measure»

- «Rakhat Shoraz, who has no grass where he goes, is now shouting at Malta» (KTFS «Let there be no grass where you go!»)

- «Kazakhstan's flesh seems to be dead» (KTFS «flesh is dead» - obedient, obedient, obedient).

- «So, the words of officials about economic efficiency have been blown away» (KTFS «blown away» - wasted, wasted).

- «The number of those who openly support the truth is small, only a handful.»

- «They decided to test their abilities in the forthcoming maslikhat elections, not to give up if they were threatened with expulsion» (KTFS «tested the garden» - decided to take a risk; «decided» - decided to start, really started).

Conclusion. The publication «South Kazakhstan» supports the proposal of the President to address the problem of unemployment. It will be more impressive for the readers of the regional edition to show the «unemployed» people in this issue with the phrase «not finding a shovel in both hands», and the business people with the phrase «dragging» their plans for the future. The meaning of the phraseology «one shovel in two hands» (find, not find) is to do any kind of work. We have noticed that this phrase is often used in newspapers. Because this phraseology is directly related to work. The rest of the phrases «pull up», «find livestock» reflect the impact, cause and nature of unemployment.

As for the second crisis and inflation, in this regard, the South Kazakhstan newspaper often used the phrases «inability to get out of a deadlock», «to get out of a deadlock», «overcoming a deadlock» due to the similarity of figurative aspects of the words «crisis» and «deadlock». In our opinion, this is a successful, rationally used phraseology. And in the republican edition «Zhas Alash» in the opening of this topic uses the phrase «took the soul» rather than the simple word that he had difficulty with the crisis and the cost, and the phraseology «put the mouth» instead of the word «hit».

In our opinion, it is impressive in both newspapers. However, the phraseology in the newspaper «South Kazakhstan» made the topic of the crisis more serious than in the newspaper «Zhas Alash». There is nothing too emotional here. The newspaper «Zhas Alash» is full of emotions, imagery and art.

As for the election, the South Kazakhstan newspaper expressed confidence in the election and had high hopes for the work of deputies, while the Zhas Alash newspaper, on the other hand, expressed distrust in the Majilis elections. This mistrust is reflected in the phraseology used by journalists, which means «to be disturbed», «doubt is not dispelled», «to bring down», «disgrace», «faceless». means.

In articles on everyday life and corruption, South Kazakhstan correspondents often use the phrases «flea,» «dog,» «handcuff,» and «ax to the root.» Phrasal verbs such as «attract,» «Friday look,» «look at the shot» are more commonly used.

Conclusion. In comparing the national and regional media for the period under review, we identified similarities and differences. It is obvious that the Kazakh press has got rid of the

old «rigid rules» and allowed freedom of thought. Using the freedom of thought, the modern Kazakh press has a special role in expanding the use of our national language, developing the lexical and grammatical system, replenishing our language with new uses. Since language is a social phenomenon relevant to life, it is important to study its development through the language of the press.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Момынова Б. (1999) Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы. Алматы: Арыс. –228 б.
 Айтбаев Ө. (1975) Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. Алматы.–156 б.
 Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев М. Қазақ тілінің стилістикасы. Алматы, 1974. 449 б.)
 Сыздық Р. (1997) Сөз құдыреті. Алматы: Санат. – 224 б.
 Смағұлова Г. (1996) Фразеологизмдердің варианттылығы Алматы: Санат. 128 б.
 Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму: Қазақстанның дағдарысқа қарсы мүмкіндіктері 2015. А <http://www.akorda.kz> (30.11.2015)
 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (2008) / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. Алматы: Дайк-Press. – 968 б.

REFERENCES

- Momynova B. (1999) Gazet leksikasy: júesi men qurylymy [Newspaper vocabulary: system and structure] (Kazakhstan, Almaty Arys. 228 p. (In Kazakh).
 Aıtbaev Ó. (1975) Aýdarmadaǵy frazeologialyq qubylys [Phraseological phenomenon in translation] (Almaty: Science., 228 p.) (In Kazakh).
 Balaqaev M., Janpeiisov E., Tomanov M., Manasbaev M. Qazaq tiliniń stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language] (Almaty, 1974. 449 p.) (In Kazakh).
 Syzdyq R. (1997) Sóz qudireti [The power of words] (Almaty: Sanat. 224 p.) (In Kazakh).
 Smaǵulova G. (1996) Frazeologizmderdin varianttylyǵy [Variation of phraseology] (Almaty: Sanat. 128 p.) (In Kazakh).
 Qazaqstan jańa jahandyq naqty ahualda: ósu, reformalar, damu: Qazaqstannyn daǵdarysqa qarsy múmkindikteri [kazakhstan in a new global reality: growth, reforms, development: Anticrisis opportunities of Kazakhstan] 2015. Available at: <http://www.akorda.kz> (30.11.2015)
 Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi (2008) / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan T.Januzaqov [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Almaty: Dyke Press. 968 p.) (In Kazakh).

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: q.rysbergen@tilbilimi.kz

АЛМАТЫНЫҢ ГОДОНИМДІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аннотация. Мақалада Алматы қаласының ономастикалық кеңістігінің маңызды тілдік бөлшегі ретінде годонимдердің лингвистикалық, тарихи, мәдени, әлеуметтік ерекшеліктері, олардың сандық-сапалық көрсеткіштері айқындалады. Алматы қаласының годонимдері тұрғындар мен қонақтардың, туристердің тілдік, мәдени және әлеуметтік-эстетикалық санасын қалыптастыратын, негізгі бағыттық маңызы бар объект болғандықтан аса зерттеуді қажетсінеді. Қала сан түрлі реформалар мен тарихи процесстердің куәгері болғандықтан, көше атауларының тілдік ерекшеліктерін зерттеу ұлттық мағынаға ие атаулардың үлесін, олардың даму бағыт-бағдарын анықтауға мүмкіндік береді. Шаһардың ономастикалық атаулары, оның ішіндегі годонимдер әлемдік, халықаралық ақпараттық кеңістікке еркін еніп, кең көрініс тауып келеді. Оны google map, Yandex map электрондық карталарынан, 2ГИС мобильді қосымшаларынан байқауымызға болады. Бұл карталардағы қаланың годонимдік атаулары халықаралық латын графикасында не орыс тілінде таңбаланып келеді. Алматы қаласының годонимиясын (көше және метро атауларына байланысты) бірізділендіруге, оны ұтымды үйлестіруге қатысты нақты ұсыныстар берілді. Жер-су атаулары тек мекен-жайлық, бағдарлық қызметтен өзге ерте кезде жерімізді мекен еткен өркениеттер мәдениетінен, халқымыздың өткен өмірінен хабардар ететін тарихи жады, баға жетпес рухани қазынасы, мәдени-тілдік феномен. Еліміздің ономастикалық жүйесіндегі атаулар тек өз тілімізге, қажеттілігімізге ғана қызмет етіп қоймай, халықаралық қауымдастыққа да қолжетімді болу үшін алдымен өз тілімізде нормаландыру аса қажет.

Тірек сөздер: ономастика, топоним, годоним, көше атаулары, Алматы

Қ. Рысберген,^{1*} Д. Садық¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

*E-mail: q.rysbergen@tilbilimi.kz

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОДОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АЛМАТЫ

Аннотация. В статье раскрываются лингвистические, исторические, культурные, социальные особенности годонимов, их количественно-качественные показатели как важной языковой части ономастического пространства города Алматы. Годонимы города Алматы требуют особого изучения, поскольку являются основным значимым объектом, формирующим языковое, культурное и социально-этическое сознание населения, гостей и туристов. Поскольку город является свидетелем многочисленных реформ и исторических процессов, изучение языковых особенностей, улицы позволяют определить названий, имеющих национальное значение, а так же их

развития. Ономастические названия города, в том числе годонимы, свободно вписываются в мировое, международное информационное пространство и находят широкое отражение. Его можно наблюдать на электронных картах Google map, Yandex map, мобильных приложениях 2ГИС. Годонимические названия города на этих картах передаются на международной латинской графике либо на русском языке. В статье проведен синхронный и диахронный, сравнительно-статистический анализ улиц г. Алматы, определена доля национальных наименований и классифицированы по семантическому типу. Даны конкретные рекомендации по унификации годонимии города Алматы (названий улиц и метро). Топонимы – это не только адресная, маршрутная деятельность, но и историческая память, бесценное духовное сокровище, культурно-языковой феномен, информирующий о культуре цивилизаций, населявших нашу землю, о прошлом нашего народа. Для того, чтобы названия в ономастической системе страны служили не только нашему языку, потребностям, но и были доступны международному сообществу, необходима нормализация в нашем языке.

Ключевые слова: ономастика, топоним, годоним, названия улиц, Алматы.

K. Rysbergen^{1*}, D. Sadyk¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: q.rysbegen@tilbilimi.kz

LINGUISTIC FEATURES OF THE GODONYMIC SYSTEM OF ALMATY

Abstract. The article reveals the linguistic, historical, cultural, social features of godonyms, their quantitative and qualitative indicators as an important linguistic part of the onomastic space of the city of Almaty. The godonyms of the city of Almaty require special study, since they are the main significant object that forms the linguistic, cultural and socio-ethical consciousness of the population, guests and tourists. Since the city is witnessing numerous reforms and historical processes, the study of linguistic features, streets allow you to identify names of national importance, as well as their development. Onomastic names of the city, including godonyms, freely fit into the world, international information space and are widely reflected. It can be observed on electronic maps google map, Yandex map, mobile applications 2GIS. The city's godonymic names on these maps are transmitted in international Latin graphics or in Russian. The article carried out a synchronous and diachronic, comparative statistical analysis of the streets of Almaty, determined the proportion of national names and classified by semantic type. Specific recommendations are given on the unification of the city of Almaty's godonymy (street and metro names). Land and water names, in addition to their address and orientation activities, are an invaluable spiritual treasure, a cultural and linguistic phenomenon, a historical memory that tells about the past life of our people, the culture of civilizations that inhabited our land in ancient times. In order for names in the country's onomastic system to serve not only our own language, our needs, but also become accessible to the international community, it is necessary to normalize them in our own language.

Key words: onomastics, toponym, godonym, streets, Almaty.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке ие болып, егемендік жариялағаннан бергі кезеңнен тіліміздің ономастикалық кеңістігіндегі атаулар кең халықаралық қолданысқа

түсіп отыр. Еліміздің облыс, қала, аудан, ауылдары қазақы шапандарын жамылып, тарихи атауларын жандадырып келеді. Соның бірі – Алматы қаласы.

Алматы қаласы – еліміздің ең ірі мегаполисі. Ол Қазақстанның мәдени, тарихи, экономикалық орталығы болып табылады. Алматы Іле Алатауының бөктерінде, Тянь-Шаньның солтүстік жотасының етегінде, Қазақстан Республикасының оңтүстік-шығысында, Еуразия құрлығының орталығында орналасқан. Қаланың шетінде Медеу және Шымбұлақ тау шаңғысы орталығы секілді көптеген спорт кешендері, альпинист туристік лагерлер, демалыс орталықтары салынған.

Алматы қаласының атауының шығу тарихы, этимологиясы жөнінде күні бүгінге дейін баспасөз беттерінде бұрынғы Алма-Ата атауын қайтару керек деген және Алматы қаланың ежелден келе жатқан тарихи көне түркілік атауы деген қызу пікірталас жалғасып келеді. Сарапшы тіл мамандары өз пікірін беріп, Алматы тарихи топонимінің шығу төркіні көне түркі тілімен байланысты деген қағиданы берік ұстанады. Өйткені 1921 жылы Алма-Ата деп тек орыс тілінде жазылған қала атауының қосарланған нұсқасы пайда болды. Бірақ сол 1921 жылдан күні бүгінге дейін қазақ тіліндегі Алматы нұсқасын қолдану, жазу 1995 жылға дейін де қатар жүрді. Қазіргі кезде мегаполис атауы бір тілде, қазақ тілінде Алматы болып жазылады және ағылшын тіліндегі транслитерациясы да қазақ тіліндегі нұсқасына сүйеніп беріледі: *Almaty*.

Қазақстан Республикасы КСРО-дан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін Қазақстан аумағында көптеген орыс тіліндегі көшелер мен мектептер және тағыда басқа ұйым атаулары қазақ тіліне аударылды. Қазіргі таңда Алматы қаласында 2500 көше атауы бар. Годонимдерге мегаполистің жалпы урбанонимдік жүйесіндегі қала ішілік желілік нысандар жатады – даңғыл, көше, бульвар, жағалау және т.б. атаулар. Көше атаулары маңызды қаланың тілдік ландшафтында кеңістік құраушы, мәдени компоненті бар элементтерге жатады. Бұл жөнінде ресейлік ономаст М.Годомидова былай дейді: «Будучи особым разрядом топонимии и выполняя, подобно иным топонимам, адресную и ориентирующую функции, урбанонимы теснейшим образом связаны с городской культурой, с обликом и обустройством городских поселений, с особенностями социокультурных ценностей и норм, специфицирующих человеческое взаимодействие и уклад жизни в городских сообществах» (Голодимова 2017: 185).

Алматы шаһары инфрақұрылымында аса маңызды орны бар және тұрғындар мен шетелдік қонақтар үшін тартымды әрі танымал имидждік нысандар жетерлік. Олардың кейбіреуін атасақ, Көктөбе, Медеу, Шымбұлақ, Республика алаңы, алматылық Арбат, көптеген театрлар, музейлер мен сауда, ойын-сауық орталықтары, өзге де демалыс орындарын атауға болады.

«Годонимдер көше сызықтарының бойымен барша ауданды қамти отырып, қаланың негізгі құрылымының көрінісін сипаттайды. Қаланың тілдік келбеті ретінде санағанда оның осы ауқымдылығы негізге алынады. Годонимдер ақпараттық қызметімен де маңызды. Оны мынандай екі бағытта қарауға болады: 1. Бағыттылығы, яғни белгілі бір нысанның қайда орналасқанын, яғни мекенжайды көрсетеді. Пошта қызметінен бастап, жеке адамдардың қатынасына дейінгі аралықтағы барлық байланыстарды реттеуге қолайлылық тудырады. *Әлеуметтік қызметі* – Астананың тілдік бейнесімен қатар тілдік өмірінің де бір тарауы. 2. Қаланың рухани келбетінің мазмұны туралы ақпараттар береді. Ал рухани келбеті қаланың ғана емес, жалпы ұлттың тілдік мәдениетімен тікелей сабақтас» (Жарқынбекова, Әбдуәліұлы, т.б. 2016: 81).

Жер-су атаулары тек мекен-жайлық, бағдарлық қызметтен өзге ерте кезде жерімізді мекен еткен өркениеттер мәдениетінен, халқымыздың өткен өмірінен хабардар ететін

тарихи жады, баға жетпес рухани қазынасы, мәдени-тілдік феномен.

Еліміздің ономастикалық жүйесіндегі атаулар тек өз тілімізге, қажеттілігімізге ғана қызмет етіп қоймай, халықаралық қауымдастыққа да қолжетімді болу үшін алдымен өз тілімізде нормаландыру аса қажет.

Бұл бағытта 30 жыл ішінде еліміздің, елді мекендеріміздің ономастикалық кеңістігін ұлттандыруға қатысты көптеген шаруалар атқарылды деуге болады. Олар туралы арнайы басқосуларда, бұқаралық ақпарат құрал көздерінде үнемі айтылып келеді, сондықтан біз нақты Алматы қаласының көше, даңғыл, метро стансаларының атауларының номинациясына қатысты өзекті мәселелерге тоқталмақпыз.

Алматы қаласының урбанонимдік ландшафтын секторларға бөлетін болсақ, алдымен ол – көше атаулары, алаң, саябақ, жаңа құрылыс, тұрғын үй кешен атаулары, ғимарат маңдайшаларындағы мекеме, компания, меншік иелігіне қарамайтын кәсіпорын, ұйымдар, сауықтыру, көңіл көтеретін демалыс орындары, толып жатқан сауда-саттық нысандары және т.с.с. атаулар жатады.

Мақаламыздағы басты зерттеу нысаны – Алматы қаласының көше атаулары. Алматы қаласының көшелері бүгінгі күнге дейін лингвистикалық тұрғыдан өте аз зерттелген. Алматы қаласына арналған түрлі кітаптар, танымдық жинақтар, энциклопедиялар мен сөздіктер «Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедиясы» (Алматы қаласының көшелері анықтамалығы 2019: 485) болғынмен, олардың барлығын лингвистикалық сипаттағы жұмыстар деп санауға болмайды. Онда көше атаулары тек тарихи-мәдени тұрғыдан зерделенген. Көше атаулары урбанонимдік қабатқа кіретін қалалық кеңістіктің бір түрі. Ал эргоним алаңдардың, базарлардың, маңдайшалардың, дүкендердің, көшелердің және т.б. қаланың лингвистикалық ландшафтын құрайтын атаулардан тұрады. Алайда ономастика кеңістігінде көше атауларына бөлек термин телінген. Ғалым Н.В. Подольскаяның орыс ономастикалық терминологиясының сөздігінде (*Подольская 1988: 192*) терминнің анықтамасын былайша берген: «Годоним – грек тілінен шыққан *hodos* – жол, көше, арна деген мағынаны білдіретін елді мекендегі сызықтық объектілердің атауы, оның ішінде даңғыл, көше, аллея, өтпе жол, бульвар, жағалау және т.б. кіреді».

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының эмпирикалық материалдарына негізінен Алматы қаласының 2018 ж., 2020 ж. карта-схемалары, *Almaty 2ГИС (2gis 2021)* электрондық картасы және Алматы энциклопедиясы сияқты ақпараттық, тарихи-мәдени, этимологиялық сипаттағы еңбектер жұмылдырылды. Тарихи Верный бекінісі, оның әкімшілік-аумақтық құрылысы, аудандар мен көшелерге бөлінуі туралы тарихи мәліметтер де зерттеуге қажет материалдардың бірі болды. Алматы қаласының зерттеушісі В. Н. Проскуриннің (Проскурин 2018: 75-85) мақалаларында қаланың алғашқы даңғылдары, көшелердің кейбір ескі, революцияға дейінгі атауларының этимологиясы берілген. Бұл да зерттеу жұмысының тарихи-лингвистикалық мәнін ашуға септігін тигізді. Негізгі тілдік материал 2019 жылы шыққан «Алматы қаласының көшелері анықтамалығынан» алынды. Зерттеу барысында аталмыш мәселе бойынша теориялық әдебиеттерді саралау, зерттеудің ұғымдық-терминдік дефинициясын қарастыру, эмпирикалық-тәжірибелік байқау әдісі, жүйелеу, топтастыру, статистикалық өңдеу тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Ресей ономастикасында урбанонимдік сектор едәуір жақсы зерттелген, көптеген

мысалдарды ужелтіруге болады. Мәселен, зерттеу барысында біздің нысанға алынған еңбектер годонимдерді қай бағытта қарастыру керектігі туралы түсінік береді. Е.А.Яковлеваның (Яковлева 1996: 78-83) мақаласында Уфаның урбонимикасы лингвомәдени, әрі семиотикалық аспектіде қарастырылған (1996), бұрынғы көше атауларын сипаттауда және қазіргі көше атауларын қалыптастыру әдісі бойынша жіктеуде мәдени және семиотикалық әдістермен талдау жасалған. Л. Егорованың мақаласында (Егорова 2018: 224) көше атаулары семиотикалық әрі салғастырмалы аспектіде зерттелді. Зерттеушілердің жоғарыда аталған жұмыстары годонимдердің лексикасын қарастыруға болатын бағыттарды атап көрсетіп береді.

Мәскеу қаласының годонимдерін зерттеген М. Горбаневский топонимдерді модульдік құрылым түрінде сипаттап өтті. Ол жіктеудің 2 түрін біріктіруге тырысты: оның бірі лексикалық-семантикалық, екіншісі хронологиялық (Горбаневский 1985: 160). Бұл екі классификацияның көп бағыттылығы зерттеушіні тек қалалық топонимияны сипаттауға мүдделі етеді. Бір кездері лексикографиялық анықтамалықтарда антропонимия мен топонимияны бекіту мәселесіне назар аударған зерттеуші Сталтмане бұл жұмыстардың қажеттілігін, әсіресе годонимдердің аттарын өзгерту мәселесін атап өткен. Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз өз зерттеуімізде М.Горбаневскийдің жұмысының үлгісі бойынша Алматы қаласының кейбір годонимдерінің мағыналық тұрпатын сипаттауға машықтанып, годонимдерді тілдік құрылымы бойынша жіктеуге және Алматының қазіргі заманғы қалалық топонимиясының классификациясын беруге тырыстық.

Алматы қаласының годонимдік жүйесінің тарихи ретроспективасы. Алматы қаласының тарихи годонимдерінің қалыптасу жолдарын қарастыратын болсақ, онда олардың жолдары трансонимизация, апелляцияны онимизациялау арқылы қалыптасқанын көруімізге болады. Тарихи годонимдерді лексика-семантикалық аспектіде жіктей отырып, біз мыналарды анықтадық:

1.1 Топонимдерден туындаған годонимдер (топогодоним). 1910 жылғы картада Верный қаласын қоршап тұрған пикеттер мен қалалардың атауларынан пайда болған: Узун-Агачская, Кастекская, Илийская, Петропавловская, Кульджинская, Талгарская, Каракольская, Капальская, Кашгарская, Нарынская, Сергиопольская, Пишпекская, Лепсинская, Иссык-Кульская, Алатавская, Каскеленская, Балхашская, Токмакская,;

1.2. Алаңдардың атауларынан уәждеделген көшелер: Гостинодворская, Сенная, Казар-мная;

2. Антропонимдерге негізделген годонимдер. а) орыс жазушыларының құрметіне: Пушкина, Гогольская. б) Жетісудың белгілі тұлғасы генерал Колпаковскийдің құрметіне қойылған көшелер;

3) апелляциялық лексикаға негізделген годонимдер: Сельская, Степная, Побережная, Садовая, Госпитальная, Арычная, Артиллерийская, Лагерная, Солдатская, Гончарная;

б) көшенің нысандармен байланысын анықтайтын годонимдер: Старо-кладбищенская, Кордонная

в) елді мекендердің атауларынан пайда болған годонимдер: Слободская, Станичная және т.б.

4) этнонимдер немесе қоныс аударушылар бойынша уәждеделген годонимдер: Киргизская, Дунганская, Сартовская, Таранчинская;

Тарихи кезеңнің барлық көшелері сын есімдердің құрылымдық типтерінен құралған: көбіне «какая улица?» деген сұраққа жауап береді. А. Суперанская атап өткендей: кезкелген дәуірдің топонимдері өз заманы тілінің күйін көрсетеді... олар

елді қоныстандырудың әртүрлі кезеңдеріне сәйкес келеді. Мысалы, Узун-Агачская, Исык-Кульская, Старо-кладбищенская топонимдері тек графикалық жағынан ерекшеленіп қана қоймай, қазақ топонимін орыс тілінде қабылдаумен және оны орыс тілінің лексикалық жүйесіне бейімдеумен байланысты сызықша арқылы да берілген (Суперанская 1973: 366).

Өзінің құрылымы бойынша кеңестік кезеңдегі топонимдердің басым бөлігі орыс тілінің грамматикалық заңдылықтарына толықтай бағынған. Ал тәуелсіздік алған жылдары атаулардың біразы өзгеріп, қазақы шапандарын жамыла бастады. 90 жылдар топонимиясындағы ең өзекті мәселелердің бірі – реноминация құбылысы. Алматы қаласы күрделі конгломерат болып табылады, онда оқиғалар аренасында әлеуметтік, саяси басқармаларға ықпал ету үшін әртүрлі мүдделер жинақталған. Алматы көшелері қаланың барлық кезеңінде, дәуірлер алмасуында, өз номинациясының принциптері мен модельдерінен мотивтеріне дейін әр түрлі өзгерістерге ұшыраған. Атаулардың өзгеруіне байланысты қалаішілік топонимдер үш кезеңнен өтті: революцияға дейінгі кезең, кеңестік кезең, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің қалыптасуымен және номинацияда одан әрі өзгеру мүмкіндігімен сипатталатын қазіргі кезең. Ғалым Е. Брусиловская: «...революцияға дейін Верный қаласындағы көшелердің атын өзгерту іс жүзінде болған жоқ. Николай Васильевич Гогольдің қайтыс болуының 50 жылдығына орай Штабная көшесін жазушының құрметіне өзгертілгенін айтпағанда, ешқандай күрделі реноминациялық процесстер болмаған» (Брусиловская 2005: 15) – дейді.

Кеңестік кезеңнің басында топонимдердің атауын өзгерту процесстері антропонимикалық сипатта болды. Мысалы, әлемдік және аймақтық масштабтағы социализм қайраткерлерінің есімдері: Ленин, Ильич, Карл Маркс, Розыбакиев, Бокин, Емелев, Жангельдин, сонымен қатар 12-линия (сызық), 13-линия...21-линия және т.б. көптеген санмен келетін атаулардың пайда болуына себеп болды. Сондай-ақ, антропонимдерден пайда болған К.Байсейітова, Құрманғазы, Төлебаев, Масанчи, Мичурин, Пастер, Фрунзе т.б. көшелерінің пайда болғанын айта кеткен жөн. Тоталитарлық сипаттағы апелляциялық лексикадан Мир (бейбітшілік), Коммунист, Кеңестік, Октябрь сынды атаулар да топонимдік құрылымға енді.

Әріптік және сандықсипаты бар атаулар Американың топонимдік кеңістігіне қарағанда, Еуразия мен Еуропа құрлығының көптеген елдеріне тән, қалаішілік кеңестік объектілерін адам атымен атау дәстүрі бұрыннан бар. Жоғарыда айтып өткеніміздей, атауларды өзгерту туралы көптеген пікірталастар бар. ғалым В. Проскурин (Проскурин 2018: 85) былай деп жазады: «қаладағы алғашқы көшелердің, алаңдардың, аттарын айтпағанда, бекіністің негізін қалап кеткен тұлғалардың аты қазіргі қала топонимінде аталмайды. Тұлғаларға тән монументтердің орнына жалпыадамзаттық ескерткіш белгілер қоятын қалалар бар. Ал Алматының өткен заманынан қалған бірде-бір ескерткіш толық сақталып қалмаған. Алматыда Верный қаласы дәуірінің бірде-бір сәулет ескерткіші жоқ, Социалистік Алматының көптеген ғимараттары мен мүсіндік құрылыстары бұрмаланған немесе уақытынан бұрын қираған. Қала атауының өзгеруімен ұрпақтар сабақтастығы өзгеріп, сақталмай қалған» – деген пікірді келтіреді.

Нәтижелер және талқылау

Алматы топонимдерінің қазіргі номинациялық ерекшеліктері. Соңғы бірнеше жыл көлемінде қала шекарасы кеңейіп, іргелес жатқан елді мекендер қала құрамына енді. Негізінен көше атауларындағы бейберекеттік осы елді мекендерде кездеседі. Мәселен, әлі күнге Комсомол атауы бар Қалқаман, Өжет, Заря Востока шағынаудандарында кездеседі, ал Красноармейская атауы екі рет кездеседі, ол да Өжет пен Заря Востока

аумағында орналасқан. Ал Ленин, Ленинабад, Лениногор, Ленинск сынды қала көшелері атауларының «өміршендігін» қалай түсіндіреміз? Қазақстан тәуелсіздік алғалы 30 жыл өтсе де, коммунистік идеология, пролетариат көсемдерінің есімдері көз алдымыздан әлі күнге кетпей тұр. Бұл қатарды Мирзоян, Орджоникидзе, Карл Маркс, Энгельс, Клара Цеткин, Крупская, Куйбышев есімдері толықтыра түседі. Олар Түркісіб, Медеу, Әуезов аудандарында орналасқан. Алматы бұл жағынан жалғыз емес. Өткен жылдары Қазақстандағы облыс орталықтарының 5 мыңнан астам көше атаулары аударылған болатын, сол кезде тоталитарлық идеологияны дәріптеуші атаулардың әлі күнге кездесетіндігі қайран қалдырған. Кеңестік дәуірдің саясатын паш ететін атаулардың Республикамыздың ең ірі мәдени, ғылыми, өндірістік орталығы Алматы қаласының картасында «сайрап тұрғандығын» көргенде одан бетер қайран қалдырады. Дегенмен Алматы Әкімдігінің жанындағы Тіл саясаты басқармасы бұл бағытта көптеген шараларды іске асырып келеді, яғни қала кеңістігіндегі аты жоқ жүздеген көшелерге атау таңдап, қайталанатын топонимдерді өзгертіп, мазмұнын мейлінше ұлттандыруға қатысты біраз жұмыстар жасап келеді.

Жалпы қаладасегіз аудан мен жүз қырық алты шағынаудан және екі мың бес жүзге жуық көше бар. Тәуелсіздік алған жылдан бастап Алматы қаласында алты жүз он көшенің атауы өзгертілген.

Алматы қаласына елді мекендердің қосылуына байланысты жаңадан Наурызбай, Алатау сынды жаңа аудандар ашыла бастады. Алдын ала зерттеулерге сәйкес жаңадан қосылған елді мекендерде төрт жүз елу жеті көше атауы анықталған болатын. Бұл көше атауларының үш жүз отыз жетісі қаладағы көптеген көшенің атауын қайталайтын болып шықты. (Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедия 2009: 98). Осының нәтижесінде жиырма жеті елді мекен Алматының аумағына еніп, атаулары қайталанатын төрт жүзден астам көше атауы өзгертілді. Жиырма жеті шағынауданның аттары ұлттық шапанын киіп, тарихи және дәстүрлі атаулармен өзгертілді.

Шаһардағы көше атауларының басым бөлігі орыс тілінің грамматикалық заңдылығына сай әрі сын есімді тіркестермен келетінін байқадық.

Алматы қаласындағы көше атауларының негізі болған уәждерді мынандай ретпен классификациялауға болады:

1-кесте – Алматы қаласындағы көше атауларының жіктелуі

Апеллятивтік лексемамен уәждеделген	Мәртебе көшесі, Бейбітшілік көшесі, Ынтымақ көшесі
Шартты номинациямен уәждеделген	Жібек жолы көшесі, <i>Ұлағат</i> , Табиғат көшесі көшелері
мифонимдермен детерминденген	Желмая, Қамар сұлу, Қамбар батыр, Мамыр және т.б.
Антропонимдермен уәждеделген	
жоңғар шапқыншылығынан туған жерін қорғаған батыр, хандардың есімдері негізінде жасалған	Керей-Жәнібек хандар, Наурызбай батыр, Абылай хан, Қазыбек би, Райымбек, т.б.
Ұлы Отан соғысы батырлары	Ә.Молдағұлова, Р.Қошқарбаев, Т. Бигелдинов, т.б.
Қала тарихымен тығыз байланысты тұлғалар	А. Зенков, П.Гурдэ, Н.Рипинский, В.Кимкөшелері
Алаш зиялылары, қазақ, орыс өнері, әдебиеті, ғылым қайраткерлері	М.Дулатов, Абай, Ақын Сара, Чайковский, Гоголь, Шевченко және т.б.

Алматы қаласындағы көше атауларын әрі қарай көптеген лексика-семантикалық

топтарға жіктелетіндігін көрсете беруге болады.

Алматыға қаладағы басқа да елді мекендер қосылды, жаңадан аудандар, шағын-аудандар салынды, соның себебімен жүздеген аты жоқ көшелерге ат қою қажеттігі туындады. Ал Алматы қаласы әкімдігіне қарасты. Ешқандай атауы жоқ көше атаулары мен шағынаудандарға ұлттық танымдағы атаулар қойыла бастады. Мәселен, қазақтың ойын атаулары, салт-дәстүр мен заттық мәдениетке байланысты, музыкалық шығарма атауларынан сұрыпталыпалынды.

2021 жылы 29 желтоқсанда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көрнекі ақпарат және діни қызмет мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды. Бұл заң ономастикалық кеңістігіміздің, қалаіші тілдік ландшафтының ұлттық мазмұнын арттыруға бағытталған. Көше, даңғыл, алаң т.б. атауларын, сондай ақ көрнекі ақпараттардың мемлекеттік тілде жазылуын қамтамасыз етеді. Атап айтқанда, жарнама, маңдайшалар, хабарландыру, жол белгілеріндегі жазбалар, ас мәзірлері және басқа да көрнекі ақпараттар тек қазақ тілінде жазылатын болады. Осы уақытқа дейін әр саладағы көрнекі ақпарат мәтіндерінің сапасы жайлы сын пікірлер жиі айтылды. Бұл, әсіресе, маңдайшалар мен хабарландыру, жарнама мәтіндерінен анық көрінді. Еліміздің ірі қалалары мен мегаполистеріндегі көптеген коммерциялық нысандар мен сауда-саттық орталық, шаштараз, мейрамхана, кафе, өзге де қоғамдық тамақтану нысандардың маңдайшалары ағылшын тілінде жазылатындығы белгілі. Осы ретте басымдылық мемлекеттік тілге беріліп отырғандығы қуантады, қоғам санасының шамадан тыс вестернденуіне, батыстық үрдіске еліктеуіне біршама тосқауыл болады. Заң аясында осындай олқылықтарға жол бермей, мемлекеттік тілдегі көрнекі ақпараттың барлық критерийлері бойынша әлеуетін арттырған дұрыс. Ол үшін көрнекі ақпарат мәтінінің қазақ тілінде қатесіз әрі жатық рәсімделуіне баса назар аударылуын қамтасыз ету керек. Сондай-ақ, заң мемлекеттік емес ұйымдарға бланкілері мен маңдайшаларын қазақ тілінде жазуын міндеттейді. Қажет болған жағдайда ғана басқа тілдерде ұсынуға болады.

Осы заң аясында әкімшілік-аумақтық бірліктердің, елді мекендердің құрамдас бөліктерінің, сондай-ақ басқа да физика-географиялық нысандардың дәстүрлі, тарихи қалыптасқан атаулары тек мемлекеттік тілде жазылатын болады. Алдағы уақытта Ақмешіт, Жидебай, Бозоқ, Қозыбасы, Жасыбай, Ерейментау сынды тарихи атаулардың барлығы тек қазақша жазылады. Бұл заңның жүзеге асуына жаңа қазақ жазуында иықпал етпек. Өйткені елді мекендер мен б. топонимикалық атаулардың теклатын графикалық қазақ жазуымен жазылуы барлық қазақстандықтар мен шетелдіктердің оқуына жеңіл болатыны белгілі. Еліміздегі, Алматы қаласындағы барлық көрнекі ақпараттардың, жол белгілері, мегаполистегі годонимдер, метро стансаларының атаулары 100 % қазақшаланатын болды. Метроларға ат қою үдерісі Мәскеу қаласында заңды жолға қойылған, арнайы Мәскеу қаласының ономастикалық атауларға қатысты заңы да бар, сол тәжірибенің кейбір тұстары біздің метро стансаларын номинациясында пайдалы болмақ. Өйткені топонимдік атаудың басты қызметі де, міндеті де мекенжайлық, локальдау қызметі, сол бұзылмау керек.

Қорытынды

Сонымен Алматы шаһарының тілдік ландшафтында 2000 астам годонимдік атаулар жүйесі қарастырылып, зерделенді. Кеңес дәуіріндегі годонимдер мен еліміз

егемендікке ие болған тәуелсіз жылдардағы Алматы көшелерінің тілдік, сөзжасамдық сипаты талданды, аталымдарындағы уәжділік ерекшеліктері, көше атаулары репертуарындағы мазмұндық идеологиялық өзгерістер көрсетілді.

Жаңа атауды басты ұстанымдары қаланың мәдени, тарихи даму заңдылығына сай, нақты аймаққа, объектіге (мекенжайға) қатысты болуы, географиялық аумақтың табиғи-ландшафттық айырмашылықтарына сай болып, елдің мәдени, тілтанымдық құндылықтарына баса назар аударылуы шарт.

Алматы қаласы әкімдігіне қарасты Ономастикалық комиссияның мақұлдауымен біріздендірілетін көше атауларын қоспағанда, Алматы қаласының урбанонимдік ландшафтын қалыптастыру үдерісі қызу жүріп жатыр.

Ю. Лотманның мынадай пікірі құптарлық: «Ұлттық мәдениеттің үйлесімді жолмен дамуын қамтамасыз ету – оның элементтерін сақтау ғана емес, олардың өзгеруі мен басқа ұлттық-мәдени контекстке бейімделуін де қамтитындай етіп қайта кодтау. Тек осы жағдайда ғана олар өз мәдениетін жаңашылдықтармен және оның ішкі динамикасының факторларымен байытады, нәтижесінде мәдени құбылыстардың бейімделуі пайда болады» (Лотман 560: 224).

Алматы қаласының гонимдік ландшафтын тілдік, номинациялық тұрғыдан жетілдіруге байланысты бірқатар төмендегідей ұсыныстар келтіреміз:

ҚР Үкіметінің Республикалық Ономастика комиссиясы мақұлдаған (10.12. 2015 ж) «Қазақстан Республикасындағы ономастикалық жұмыстарды ұйымдастыратын әдістемелік ұсынымдардағы қала урбанонимиясына қатысты мына тармақтарды келтіреміз:

– метрополитен стансаларының атауы объектінің орналасқан аудан, көше, әкімшілік ғимаратының, табиғи, тарихи-мәдени, қала құрылысы және өзге де маңызды объектілерге сәйкес алынады;

– ұсынылатын атаулар Қазақстан Республикасының тарихы мен мәдениетіне, мемлекеттік және қоғамдық мүддеге, моральдық және адамгершілік қағидаларына сәйкес келуі тиіс, сонымен бірге нысан атаулары атқаратын қызметіне сай ақпарат беруі тиіс»

– Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық ономастика комиссиясы мақұлдаған әкімшілік-аумақтық бірліктер мен олардың құрамдас бөліктеріне (даңғылдарға, көшелерге, орамдарға, саябақтарға, көпірлерге) атау беру және оларды қайта атау кезінде бірінші кезекте тарихи, байырғы жер-су атаулары негізге алынады;

– Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылы 29 желтоқсанда қол қойған заңын басшылыққа ала отырып, қалаіші ономастикасына қатысты ғылыми-практикалық іс-шараларды қолға алу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

Голомидова М.В. (2017) Современная урбанонимическая номинация: стратегические подходы и практические решения/ Вопросы ономастики. Т. 14. № 3. С. 185–203.

Жарқынбекова Ш.Қ., Әбдуәлиұлы Б., Қоңыратбаева Ж.М., Тусупбекова М.Ж. (2017) Гонимдер жүйесі: көше атаулары қалай аталуы тиіс?.. ЕНУ Хабаршысы. – № 1

Жарқынбекова, Қоңыратбаева, т.б. (2016) // ЕНУ Хабаршысы. № 1, 81 б.

Алматы қаласының көшелері анықтамалығы. – Алматы, 2019. – 485 б.

Подольская Н. В. (1988) Словарь русской ономастической терминологии. Изд. 2-е,

перераб. и доп. / А. В. Суперанская. – М.: Наука. – 192 с.

<https://2gis.kz/almaty>

Проскурин В.Н. Город Верный с высоты Собора - в кн.: Следы империй культуры Центральной Азии от Александра Македонского до Тимуридов. – Кабул – Бишкек, 2018 г, сс. 75-85 (гл. 2-я)

Яковлева Е.А. «Город»–«Урботекст»–«Коллективный горожанин»: К проблеме составления коммуникативной модели // Вестник Башкирского университета, 1996, No 2.С. 78-83.

Егорова Л.В. (2018) К вопросу изучения годонимов в современной парадигме лингвистических исследований / Вестник Чувашского университета. № 2. С. 224-233.

Горбаневский М.В. (1985) Имена земли Московской. –М.: Московский рабочий. –160 с.

Суперанская А.В. (1973) Общая теория имени собственного. Москва: Наука. –366 с.

Е. Брусиловская. Царь яблोक / газета «Столичная жизнь» 14.07.2005. –15 с.

Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедия. –Алматы: «ІП Волошин» баспасы, 2009.

Лотман Ю.М. (1994) Семиотика культуры в тартуско-московской семиотической школе. – Москва: Гнозис. –560 с.

REFERENCES

Golomidova M.V. (2017) Modern Urban Naming Practices: Strategic Approaches and Practical Solutions // *Voprosy onomastiki*, Volume 14, Issue 3. (in Russian)

Zharkynbekova. Konyratbayeva.t.b. (2016) // *ENU Khabarshysy*. № 1. 81 b. (in Kazakh) Directory of streets of Almaty. - Almaty. 2019. - 485 p. (in Kazakh)

Podolskaya N.V. (1988) Dictionary of Russian Onomastic Terminology. 2nd edition, reprint. and add. / A. V. Superanskaya. –М.: Nauka. –192 p. (in Russian)

<https://2gis.kz/almaty>(in Russian)

Proskurin V.N. (2018) The city is Vernyi from the height of the Cathedral . – in the book: Traces of the Empires of Central Asian Culture from Alexander the Great to the Timurids. - Kabul -Bishkek. p. 75 -85 (in Russian)

Yakovleva E.A. (1996) «City» – «Urbotekst» – «Kollektivnyy gorozhanin»: On the problem of composing a communicative model // *Bulletin of Bashkir University*. No 2. p. 78-83. (in Russian)

Egorova L.V. (2018) On the issue of studying godonyms in the modern paradigm of linguistic research / *Bulletin of the Chuvash University*. № 2. P. 224-233 (in Russian)

Gorbanevskiy M.V. (1985) Names of the Moscow land. – М.: Moskovskiy rabochiy. –160 p. (in Russian)

Superanskaya A.V. (1973) General theory of the proper name. Moscow: Nauka. –366 p. (in Russian)

E. Brusilovskaya. King of Apples / newspaper «Stolichnaya zhizn» 14.07.2005. –15 p. (in Russian)

Streets of Almaty. Reference encyclopedia. – Almaty: «IP Voloshin» typography. 2009. (in Kazakh)

Lotman Yu.M. (1994) Semiotics of culture in the Tartu-Moscow Semiotic school. –Moscow: Gnozis. – 560 p. (in Russian)

А.Б. Шормақова*

ҚР Ұлттық ғылым академиясы, Алматы, Қазақстан

*E-mail: Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ

Аннотация. Адамдардың өмірін географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Бір жерді екінші бір жерден ажырату үшін географиялық атаулар қажет. Халқымыз ежелден өзі мекендейтін ортадағы әрбір өсімдікті күнделікті тәжірибесінде пайдалана отырып, олардың пайдасы мен зиянын байқап отырған. Себебі көшпелі өмір сүру дағдысы әр жайылымдық жердің ерекшеліктерін: климатын, жер бедерін, су көздерін, өсімдігін, мал жайылымының жарамдылығын, маусымдық пайдаланымды білуді талап етті. Соған орай қай жерде қай түлікті өсірудің тиімділігіне көңіл аударылып, сол өңірлерге тән шаруашылық түрлері қалыптасқан. Мысалы, сиырдыөлеңшөп өсетін жайылымға, жылқы мен қойдыжусаны мен бетегесі бітік шығатын жайылымға, түйені шөлді жердің жайылымына жайған. Жерімізде фитотопонимдік атаулардың жиі кездесуіне, мәдени кодтың әсері көбірек болатынын байқауға болады. Себебі халықтың мәдениеті оның тұрмысымен, өмір салтымен тығыз байланысты. Топонимиядағы фитотопонимиялық лексиканы зерттей отырып, белгілі бір аймақтың ландшафтының жоғалып кеткен ерекшеліктері туралы қызықты ақпараттың сырын ашуға болады. Бұл мақалада географиялық атаулардың маңызы туралы айтылып, өсімдік әлемі қазақ топонимикасында, атап айтқанда оронимдер, гидронимдер мен ойконимдер жүйесінде қалай көрінетініне назар аударылып, бірнеше өсімдіктің тілдік коды мен мәдени коды туралы ақпарат беріледі.

Тірек сөздер: фитотопонимдер, гидронимдер, оронимдер, географиялық атау, мәдени код.

А.Б. Шормақова*

Национальная академия наук РК, Алматы, Казахстан

*E-mail: Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. Невозможно представить жизнь людей без географических названий. Географические названия необходимы для того, чтобы отличать одно место от другого. Казахи издавна наблюдали за пользой и вредом каждого растения в своей среде обитания, используя его в своей повседневной практике. Потому что кочевой образ жизни требовал знания особенностей каждого пастбища: климата, рельефа местности, источников воды, растительности, пригодности для выпаса скота, сезонного использования. В связи с этим особое внимание уделяется эффективности выращивания различных видов сельскохозяйственной продукции, которые характерны для этих регионов. Например,

было удобно разводить коров в зеленый траве, овец и лошадей в полынье, верблюдов в пустынной местности. Видно, что чем чаще фитотопонимические названия появляются на нашей Земле, тем большее влияние оказывает культурный код. Потому что культура народа неразрывно связана с его образом жизни. Изучая фитотопонимическую лексику в топонимике, мы можем раскрыть секрет интересной информации об исчезнувших особенностях ландшафта того или иного региона. В этой статье обсуждается важность географических названий, обращается внимание на то, как растительный мир проявляется в казахской топонимии, в частности в системе оронимов, гидронимов и ойконимов, а также приводится информация о языковом коде и культурном коде нескольких растений.

Ключевые слова: фитотопонимы, гидронимы, оронимы, географическое название, культурный код.

A.B. Shormakova*

National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

LINGUISTIC AND CULTURAL CONTENT OF PLANT NAMES IN THE TOPONYMIC SYSTEM

Abstract text: It is impossible to imagine people's lives without geographical names. Geographical names are required to distinguish one place from another. Our people have long observed the benefits and harms of each plant in their habitat, using it in their daily practice. Because nomadic life habits required knowledge of the characteristics of each pasture land: climate, terrain, water sources, vegetation, suitability of grazing, seasonal use. In this regard, special attention is paid to the efficiency of cultivation of various types of agricultural products, which are characteristic of these regions. For example, it was convenient to breed cows in A Quiet Place, sheep and horses in sagebrush, in a secluded place, camels in a desert area. It can be seen that the more often phytotoponymic names appear on our Earth, the more influence the cultural code has. Because the culture of the people is inextricably linked with its way of life. By studying the phytotoponymic vocabulary in toponymy, you can reveal the secret of interesting information about the disappeared features of the landscape of a particular region. This article discusses the importance of Geographical Names, draws attention to how the plant world manifests itself in Kazakh toponymy, in particular in the system of oronyms, hydronyms and oikonoms, and provides information about the language code and cultural code of several plants.

Key words: phytotoponyms, hydronyms, oronyms, geographical name, cultural code.

Кіріспе

Географиялық атаулар көне замандарда пайда болған, олардың тарихи негізі алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде жатыр. Бір жерді екіншісінен ажырату үшін атауларға қажеттілік туындады. Алғашқы адамдардың лексикалық қоры бай болмағандықтан, атау беру процесінде мүмкіндіктері шектеулі болды. Мысалы: тау, жота, қырат, қырқаларды жай ғана төбе деп атады (Мурзаев, 1979: 5). Адамдардың өмірін географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Соның ішінде топонимияның ежелгі қабатын құрайтын географиялық атаулар да бар. Топонимика саласының танымал маманы Э.М. Мурзаева «қазіргі қоғамды географиялық атауларсыз елестету мүмкін

емес. Географиялық атаулар балалық шағымыздан бастап біздің ойымызда, санамызда орнығады, сөздік қорымызға енеді. Жер жүзіндегі әрбір адам белгілі бір жерде дүние есігін ашады, ол жердің өз атауы болады. Туған ауыл, көше, қала, ел – бәрінің де атауы бар. Олар бір нысанды екіншісінен ажыратып, орналасқан жерін дәл көрсету үшін қажет» (Мурзаев, 1979: 4) – дейді.

Географиялық атауларды зерттейтін топонимика саласы салыстырмалы түрде жас ғылым. «Топонимика география, тарих және лингвистика салаларының тоғысында пайда болған интегралдық ғылыми пән болып есептеледі. Ал топонимия – кез-келген ауданның, облыстың, аймақтың және басқа да аймақтық бірліктердің географиялық атауларының жиынтығы. Географиялық атаудың негізгі және басты мән-мақсаты – жер бетіндегі орынды белгілеу» (Мурзаев 1979: 3-5). Ірі географиялық объектілерден басқа, ормандардың, өзендер мен көлдердің, таулардың, төбелер мен шатқалдардың, ауылдардың, елді мекендердің өз атаулары болады. Мұндай атаулар жергілікті тұрғындарға жақсы таныс болғанымен, көп жағдайда географиялық анықтамалықтар мен жазбаша құжаттарға еңбей қалады. Барлық географиялық атаулардың мағынасы, қойылу себебі болады. Тіпті қазір бізге түсініксіз атаулардың этимологиясына үңілетін болсақ, не себепті олай аталғанын анықтай аламыз. Тіл үнемі дамып, екшелік, толығып, қалыптасып отырады. Кейбір сөздер мағынасын өзгертсе, кейбір сөздер тілден жойылып та кетеді. Сондықтан кейде белгілі бір өзеннің, ауылдың, қаланың атын түсіндіру қиындық тудырады. Бірақ бір қызығы, ана тіліміздің ескірген, ұмытылған сөздері географиялық атаулар арқылы сақталып, ұрпаққа сол жер туралы тарихи ақпарат береді. Әр атаудың астарында таңғажайып әңгімелер, аңыздар жатыр. «Топонимдер – лингвистикалық категория, сондықтан олар тіл заңдарына бағынады. Ойды жеткізу үшін күнделікті қолданылатын сөздер мен күнде қолданылмаса да белгілі бір объектіні атау үшін қолданылатын топонимдердің арасына теңдік белгісін қою мүмкін емес. Топонимдер ең жоғары номинативтілікке ие» (Мурзаев 1979: 4).

Қазақтың халықтық географиялық терминдерінің өз ерекшеліктері бар. Көшпелі өмір сүру дағдысы әр жайылымдық жердің ерекшеліктерін: климатын, жер бедерін, су көздерін, өсімдігін, мал жайылымының жарамдылығын, маусымдық пайдаланымды білуді талап етті. Осыған байланысты ландшафттың болмашы белгілеріне мән берілді, өйткені олар қолайсыз ауа-райы жағдайында малды қорғауға, көшкен кезде бағдарды анықтап отыруға қажет терминдер болды. Сондықтан жер бедері элементтеріне, география мен өсімдік жамылғысына қатысты атаулар тілімізде өте көп кездеседі. Әр таудың, сайдың, өзендер мен көлдердің өз атаулары бар. Мысалы, төбелі-қырқалы құмды жерлердегі жерасты сулары жақын орналасқандықтан, қамысты астық тұқымдас өсімдіктер өскен ойыс жерлерді халық шұрат деп атаған. Осы бір сөз ол жердің толық табиғи географиялық сипаттамасын бере алады.

Материал және әдістер

Бұл мақалада фитотопонимдер таным құралы ретінде қаралды. Фитонимдер бір-бірімен мағыналық байланысты, біртұтастықта сипатталды. Бірнеше фитотопонимге лингвомәдени талдау жасау арқылы адамзаттың қоршаған ортаны бағалауы, пайдалануы мен қоршаған ортаған деген көзқарасы көрсетілді. Фитотопонимдер іріктелді, жинақталды, топтастырылды. Зерттеудің материалы ретінде Қазақстандағы өсімдік атауларымен келетін жер атаулары қарастырылды. Ғылыми негізі: Б. Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары», Т. Жанұзақов «Ұлы дала атаулары», А. Әбдірахманов «Қазақстанның жер-су аттары», Е.А. Керімбаев «Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах», т.б.

Әдебиетке шолу

Қазіргі уақытта мәдениетаралық, тілаларлық байланыстардың жандануымен және антропоэзектік лингвистиканың дамуымен топонимдердің семантикасына ғана емес, сонымен бірге топонимикалық лексиканы зерттеу әдістемесіне байланысты әлі шешімін таппаған таласты мәселелердің бар екенін байқауға болады. Топонимдерге, олардың тіл мен мәдениетке байланысына арналған жұмыстардың маңызды корпусында топонимдер лингвоелтану, лингвомәдениеттану және мәдениетаралық коммуникация аясында қарастырылып келеді (Березович 2004; Горбаневский 1994; Леонович 1991; Нерознак 1995; Ошчепкова 1995). Белгілі бір топонимге бекітілген ассоциациялар мен мағыналар адамның немесе бүкіл тіл ұжымының коммуникативті тәжірибесін көрсетеді.

Тілтанушы, қазақ тіл біліміндетопонимика саласын зерттеудің негізін қалаған ғалым Т. Жанұзақов: «Жер-су атауларыныңпайда болуы мен шығу тарихы, ең бірінші-халқымыздың тіл байлығына, тарихтың әрбір кезеңіндегі қоғамдық өмір құрылысына, экономикалық және әлеуметтік жағдайына, халықтың кәсіби шаруашылығына, мемлекеттің өсуі мен дамуына, елді мекендердің сан жағынан артып, көбейе түсуіне тікелей байланыстылығын көрсетеді (Жанұзақов, 1998: 5-6) дейді.

Топонимдердің мазмұнындағы ақпараттар белгілі бір географиялық ұғымдардың атаулары болғандықтан, олар сұрыпталған, екшелген лексикалық қабаттардан тұрады. Себебі олар ескі дәуірдің дерегін беретін нақты ұғым атаулары. Топонимдердің мазмұнында халықтың этнографиялық, қоғамдық өмір-тіршілігінен, әлеуметтік жағдайынан көптеген мәліметтер беріледі. Сондықтан да топонимдерді зерттегенде сол жерді мекендеуші халықтың әлеуметтік жай-күйіне, сол жердің тарихына баса көңіл аударылады. Ғалымдар топонимдерді түрлі қағидаға сай топтастырды десек, соның алғашқы нұсқасын жасаған белгілі ғалым А. Әбдірахманов болды. Ғалым топонимдік атауларды мазмұнына қарай 13 топқа біріктіре отырып, 4-ші топта «Өсімдік атауы бойынша қойылған топонимдерді (фитотопонимдер)» көрсетеді.

Өсімдіктер әлемімен байланысты топонимикалық атаулар тіл білімінде фитотопонимдер деп аталады. Топонимиядағы фитотопонимиялық лексиканы зерттей отырып, белгілі бір аймақтың ландшафтының жоғалып кеткен ерекшеліктері туралы қызықты ақпараттың сырын ашуға болады. Өсімдік әлемі қазақ топонимикасында, атап айтқанда оронимдер, гидронимдер мен ойконимдер жүйесінде қалай көрінетініне назар аударайық. Ороним (гректің *oros* – тау сөзінен шыққан) – таулардың, төбелердің, жоталардың, тауаралық шатқалдардың және басқа да орфографиялық объектілердің өзіндік географиялық атауы. Әдебиетте таулар мен жоталардың атауы деп мазмұнын тарылттып беріп жатады (Мурзаев 1974: 24). Гидроним (грекше *hydro* – су, ылғал) – өзеннің, көлдің, бұлақтың, батпақтың, құдықтың атауы (Мурзаев 1974: 21). Кейбір еңбектерде: Ойконим (грек тілінен *oikos* – тұрғын үй) – елді мекеннің атауы (Намитоква 2005: 12) делінеді. Топонимикалық атауларды зерттеу тілдің тарихына қызығушылық тудырады, әрі ата-бабаларымыздың экономикалық, қоғамдық өмірін бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде фитонимдердің топонимдік жүйедегі қызметіне, орнына ерекше назар аударып, зерттеу жүргізген, яғни, фитотопонимдерді қарастырған ғалымдар: Т. Жанұзақов, Н. Уәли, Қ. Рысберген, Ш. Сеитова, т.б.

Профессор Н. Уәли ономастикалық атауларға қатысты жасаған сұхбатында: «Ономастика – жер-су атаулары, адам есімдері, халық, ру-тайпа атаулары, мемлекет атаулары, әртүрлі мәдени-тарихи нысандар, яғни «тиражға» түспеген атаулардың (жалқы есімдердің) жиынтығын зерттейтін тіл ғылымдарының ерекше саласы. Ономастикалық атау-

лардың мазмұнында: тілдік, мәдени, тарихи кодтар болады» (Уәлиев, 2014) дейді. Бұл кодтар тұтастай бір халықтың күнделікті тіршілік тәжірибесінен жинағандестүрлібілімі болып табылады.

Е.А. Керімбаев қазақ ономастикасындағы этномәдени мазмұнды көрсетудегі өсімдіктердің қызметін төмендегіше түсіндіреді: «Многие топонимы Казахстана содержат свое составное название растений и деревьев, произрастающих на территории физико-географических объектов. Это отвечает, на наш взгляд, принципу географической позитивности, характеризующейся отражением сущности и отличительных признаков физико-географических объектов в их именах. В номинативных актах принципу позитивности, как правило, противостоит принцип избирательности наименований, и поэтому в топонимии Казахстана встречаются названия не всех видов растительного мира, а тех видов, которое имели то или иное значение в хозяйственной и этнокультурной жизни казахов» (Керімбаев, 1992: 20). Халық өзі мекендейтін ортадағы әр өсімдікті күнделікті тәжірибесінде пайдалана отырып, олардың пайдасы мен зиянын байқап отырады. Соған орай қай жерде қай түлікті өсірудің тиімділігіне көңіл аударылып, сол өңірлерге тән шаруашылық түрлері қалыптасқан. Мысалы, сыйрды өлеңшөп өсетін жайылымға, жылқы мен қойды жусаны мен бетегесі бітік шығатын жайылымға, түйені шөлді жердің жайылымына жайған ыңғайлы болған. Жерімізде фитотопонимдік атаулардың жиі кездесуіне, мәдени кодтың әсері көбірек болатынын байқауға болады. Себебі халықтың мәдениеті оның тұрмысымен, өмір салтымен тығыз байланысты.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ сахарасында өсімдік атымен аталатын жерлер өте көп. Қазақ даласындағы өсімдік әлемін жан-жақты зерттеген тілтанушы ғалым Б. Қалиев: «Өсімдік атауларына -лы / -лі, -ды / -ді, -ты / -ті жұрнақтары жалғану арқылы жасалған топонимдердің көптігі жағынан «алдына жан салмайды» десе де болғандай, себебі тілімізде қанша белгілі өсімдік атауы болса, осы әдіс арқылы, сонша жер-су атауын жасауға болады. Қазақ тілінде жамбыл, қазығұрт, қорғалжын, қандыағаш, ереймен, көкпек, бұғыты, сөгеті деген өсімдік атаулар бар. Осы аттас жер-су, тау атаулары және бар. Бұлардың қайсысының аты, қайсысына қойылған: жер аты өсімдікке ме, өсімдік аты жерге ме? Бұған ойланбастан жауап беруге болмайды. Әйткенмен де көбіне жер аты ретінде сол жерде өсетін өсімдіктің аты қойылатындығын ескерген жөн» (Қалиев, 1988) дейді.

Халқымыз қылқан жапырақты ормандарды жалпы «қарағай», «арша» деп атаған. Мысалы: Қызылқарағай (жота. ШҚО, Зырян ауданы), Көрқарағай (жайлау. ШҚО, Катонқарағай ауданы), Жалпаққарағай (жұрт. ШҚО, Зайсан ауд.), Шокқарағай (төбе. СҚО, Ғабит Мүсірепов ауданы), Шолаққарағай (жайлау. Павлодар облысы, Шарбақты ауданы), Дөнарша (қоныс. Алматы облысы, Райымбек ауданы), Аршалы (тау атауы, Павлодар облысы, Май ауданы), Аршаты (е.м. ШҚО, Катонқарағай ауданы), т.б.

Ал, ұсақ жапырақтылардан тұратын тоғайларды «ағаш» деп атаған. Ағаш – ірі дінді, биік әрі жуан болып өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалпы атауы: қайың, терек, тал, үйеңкі, қарағай, емен, т.б. Жалпы «ағаш» атауымен келетін де, жекелеген ағаштардың атымен аталатын фито оронимдер елімізде өте көп кездеседі. Мысалы: Жаманағаш (қоныс. СҚО, Жамбыл ауд.), Сасықағаш (шоқы. Ақмола обл., Еңбекшілдер ауд.), Сыпсынағаш (қолат. Қостанай обл., Қамысты ауд.), Ұзын Қызылағаш (орман. СҚО, Есіл ауд.), Шолаққайың (қоныс. СҚО, Тайынша ауд.), Белқайың (жота. Алматы обл., Алақөл ауд.), Қотырқайың (жота, Алматы облысы, Кербұлақ ауданы), Құмтал (қоныс, СҚО, Есіл ауданы), Майдантал (жота, ОҚО, Төле би ауданы), Галбөгет (қоныс. Ақмола обл.,

Жаксы ауд.), т.б. Ағаш атаулары ойконимдерде де, оронимдер де, гидронимдерде де кездеседі.

География білімінде көрсетілетіндей «Оронимдер қылқан жапырақты ормандар, ұсақ жапырақты орман-тоғайлар, бұталы тоғайлар, даланың бұталы өсімдіктері, сексеуіл, шөлдің бұталы өсімдіктері, дала өсімдіктері, субтропиктік өсімдіктер, шалғындар, тақырлар, шөлдің біржылдық өсімдіктерінің аттарымен аталады» (Бейсенова, 2004: 140). Әрине, бұл бөліністерге қарай фитотопонимдер өзіндік ареалдар құрайды. Шөл өсімдігінің атауы тауға, тау өсімдігінің аты шөлді жерге қойылмайды.

Ал енді гидронимдерге келетін болсақ, өсімдік атауларымен келетін гидронимдер көбіне гидрофиттердің, яғни, суда, жартылай суда, көл, өзен, теңіз жағалауларында, батпақты жерлерде өсетін өсімдік атауларымен аталады. Мысалы: ағаш, қамыс, қоға, кейбір шөп түрлері т.б. Алақамыс (көл. Қостанай обл., Жангелдин ауд.), Қуқамыс (көл. СҚО, Тайынша ауд.), Ортақамыс (көл. Павлодар обл., Шарбақты ауд.), Сұлуқамыс (көл. Қарағанды обл., Нұра ауд.), Тоққамыс (тұзды көл. СҚО, Тайынша ауд.), Жалпаққоға (көл. Қостанай обл., Амангелді ауд.), Майқоға (көл, Алматы облысы, Алакөл ауданы), Қарақоғалы (көл. Павлодар обл., Баянауыл ауд.), т.б.

«Барақ» деген сын есімнің, өзге де сын есімдер сияқты, зат есіммен тіркескенде, толық мағынасы ашылады: «барақ жүн, барақ бұзау, барақ кілем, барақ ит, барақ сақал» (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 2005: 101). Бұл тіркестерден барақ сөзінің «сабалақ, жүндес, жүні ұзын» мағынасын беретінін байқау қиындық тудырмайды. Демек топонимжасамға да бұл сөзтура осы мағынасымен қатысады деген сөз. Барақтан аналитикалық тәсілмен жасалған топонимдердің саны айтарлықтай көп емес. Бараппен келетін төрт түс атауын біртұтастықта қарастырып отырғанымыздың өзі осындай сирек кездесетін үлгілер болғанына тікелей байланысты. Барақкөл (теміржол бекеті. Ақмола облысы, Сандықтау ауданы), Барақсор (қоныс. Қостанай облысы, Жангелдин ауданы), Барақшиқан (төбе, 588 м. ШҚО, Жарма ауданы). Барақкөл «қамысы мен шөбі мол болатын сабалақ көл»; Барақсор «сабалақ шөпті сор атауы»; Барақшиқан «өсімдікті, шикан тәрізді томпақ дөн» мағыналарында тұруы әбден ықтимал. Қамыстыбас көлін өзеннен бөліп жатқан бөгетті қамыстың көп болуына қарай Қарабөгет деп атайтыны жөнінде деректер бар (Макшеев, 1896).

Өсімдік атаулары тұлғасын өзгертпей топонимге өткенде, зоотопонимдер сияқты әр түрлі мағыналық жолмен ауыспайды. Бұлар бір ғана уәжді білдіреді: ол – өсімдіктің бар және мол екенін атап көрсету. Оның өзі номадтардың тіршілігіне, кәсібіне байланысты туындаған. Соңғы ғылыми еңбектерде тілдің когнитивтік қызметімен байланыстыра келе бұны «өсімдік» концептісі деп атап жүр. Мысалы, Алқа (қыстау. Павл. облысы, Ақсу к.э.), Бадан (тау. ШҚО, Зыряновск ауданы), Алуа (е.м. Қост. облысы, Арқалық ауд.), Бал-ғын (өзен; е.м. ШҚО, Катонқарағай ауданы), Бадам (өзен. ОҚО, Ордабасы ауд.), Бек (қыстау. Қар. облысы, Ақтоғай ауданы), т.б. (Тілеубердиев, 2007: 184).

Жоғарыда айтып өткеніміздей, белгілі бір өсімдік сол жерде көп өскендіктен ғана атауға айналмайды, сонымен қатар ол халықтың күнделікті тіршілігіне етене еніп, тұрмысында қолданылуы да атау болуда маңызды рөл атқарады.

Көкпек өсімдігінің жер атауына айналуын біршама талдап көрейік. Елімізде көкпек атауымен келетін жерлер: Бала Көкпекті (өзен. Ақмола облысы, Атбасар ауданы), Көкпекдала (қоныс. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Көкпекқолат (аңғар. ШҚО, Абай ауданы), Көкпек сай (қоныс. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Көкпек тал (төбешік. Алматы облысы, Жамбыл ауданы), Көкпек тас (тау. Ақмола облысы, Зеренді ауданы). Осы Көкпекті атауы Асанқайғының «Көкектен басқа құсы жоқ, Көкпектен бас-

қа шөбі жоқ, Қымыз ішіп уыздай, Толықсыған кісі жоқ» деген сөзі бар. Осында аталған көкбек өсімдіктің атауы. Бұл өсімдікті сол аймақта өсетін өсімдіктерден ерекшелетін қандай маңызы бар деген сауал туындайды. Ғалым Н. Уәли: «Біздің танымымыз тек қана тілдік біліммен шектеліп қалатын болса, халықымыздың оны не себепті «Көкпекті» атағанын әлі де терең тани алмағанымызды көрсетеді» (Уәлиев, 2014) дейді. Көкпек малға азық ретінде қолданылатын қатты шөп. Халқымыздың тұрмыстық тәжірибесінде бұл өсімдік мал азықтық қасиетімен, шөлге төзімділігімен ерекшеленеді.

Көркем әдебиетімізден көкпек атауы кездесетін бірнеше мысалды саралап көрсек:

Ақтасба мен ақшешек,
Қыста керек неғұрлым,
Жаужапырақ, жалбызды,
Көкемарал, сағызды
Көкпекті мен баялыш

Арық малға таяныш (Әзірбаев К. «Шөп аттары»).

Шөл даламыздаселеу, көкпек, жусан секілді тек қана шөлге төзімді өсімдіктердің түрлері өседі (Жатқанбаев Ж. «Су»). Жусан мен көкпек қой малының сүйсіне жейтін шөбі (Жамалов Б. «Торғай»). Ел бауырға көшіп келген алғашқы кезде ащы сағынып қалған малжусан, көкбек, тарлау, жалмаңқұлақ секілді ащылы шөпке барынша қанып, жазыққа түсіп тырандап жетісіп қалса да... сентябрь туған соң-ақ бұрынғы жайлаудағыдай жұма сайын салы қонысқа қона алмай... ауылдың маңы шаңдақ тартып, тақырлана береді (Құдайбердиев Ш. Шығармалар). Қой қара отты, сиыр өленді, жылқы бозды, түйе көкпекті жайлайды (Бөкейханов Ә. Шығармалар). Бұл мысалдардан байқайтынымыз, көкпек – шөлге төзімді, қой мен түйе малы сүйсіне жейтін ащы шөп. Әсіресе, көктем туып, малдың аузы отқа енді ілінгенде тез көтеріліп, өзге шөптер көтерілгенше малға азық болады.

Ғалым Н. Уәли: «дәстүрлі ортада көкпектің тамырын отындыққа пайдаланады. Көкпекөсетін жерлерде халық тал-ағашқа тимеген. Ауылдың қадірлі қариялары тал-теректі берекесіз пайдалануға рұқсат етпеген (Уәлиев, 2014) дейді. Тал мен терек өте баяу өсетіндіктен, оларды бейберекет отындыққа пайдалана беруге болмайды. Сол себепті де көкпек секілді бір жылдық өсімдіктердің тамырын отындыққа пайдалану халықтың экологиялық танымын көрсетеді. Сонымен қатар көкпек өскен жер қатқыл, көліктің жүруіне қолайлы болған.

Көкпек атауының тілдік коды өсімдікпен байланысты болса, ал мәдени коды – «қой малының сүйсіне жейтін көгі», «шөлге төзімді шөп», «түйе малына таптырмайтыназық», «ащы сағынған малдың бас алмай жейтін шөбі», «тамыры отындыққа пайдаланылатын шөп».

Қазақ даласында ауаны зиянды микробтардан тазарту үшін қолданылатын арша атауымен келетін оронимдер де аз емес. Мысалы: Жоғарыда аталған Дөнарша (қоныс. Алматы облысы, Райымбек ауданы), Аршалы (тау. Павлодар облысы, Май ауд.), Аршаты (елдімекен, ШҚО, Қатонқарағай ауданы), Шығыс Аршалы (өзен. Алматы облысы, Алакөл ауданы), Қара арша (өзен. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Қара арша сай (өзен. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), т.б.

Қазақ ұғымында аршакиелі деқасиетті ағаш болып саналады. Тілтанушы ғалым Г. Мамырбекова «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде»: «Арша (пар. арче ۱ هجر) – қылқан жапырақты, хош иісті ағаш» (Мамырбекова, 2017) деген анықтама берген. Профессор Анар Салқынбай арша атауының жасалуына қатыс-

ты: «Тілімізде қолданылатын «шынар сөзі екі тұлғадан бірігіп жасалған: «шын» – «биік», «ар» – латын тіліндегі ағаш мағынасын береді. «Ар» ағаш мағынасы арқылы – арша туынды атауы қалыптасқан» (Салқынбай, 1999: 278) деген қорытынды жасайды. Арша өскен жерге зиянкес жәндіктер келмейді. Тіпті кейбір ғалымдардың болжамынша, аршаның түбінде отырудың өзі адам баласын түрлі дерттерден сақтап, көңіл-күйдің көтеріңкі болуына, адамның өзін сергек сезінуіне ықпал етеді. Халқымыздың магиялық сенімінде адыраспан секілді аршаға да сыртқы күштер (жын-шайтан) жуымайды, оның түтінімен жұбайлардың төсегін, бесікті, ақ отауды аластайды. Аңыз бойынша Алтайлықтар аңға шыққанда аршаны тұтатып:

Алтайға асуын берсін, Ағынды суым кешуін берсін, Алтай тауым аңын аттырсын, Жорығымыз жеңілінен болсын!...деп, жорық ырымын жасап аңға аттанғанда, қанжығалары бос қайтқан емес. Ал, бұл өсімдіктің мәңгі жасыл болып тұруына байланысты мәңгілік өлместің суы тамған, яғни, Әбілхайат суы тамған деген әпсана жеткен: «Ескендір патша тірі суды торсыққа құйып әкеле жатып, қарағайдың түбінде демалып жатқанда құзғын шоқып, тесіп жібереді де, киелі су қарағайға, аршаға төгілгендіктен ол ағаштар жап-жасыл болып, мәңгі жасайтын болады. Судың жердегі қалдығын түлкі жалап, жүні ағарғанша, тұмсығы тиіп, құзғын да ұзақ жасайтын болғандығы». *Арша* ағашы Қожа Ахмет Иассауи кесенесінде, Қарашан ана мазарында өседі. Сонымен қатар аршадан жасалған мәсүекпен тісті тазалап отырған адамның тісіне құрт түспейді, түбі мығым болады. Тіпті қол жуатын құманның ішіне қолдағы микроптарды өлтірсін деп арша кесіп салып қоятын болған.

Яғни, жоғарыда аталған оронимдердің тууына сол мекенде аршаның өсуі негіз болып қоймай, оның халық арасындағы «ағаштың анасы арша» деген танымы, тұрмыста «қасиетті ағаш» ретінде қолданылуы негіз болған. Аршаның мәдени коды: «қасиетті ағаш», «мәңгілік жасыл ағаш», «өлместің суы тамған қасиетті ағаш», «арша түтіні сыртқы күштерден, көзден қорғайды» (деген түсінік), т.б.

Алма ағашы мол өсетін жерлер: Алма тау (елдімекен, Алматы облысы, Талғар ауданы), Алма арасан (елдімекен, Алматы облысы, Қарасай ауданы), Алма сай (елдімекен, ШҚО, Ұлан ауданы), Алматы (қала) т.б. *Мыңдаған жылдар қойнауынан тамыр тартар тарихы «мың өліп, мың тірілген» еліміздің өткен кезеңдерімен өзектесе өріліп, сабақтаса өрбіген Алматы қаласы X-XI ғасырларда қалыптасып, дамыған, ортағасырлық Қазақстанның ірі экономикалық, саяси, мәдени орталығына тән нышандарды иеленген қала болды. Гүлденіп, жыр байланған, күлдіреп күлге айналған күндерді де басынан өткізген. Оның бір мысалын кешегі күні тағы бір рет көрдік. Сұлу Алматымыз бір күнде түтінге айналды. Бірақ қайталанбас сұлулығымен, әйдікер әдемілігімен талайларды тәнті еткен Алматымыздың өн бойында өміршең қуат, өскелең тыныс мол.*

Қаламыздың Алматы атануына қатысты ғылыми мақалалар өте көп. Зерттеуші ғалым Н.Г. Маллицкий: «Орта Азияның байырғы тұрғындарының бейресми тілінде бұл қаланың Алматы атануына тау бөктерінде өсетін жабайы алма ағашының молдығы түрткі болған (Маллицкий, 1945) – дейді. Алма-Ата атауын Алматы деп өзгертуге қатысты жазған мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлы: «Образование имени прилагательного из имени существительного через прибавление к окончанию последнего твердой частички «ты» вместо современной «лы», «ды» свойственно тюркским языкам, в частности казахскому. При окончании «ты» в казахском языке является более древним, чем другие формы этого рода. Оно

«ты» означает обилие или присутствие чего-нибудь, главным образом воды и растительности, животных и предметом потребления. Поэтому окончание «ты» чаще всего встречается в древних названиях урочищ. Примерами чего могут служить названия совр. урочищ и рек: Чидер-ты (вместо современного Чидер-лы), Өлең-ті (вместо современного Өлең-ды) и т.д. (Байтұрсынов, Шонанов, 1929) дейді.

Ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми тұжырымын қаламыздың тарихы мен этимологиясы туралы жазған ғалым Ғ. Қоңқаишаев былайша сабақтайды: ««ты» ескі жұрнағы сөздің ежелгі формасын сақтап қалған, тіпті революцияға дейінгі орыс саяхатшыларының оны бұрмаламастан Алматы деп жазды, ал, 1856 жылы мұнда бекініс салынғаннан кейін ғана Верный аталып, революциядан кейін Жетісу Облревкомы 1921 жылы 5-ақпандағы №12 қаулысымен орыс тілінде Алма-Ата деп өзгертті» дей келіп бірнеше мысал келтіреді: Аришаты, Шідерті, Бұғыты, т.б. Байтұрсынұлы мен Шонанұлының негіздеп жазған ұсынысынан кейінқаламызға 1921 жылы өзінің ежелгі атауықайтарылады. Ал, 1927 жылы 3 сәуірде бүкілқазақстандық б-сьездің шешімімен Алматы Қазақстанның астанасы болып жарияланады.

Күні бүгінге дейін қаламыздың атауына қатысты әртүрлі пікірлер оқтын-оқтын баспасөз беттерінде жарияланып тұрады. Олжас Сүлейменов сынды ғалымдар Алма-Ата атауын қайтарайық деген де ұсыныстар айтып жүр. Дей тұрғанмен, тіліміздің ежелгі формасын өз бойында сақтаған, тілімізге әбден сіңісіп кеткен, қаланың бар көркін айшықтап тұратын атаудың сол күйінде қалуына жоғарыда келтірілген мысалдар толықтай негіз бола алады деген ойдамыз.

Қорытынды

Жер-су атаулары – халықтың мәдениетінің, тілінің кемел байлығын зерттеуде таптырмас құнды қазына. Оларды зерттеу тілдің тарихына қызығушылық тудырады, әрі ата-бабаларымыздың экономикалық, қоғамдық өмірін бағалауға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, тіл өзінің куммулятивтік қызметіне сай, терең де мазмұнды мәдени-тарихи ақпаратты көп жағдайда топонимдердің құрамында сақтайды. Ғалым Б. Қалиевтың сөзімен айтсақ, кей жағдайларда керісінше, өсімдіктерге атау ретінде жер-су аттары қойылатын жағдайлар да кездесіп жатады. Мысалы: алатау (алхоры сорты), амур барқыты, алматы апорты, ауған сасыр, фрика тарысы, бұхар беде, грек жаңғағы, сібір еркекшөбі, швед бедесі, бенгал раушаны, жетісу (алма сорты), меке жүгері, қашқаргүл, қытай пияз, судан шөбі, т.б. Бүгінде елімізде өсімдік атауларымен келетін елді мекендер саны 374-ке жетті. Атап айтар болсақ: 3 қала, 16 аудан, 2 ауданға бағынысты қала, 14 кент, 239 елді мекен. Байқап отырғанымыздай, өсімдік атауларының қазақ топонимиясында алатын орны ерекше. Сол себепті де терең лингвистикалық түсінік алу үшін, қазақтың мәдениеті мен тілін тану үшін жүйелі зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Байтұрсынов, Шонанов. Заключение. Оходатайстве Джетысуйского ГИНа о переименовании г. Алма-Ата в «Алматы и е/уезд «Алматинским» 29.12.1929 г.г. Кзыл-Орда.

Бейсенова Ә., Карпеков Қ. (2004) Қазақстанның физикалық географиясы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра. – 256 бет; 140

Березович, Е.Л. (2004) К этнолингвистической интерпретации семантических полей / Е.Л. Березович // Вопросы языкознания. № 6. – С. 3-24

Горбаневский М.В. (1994) Русская городская топонимия: проблемы ист.-культурного изучения и современного лексикографического описания: Автореф. дис..... д-ра филол. наук/Ин-трус.яз. им. АСП. М., 39 с

Жанұзақов Т. (1998) «Қазақстан географиялық атаулары» // Қазақтар. VIII т. Алматы.

Керимбаев Е.А. (1992) Казахская ономастика в этнокультурном, номинативным и функциональном аспектах. Алматы. – 92 с.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі (2005) / Құрастырған: Р.Сыздық, Н.Уәлиұлы, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы. – 616 бет; 101

Қалиев Б. (1988) Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым. – 159 б.

Леонович О.А. (1991) Топонимы как источник культуроведческой информации // Исторические названия – памятники < культуры: Сб. матчлов II Всесоюз. науч.-практ. конф. М. Вып. 2. С. 94

Макшеев А. (1896) Путешествие по киргизской степи и Туркестанскому краю. – СПб.

Маллицкий Н.Г. (1945) О некоторых географических терминах, имеющих отношение к Средней Азии. «Известия ВГО», т. 75, вып. 5, стр. 283.

Мамырбекова Г. (2017) Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. – 658.

Мурзаев, Э.М. (1979) География в названиях / Э.М. Мурзаев. – М.: Наука. – 168 с.

Мурзаев, Э.М. (1974) Очерки топонимики / Э.М. Мурзаев. – М.: Мысль. – 382 с.

Намитоква Р.Ю. (2005) Региональная ономастика: учеб.-метод. пособие / Р.Ю. Намитоква. – Майкоп: Изд-во АГУ. – 70 с.

Нерознак В.Л. (1995) Ономастика как составная часть лингвокультурологии // Ономастика Поволжья: Мат-лы VII конф. поволжских ономастологов. Волгоград. С. 4-6.

Ощепкова В.В. (1995) Культурологические, этнографические и типологические аспекты лингвострановедения: Автореф. дис..... д-ра филол. наук. М.: Моск. пед. ун-т. 35 с.

Салқынбай А. (1999) Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы. – 309 б.

Тілеубердиев Б.М. (2007) Қазақ ономастикасының лингво-концептологиялық негіздері. Алматы: «Арыс» баспасы. – 280 бет; 184

Уәли Н. Ономастикалық атаулар өзегінде елдің тарихи – мәдени коды жатыр // Ана тілі. 21.07.2014.

REFERENCES

Bajtursynov, Shononov. Zaklyuchenie. O hodatajstve Dzhetyjskogo GINa o pereimenovanii g. Alma-Ata v «Almaty i e/uezd «Almatinskij» 29.12.1929 g. g. Kyzyl-Orda.

[Bajtursynov, Shononov. Conclusion. About the petition of the Dzhetyjsu GIN to rename the city of Alma-Ata to "Almaty and the e/uezd "Almaty" on 12/29/1929, the city of Kyzyl-Orda] (in Russian)

Beisenova A., Karpekov Q. (2004) Qazaqstannyn fizikalıyq geografıyasy: Zhalpy bilim beretin mekteptin 8-synybyna arnalınan oqulyq. Almaty: Atamura. – 256 p. [Beisenova A., Karpekov K. (2004) physical geography of Kazakhstan: a textbook for the 8th grade of a general education school. Almaty: Atamura. - 256 p.] (in Kazakh)

Berezovich, E.L. (2004) K etnolingvisticheskoj interpretacii semanticheskix polej / E.L. Berezovich // Voprosy yazykoznaniya. - № 6. - S. 3-24 [Berezovich, E.L. (2004) To the

ethnolinguistic interpretation of semantic fields/ E.L. Berezovich// Questions of Linguistics. No. 6. – pp. 3-24] (in Russian)

Gorbanevskij M.V. (1994) Russkaya gorodskaya toponimiya: problemy ist.-kul'turnogo izucheniya i sovremennogo leksikograficheskogo opisaniya: Avtoref. dis. d-rafnlol. nauk/In-trus.yaz. im. ASP. M. 39 p. [Gorbanevsky M.V. (1994) Russian urban toponymy: problems of historical and cultural study and modern lexicographic description: Abstract of the dis. d-rafnlol.sciences/In-trus.yaz. im. ASP. M., 39 s] (in Russian)

Zhanuzaqov T. (1998) «Qazaqstan geografialyq ataulary»// Qazaqtar. VIII t. Almaty. [Zhanuzakov T. (1998) "geographical names of Kazakhstan" // Kazakhs. VIII Vol. Almaty.] (in Kazakh)

Kerimbaev E.A. (1992) Kazahskaya onomastika v etnokul'turnom, nominativnym i funkcional'nom aspekt. Almaty. – 92 c. [Kerimbayev E. A. (1992) Kazakh onomastics in ethnocultural, nominal and functional aspects. Almaty. – 92 c.] (in Russian)

Qazaq tilinin orfografiyalıq sөzdigi (2005) / Qyrastyrgan: R.Syzdyq, N.Uәliuly, K.Kuderinova, A.Fazylzhanova zhane t.b. – Almaty: «Arys». – 616 p. [Spelling dictionary of the Kazakh language (2005) / compiled by: R. Syzdyk, N. Ualievich, K. Kuderinova, A. Fazylzhanova and others – Almaty: arys publishing house. - 616 p.] (in Kazakh)

Qaliev B. (1988) Qazaq tilindegi osimdik ataulary. – Almaty: Gylym, – 159 p. [Kaliyev B. (1988) Plant names in the Kazakh language. - Almaty: Science. - 159 P.] (in Kazakh)

Leonovich O.A. (1991) Toponimy kak istochnik kul'turovedcheskoj informacii // Istoricheskie nazvaniya – pamyatniki ' kul'tury: Sb. matchlov II Vsesoyuz. nauch.-praktach. konf. M. Vyp. 2. S. 94 [Leonovich O.A. (1991) Toponyms as a source of cultural information // Historical names – monuments of culture: Collection of matchlov II Vsesoyuz. scientific-practical conf. M. Vol. 2. p. 94] (in Russian)

Maksheev A. (1896) Puteshestvie po kirgizskoj stepi i Turkestanskomu krayu. – SPb. [Maksheev A. (1896) A journey through the Kyrgyz steppe and the Turkestan region. – SPb.] (in Russian)

Mallickij N.G. (1945) O nekotoryh geograficheskikh terminah, imeyushchih otnoshenie k Srednej Azii. «Izvestiya VGO». t. 75, vyp, 5, str. 283. [Mallitsky N.G. (1945) About some geographical terms related to Central Asia. Izvestia VGO, vol. 75, issue 5, p. 283.] (in Russian)

Mamyrbekova G. (2017) Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi. – Almaty. - 658. [Mamyrbekova G. (2017) Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language. - Almaty. – 658 p.] (in Kazakh)

Murzaev E.M. (1979) Geografiya v nazvaniyah / E.M. Murzaev. – M.: Nauka.–168 s. [Murzaev, E.M. (1979) Geography in names / E.M. Murzaev. –M.: Nauka. -168 p] (in Russian)

Murzaev E.M. (1974) Ocherki toponimiki / E.M. Murzaev. – M.: Mysl'. –382 s. [Murzaev, E.M. (1974) Essays on toponymy / E.M. Murzaev. –M.: Thought. -382 p.] (in Russian)

Namitokova, R. YU. (2005) Regional'naya onomastika: ucheb.-metod. posobie / R. YU. Namitokova. - Majkop: Izd-vo AGU. - 70 s. [Namitokova R.Yu. (2005) Regional onomastics: studies.- method. manual / R.Y. Namitokova. - Maykop: Publishing House of ASU. -70 p.] (in Russian)

Neroznak VL. (1995) Onomastika kak sostavnaya chast' lnngvokul'turologii // Onomastika Povolzh'ya: Mat-ly VII konf. povolzhskih onomatologov. Volgograd. S. 4-6. [Neroznak V.L. (1995) Onomastics as an integral part of linguoculturology // Onomastics of the Volga region: Materials of the VII Conf. of Volga onomatologists. Volgograd. pp. 4-6.] (in Russian)

Oshchepkova V.V. (1995) Kul'turologicheskie, etnograficheskie i tipologicheskie aspekty lingvostranovedeniya: Avtoref. dis. d-ra filol. nauk. M.: Mosk. ped. un-t. 35 s. [Oshchepkova V.V. (1995) Culturological, ethnographic and typological aspects of linguo-country studies: Abstract of the dissertation of the Doctor of Philology. M.: Moscow. ped. un-T.35 p.] (in Russian)

Salqynbay A. (1999) Tarihi sozhasam (semantikalyq aspekt). – Almaty. – 309 b. [Salkynbay A. (1999) historical word formation (semantic aspect). - Almaty. - 309 P.] (in Kazakh)

Tileuberdiev B.M. (2007) Qazaq onomastikasynyn lingvo-konceptologiyalyq negizderi. Almaty: «Arys» baspasy. – 280 bet; [Tileuberdiev B. M. (2007) Linguoconceptological bases of Kazakh onomastics. Almaty-280 p.] (in Kazakh)

Uali N. (2014) Onomastikalyq ataular ozeginde eldin tarihi – madeni kody zhatyr // Ana tili.

21.07.2014. [Uali N. onomastic names are based on the historical and cultural code of the country // Ana tili. 21.07.2014] (in Kazakh)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

А. Алдаш

ҚАЗІРГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ТІЛІ: ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТТАМАСЫ
ЖӘНЕ СӨЗ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 3

А.А. Қаршығаева

ӘЛПБИ – ДЫБЫСТАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ
КӨРНЕКІЖҮЙЕСІ.....14

Б.Қ. Қордабай

ДИПЛОМАТ ДИСКУРСЫНДАҒЫ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ СТИЛІНІҢ
ҚОЛДАНЫЛУ ПРАГМАТИКАСЫ..... 26

Е. Маралбек

ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН ҮЛЕСІ..... 37

Б.Қ. Момынова, Қ.Б. Слямбеков

КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ТІЛДІК ЕМЕС КОДТАРЫ..... 47

А.Б. Пиязбаева, Brent M. Дэвис

КОРОНАВИРУСТЫҚ ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ
ЛЕКСИКОНЫНДА ПАЙДА БОЛҒАН НЕОЛОГИЗМДЕР 60

Т.В. Ramazanov

FEATURES OF USAGE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN
NEWSPAPER TEXTS.....72

Қ. Рысберген, Д. Садық

АЛМАТЫНЫҢ ГОДОНИМДІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР83

А.Б. Шормақова

ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ.....93

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 852
Теруге берілді 13.11.2021. Басуға қол қойылды 15.12.2021.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №44.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А.Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 852
Сдан на набор 13.11.2021. подписано в печать 15.12.2021.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 6,5
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 44.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 13.11.21. signed to the press on 15.12.2021.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 44.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61